De Gulden Passer. Jaargang 44

bron
De Gulden Passer. Jaargang 44. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1966

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005196601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

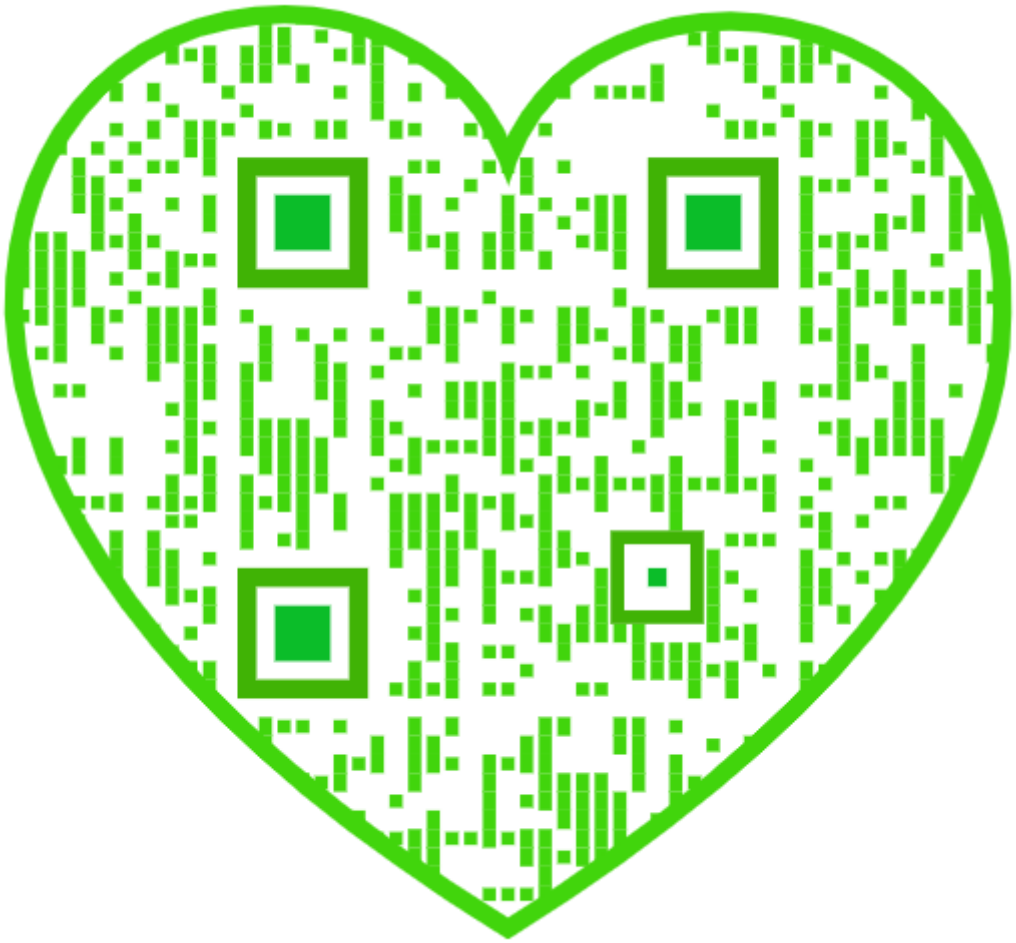

*1

[De Gulden Passer 1966]

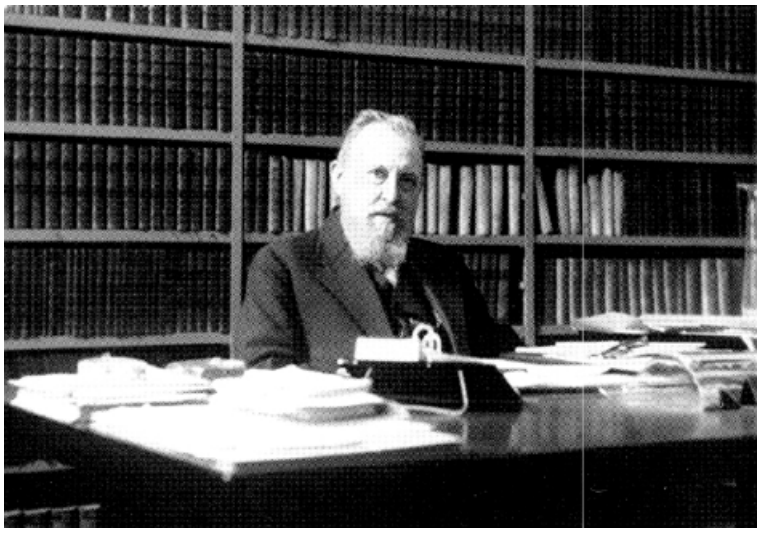

In memoriam Lode Baekelmans.
Vriend van mensen en boeken.

Bij zijn afscheid van de Antwerpse bibliotheken op 30 juni 1945 werd aan Lode Baekelmans een tweedelige feestbundel 'Lode Baekelmans ter eere 1945' aangeboden, die in 1946 te Antwerpen bij De Sikkel verscheen. In de opdracht, waarmede Deel I opent, heet het: 'Noode zal hij de bijdrage missen van wie, door tijd of omstandigheden, in de onmogelijkheid waren hem te gedenken; wis en zeker betreuren alle deelnemers aan deze hulde, dat hier de geliefde stemmen uit het zoo nabije Nederland, hem met reden sinds decenniën toegedaan, ontbreken, onbereikbaar geworden in een tijd, die de afstanden zag reduceren tot haast nul.' Ik herinner mij nog levendig, hoe ik in 1946 met vreugde deze bundel heb gezien, maar tevens met spijt, omdat de oorlog de aanwezigheid van de Noordnederlandse vrienden had verhinderd. Ik maak dus gaarne van de mij geboden gelegenheid gebruik aan de nagedachtenis van mijn betreurden vriend goed te maken wat destijds bij zijn leven moest verzuimd worden.

Is het omdat de familie van zijn moeder uit Zierikzee afkomstig was, dat Noord-Nederland in het hart van deze geboren en getogen Antwerpenaar steeds een afzonderlijke plaats innam? Zeker is het in ieder geval, dat reeds de schooljongen in zijn Athenaeum-jaren die trek naar het Noorden had: hij wordt dan lid van het Algemeen Nederlands Verbond. In diezelfde tijd werd hij door zijn klasgenoot Jef Gielis voorgesteld als lid van het letterkundig genootschap 'Elck Wat Wils', dat hij later, in 1925, in 'De mannen van Elck wat wils' vereeuwigen zal. 'Van toen af' - zo getuigt hij in de bundel 'Ontmoetingen' - 'heeft literatuur, het boek en de bibliotheek mijn leven kleur en inhoud verleend.'[1] Het is typerend voor Baekelmans, dat literatuur, boek en bibliotheek in één adem worden ge-

1. Ontmoetingen. Leuven, 1951. Blz. 167.

noemd. Voor hem waren dat de essentiële bestanddelen van één wereld, die tot in zijn laatste ogenblikken *zijn* wereld gebleven is. Want het is niet zo, dat naar zuidelijke trant, aan de schrijver Baekelmans een bestaan verzekerd werd in de bibliotheek. Het stond van de aanvang af in de sterren, dat hier zijn loopbaan lag. Na een drietal jaren in verschillende handelszaken werkzaam te zijn geweest, werd hij op 20 mei 1899 klerk op het stadhuis, een functie, die zijn vader - weinig ingenomen met zijn literaire ambities - steeds voor hem had nagestreefd. Op de dag van zijn indiensttreding werd des avonds de tachtigste verjaardag van Klaus Groth gevierd, waarvoor de toenmalige stadsbibliothecaris Dr. C.J. Hansen een comité in het leven geroepen had met Baekelmans als secretaris. Hij kreeg toen als blijvend aandenken de verzamelde werken van Groth en het had weinig gescheeld of hij zou toen al op voordracht van Hansen enkele maanden later als klerk naar de Stadsbibliotheek zijn overgeplaatst. Dat zou dan wel haast een traditie geworden zijn: want Mane de Bom - toen al aan de Stadsbibliotheek verbonden - had hem verteld, dat ook Hansen als stadhuisklerk begonnen was.

Wat in 1899 nog niet gelukte, gebeurde - zij het met een nuance verschil - twee jaar later. Op 1 mei 1901 ging Baekelmans over naar de Volksboekerij in de Blindestraat. De Volksbibliotheek was in 1895 uit het gebouw aan het Conscienceplein, waar zij met de Stadsbibliotheek was ondergebracht, maar waar zij volkomen uitgroeide, verhuisd naar die ongelukkige plek, waaraan zij sindsdien zich maar niet heeft kunnen ontworstelen. Beide bibliotheken stonden onder leiding van Hansen, maar onderbibliothecaris Hendrik Schepmans, die het bestuur van de Volksbibliotheek had, ijverde voor een bestuurlijke scheiding. Voor Baekelmans, die als gezant en bemiddelaar tussen de twee op enigszins gespannen voet levende mogendheden fungeerde, was het een moeilijke diplomatieke post. Gelukkig voor hem werden op 1 januari 1903 de twee diensten gescheiden.

Levendig herinner ik mij, hoe ik, nog jong in het vak, deelnemend aan een excursie van Nederlandse bibliothecarissen naar Antwerpen, de vele trappen in de Blindestraat opgeklommen ben om ten slotte verrast te worden door de aardige leeszaal, die men daar in de

oorlogsjaren opgetrokken had. Bestuurder der Stedelijke Volksboekerijen was toen een ander en Baekelmans was nog slechts bibliothecaris van het ‘Hoofdlokaal’. Het was mijn eerste kennismaking met deze geestdriftige en hartelijke collega, die reeds toen mij de indruk gaf van de stuwende kracht te zijn in de Antwerpse volksbibliotheken.

Zo was het inderdaad. Baekelmans, het oog gericht op het Noorden, - in 1905 had hij al met de toen opgerichte Vereniging van letterkundigen vergaderd en werd hij een van de eerste leden - besprak in ‘Den Gulden Winckel’ van 15 augustus 1907 Greve's dissertatie over Openbare Leesmusea en Volksbibliotheken. Hij had daarvoor veel lof over en zal zijn hele leven lang voor Greve en zijn werk de grootste waardering behouden. Greve's invloed is onmiskenbaar in de inleiding van de catalogus van 1910, in de vroege stichting van filialen - in 1911 al! -, in de inrichting van de in 1916 gebouwde leeszaal.

Dit zijn maar niet zo toevallige feiten, want zij passen wonderwel in de geestelijke structuur, die Baekelmans kenmerkte. Vurig Vlaming vond hij voor zijn organisatorisch werk dikwijls zijn voorbeelden en zijn inspiratie in het Noorden, onverschillig of het de letteren of de bibliotheken betrof. Toen twee jaar na Nederland Vlaanderen zijn Vlaamse vereniging van letterkundigen oprichtte, zat Baekelmans, de latere voorzitter, in het bestuur; na de oprichting van de Nederlandse vereniging van bibliothecarissen in 1912 sticht Baekelmans in 1921 de Vlaamse zusterorganisatie; hij richt in datzelfde jaar de ‘Bibliotheekgids’ op, nadat Nederland in 1916 met ‘Bibliotheekleven’ was voorgegaan. Omgekeerd had het Noorden waardering voor deze voorpost in het Zuiden: in 1920 werd de schrijver Baekelmans lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in 1922 van het Zeeuws en het Utrechts Genootschap.

Er was voor Baekelmans grondige reden om voor de Volksbibliotheken zich te spiegelen aan de Openbare Leeszalen in Nederland. In 1921 kreeg België zijn bibliotheekwet, die een consolidatie betekende van een verkeerde toestand en het land volksbibliotheken gaf, zoals ze niet moeten zijn. Antwerpen, beter geoutilleerd, hield zich afzijdig van deze wet en de Vlaamse vereniging van biblio-

thecarissen heeft haar nooit aanvaard. Zo is het begrijpelijk, dat Baekelmans, die in 1926 lid van de Hoge Raad voor Openbare Bibliotheken was geworden, in 1928 met zijn Vlaamse bibliothecarissen op studiereis naar het Noorden ging. Het was een ‘vierdaagse’ in een autobus, waarbij bibliotheken in negen plaatsen bezocht werden. Dat een dergelijk bezoek in die dagen nog iets meer was dan louter een ontmoeting van dezelfde taal sprekende vakgenoten, bleek wel uit de onvriendelijke commentaren in de Belgische pers en de interpretatie in de Antwerpse gemeenteraad, omdat Baekelmans zich in Nederland tegen de annexatie van Zeeuws-Vlaanderen verklaard had.

Het bezoek heeft overigens voor de Vlamingen blijkens hun verslagen veel betekend, maar gaf ook de Nederlanders zoveel voldoening, dat zij in oktober 1929 een tegenbezoek aan Antwerpen brachten, waar Plantijn, de ‘Stedelijke Hoofdboekerij’ en de ‘Stedelijke Volksbibliotheek’ werden bezocht. Dat Baekelmans als gastheer fungeerde, behoeft wel niet gezegd te worden. Het door Victor van den Berghe ontworpen menu van de lunch, waarop in twee elkaar begroetende hoofdeloze figuren zonder veel moeite Jacob ter Meulen - blijkens de lengte - en Lode Baekelmans - blijkens de baard - te herkennen vielen, is nog in ‘Bibliotheekleven’ van december 1929 afgedrukt.

In 1930 werden de Wetenschappelijke Vlaamsche Congressen voor Boek- en Bibliotheekwezen gesticht met Maurits Sabbe als voorzitter. Baekelmans was een van de eersten onder de ‘ouderen’, die als lid toetrad en zich een actief medewerker betoonde. Aan deze congressen namen vrij geregeld Noordnederlanders deel en ik heb er Baekelmans vele keren ontmoet. In 1936 in het Bestuur der congressen opgenomen, volgde hij in 1938 de gestorven Sabbe als voorzitter op. Met zijn rede op het tweede Congres op 2 april 1932 over ‘De openbare bibliotheken te Kopenhagen’, vrucht van een in 1931 door Duitsland en Denemarken gemaakte reis, toonde Baekelmans wel, dat hij zich ook elders dan in Nederland over het openbare bibliotheekwezen wilde oriënteren en heel goed zag, hoe ver men in Denemarken op dit gebied Nederland voor was.

Het jaar 1933 was Baekelmans' ‘wonderjaar’. In dit jaar krijgt hij de leiding van de Volksbibliotheken en wordt hem ook de zorg

toevertrouwd van het toen gestichte Museum van de Vlaamse Letterkunde. En, om nu Ger Schmook te citeren: ‘Hij onderneemt een massale bedeltocht om portretten, handschriften, brieven, voorwerpen, enz. op te halen en slaagt in zijn pogingen. Zijn innemende persoonlijkheid en zijn realiteitszin, gepaard aan een grote overredingskracht en dadendrang, maken het mogelijk, dat hem ook de Stadsbibliotheek in handen kan gespeeld worden. Hij is in 1934, ten persoonlijke titel, de vorst van de Federatie Stadsbibliotheek, Volksbibliotheken, Museum van de Vlaamse Letterkunde.’[2.]

Het is op het eerste gezicht niet gemakkelijk te zeggen, welke der drie instellingen het meest van deze personele unie hebben geprofiteerd. De werkingssfeer der Volksboekerijen breidde zich belangrijk uit, de Stadsbibliotheek werd ingrijpend verbouwd, zodat daar de moderne tijd achter de oude gevel ook zijn intrede deed. Maar Baekelmans' directoraat is toch bovenal vruchtdragend geweest voor het jonge museum, waarvan hij de eerste conservator werd. Sinds de Conscience-tentoonstelling van 1912 had de gedachte van een museum de geesten bezig gehouden en met Eugeen de Bock en Mane de Bom was ook Baekelmans herhaaldelijk op het appel om de autoriteiten aan de noodzakelijkheid van zulk een museum te herinneren. De energieke Schepen Willem Eekelers - aan wie het culturele leven van Antwerpen zoveel te danken heeft - riep op 7 januari 1933 de historische stichtingsvergadering bijeen, waar ook Baekelmans aanwezig was. Hij werd op 7 augustus met de leiding belast en op het Kerstcongres van de Vereniging van bibliothecarissen in datzelfde jaar omschrijft hij de taak van het museum, dat, profiterende van de coördinatie van de drie instellingen, door hem systematisch zal worden opgebouwd.

Baekelmans was bij uitstek geschikt voor de verantwoordelijke taak, waartoe hij geroepen werd, omdat hij naast een grote vlijt en energie in zijn persoon de verschillende facetten van deze taak verenigde. Zelf een produktief Vlaams auteur, kende hij alle Vlaamse schrijvers van vroeger en nu. Hij was ook een echte liefhebber van het oude boek, die gaarne de Antwerpse antiqua-

2. In zijn artikel ‘Het bedrijf van de Antwerpse stedelijke bibliotheken in verband met de Belgische bibliotheektoestanden’. Bibliotheekleven 36 (1951), blz. 140.

riaten bezocht en in zijn eigen collectie met voldoening de gelukkige vondsten wist aan te wijzen, die hij op zijn speurtochten had gedaan. En ten slotte was hij een sociaal voelend man, die zich van zijn verantwoordelijkheid als bestuurder der Volksboekerijen bewust was en niets zou nalaten om met het goede boek een zo wijd mogelijke kring van lezers van elk niveau te bereiken. Zo is het niet te verwonderen, dat in 1946 zowel de Vlaamse vereniging van letterkundigen als de 'Antwerpse Bibliofielen' hem tot voorzitter kozen en hij in hetzelfde jaar ten tweeden male aan het hoofd van een groep bibliothecarissen Nederland van 2 tot 5 september bezocht. En weer wordt evenals in 1929 het bezoek door de Nederlandse bibliothecarissen in 1947 gereciproceerd en weer is het de alomtegenwoordige Baekelmans, die niet alleen te Antwerpen, maar ook te Brussel het gezelschap met zijn hartelijkheid omringt.

Toen was Baekelmans al niet meer in functie. In 1945 wegens het bereiken van de fatale leeftijd afgetreden, werd hij bij die gelegenheid op grootse wijze gehuldigd, waarbij hem de in het begin van dit artikel genoemde bundel 'Lode Baekelmans ter eere' aangeboden werd. Maar, zoals uit het bovenstaande al bleek, hij blijft actief in het verenigingsleven. In 1948 treft hem de slag van het overlijden van zijn echtgenote, met wie hij een meer dan 45-jarig gelukkig huwelijksleven had gekend. In zijn eenzaamheid is het nog eens weer de schrijver, die in hem opleeft, wat o.m. in 1954 de merkwaardige bundel 'De nuchtere minnaar' tot resultaat had. In datzelfde jaar legt hij de eerste steen voor het nieuwe Museum der Vlaamse letterkunde, waarvan het gebouw in december 1944 door een vliegende bom van de Duitsers was verwoest, zonder de verzamelingen-zelf schade te berokkenen; zij waren vooraf in veiligheid gebracht. En op vrijdag 23 oktober 1959 beleefden de deelnemers aan de negende Conferentie der Nederlandse letteren de opening van het nieuwe prachtige gebouw van het Archief en Museum voor het Vlaamse cultuurleven, zoals de nieuwe naam luidde. Het moet voor Baekelmans een grote voldoening zijn geweest deze instelling, waaraan hij zoveel zorg gegeven had, aldus behuisd te zien. Bij mijn afscheid als voorzitter der Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen op 27 mei 1963 bracht Ger Schmook mij nog de groeten van mijn oude vriend, wiens gezond-

heidstoestand toen al sterk achteruit ging. Toch was tot ons aller vreugde Baekelmans nog bij het officiële afscheid van Schmook op 28 september aanwezig. Het is de laatste maal, dat wij elkaar hebben gezien. Den 11en mei 1965 is Lode Baekelmans op 86-jarigen leeftijd van ons heengegaan.

Voor België, Vlaanderen, Antwerpen - zijn Antwerpen - was zijn sterven een groot verlies. Maar ook Noord-Nederland verloor in hem een trouw vriend. Vele van zijn vroege werken zijn in Nederland uitgegeven en volgens zijn eigen getuigenis werden een mensenleven lang zijn boeken haast uitsluitend in het Noorden verkocht. Aan allerlei tijdschriften, waarin de letterkunde van Noord en Zuid vertegenwoordigd was, werkte hij mee. Amsterdam had na Antwerpen als stad zijn grote liefde. Van de Nederlandse bibliotheekcongressen was hij een vrij geregelde bezoeker en dat in de laatste veertig jaren de Vlaamse bibliothecarissen ons Nederlanders even goed bekend zijn als onze landgenoten is Baekelmans' werk. Hij heeft een traditie geschapen, die, voortgezet door zijn vriend en opvolger Ger Schmook, een hechte band tussen de vakgenoten uit beide landen heeft gebracht.

In zijn lange leven is Baekelmans vele malen gehuldigd: in 1926 wegens zijn 25-jarig auteurschap; in 1939 bij zijn 60e verjaardag, toen de Baekelmans-Prijs werd gesticht; in 1945 bij zijn aftreden; in 1954 bij zijn 75e verjaardag. Laat thans het slot van dit ‘In memoriam’ zijn een woord van eerbiedige hulde aan de nagedachtenis van deze voortreffelijke mens, wiens levensfilosofie zo roerend was neergelegd in hetgeen hij desgevraagd steevast in elk hem aangeboden album schreef: Arbeiden en de mensen gaarne zien.

L. BRUMMEL

De Antwerpse drukkerijen 1794-1914

door J. Verhelst
(Melle)

Dit repertorium zou niet ontstaan zijn zonder de bereidwillige toestemming van het College van Burgemeester en Schepenen der Stad Antwerpen en zonder de hulpvaardigheid van directie en personeel van de diensten Bevolking- en Burgerlijke Stand, Bouwpolitie, Stadsarchief en Stadsbiblioteek. Waarvoor onze oprechte dank.

Inleiding

Een repertorium van drukkers leek ons om uiteenlopende redenen nuttig. In de eerste plaats is zij belangrijk voor de geschiedenis van de boekdrukkunst - zowel technisch als artistiek - en voor het samenstellen van een Antwerpse bibliografie. Drukkersnaam en -adres helpen immers bij het dateren van een aantal publikaties. Langs die weg wordt zelfs de politieke geschiedenis erdoor gediend.[1.] Daarbij kan deze lijst aanleiding geven tot de studie van een beperkte beroepsgroep. Haar ekonomische rol en aanzien, evenals de innerlijke differentiatie volgens industriële uitrusting, rijkdom, herkomst, politieke, ideologische of kulturele strekking, kunnen moei-

1. Aanleiding tot het samenstellen van dit repertorium was het dateren van een aantal Antwerpse kiespamfletten. Namen van kandidaten, programmapunten, zinspelingen op toestanden en gebeurtenissen volstonden dikwijls niet om de pamfletten van twee of drie opeenvolgende verkiezingen uit elkaar te houden.

lijk bestudeerd worden zonder inzicht in de samenstellende individuen.

We hielden ons niet strikt aan de grenzen van het XIXde-eeuwse Antwerpen. Er vormde zich immers toen reeds een agglomeratie waartoe Borgerhout en Berchem behoorden. Maar ook drukkers uit Deurne, Merksem, Hoboken hebben we opgenomen. Voor de tijdsgrenzen hielden we ons aan wat gewoonlijk als XIXde eeuw wordt beschouwd: de periode vervat tussen de definitieve aanhechting bij Frankrijk en de eerste wereldoorlog: 1794-1914. In zijn studie over de Antwerpse drukkers in Franse en Hollandse Tijd heeft H. De Groote reeds aangetoond, dat de Franse Tijd ook voor de druknijverheid in deze gewesten een definitieve breuk met het verleden betekent. Of de eerste wereldoorlog eenzelfde betekenis had durven we betwijfelen en werd trouwens nog niet bestudeerd. Zowel nationale als internationale geschiedenis - en dit op uiteenlopende gebieden als ekonomie, politiek en kultuur - laten ons echter wel toe met het jaar 1914 vrede te nemen.

Ook in de keuze van te noteren inlichtingen hebben we beperkingen aanvaard. In de eerste plaats waren we onbevoegd voor alle kultuurhistorische aspekten: het lettertype bv. hebben we niet bekeken. Ook technische gegevens lieten we terzij. En tenslotte gingen we voorlopig aan de ideologische banden voorbij, ondanks voor sommige drukkers duidelijk bleek aan welke wereldbeschouwelijke en politieke strekkingen zij verbonden waren.

Aanvankelijk werden alle firma's alfabetisch gerangschikt. Later leek het ons eenvoudiger en nuttiger de ‘opvolgers’ onder te brengen bij hun respektievelijke ‘voorgangers’. Een firma verdwijnt immers niet altijd bij de dood van haar ondernemer. Zelfs bij verkoop blijft zij als industriële entiteit bestaan en grosso modo verandert haar kliëntele niet, ondanks zij in andere handen overging. Het alfabetisch klassement bleef dus behouden voor de ‘oudste’ bedrijven, en op de plaats waar de ‘opvolgers’ eigenlijk hoorden kwam een verwijzing. Slechts in enkele gevallen was het nodig - omwille van de duidelijkheid - een gekende filiatie toch uiteen te trekken. Voor één onderneming (de ‘Voorzorg’) rangschikten we

niet onder de ‘oudste’ naam, maar onder het meer gekende ‘Voorzorg’.

De inlichtingen werden voor elke drukker volgens een uniform schema geklasseerd. Gans achteraan het repertorium herhalen we deze indeling nog eens beknopt. De notities zelf zijn wel zo opgesteld, dat zij ook zonder kennis van dit schema kunnen begrepen worden. De rubrieken werden getypeerd met de letters A tot en met G:

A. Alles wat de firmanamen betreft. De cijfers 1, 2, 3, enz. duiden hun kronologische volgorde aan. Gelijktijdig voorkomende firmanamen staan dus vermeld onder één cijfer. Nu komt de ‘firma’ doorgaans neer op de familienaam met initialen, vooral bij kleinere ondernemingen. Voor de drukkerijen van kranten en vooral bij grote dagbladen staat een persoon soms vermeld, van wie wij niet weten of hij werkelijk drukker van beroep was. Werkelijke firmanaam, familienaam vermeld op het drukwerk of naam van een voor-de-drukkerij-verantwoordelijk-persoon, dit alles hoorde volgens ons onder A.

B. Onder cijfer 1. plaatsten we de stichtingsdatum en/of openingsdatum of data van alle onder A. vermelde firma's.
Onder 2. de vroegst door ons gekende datum van drukwerk.
Onder 3. de laatste, dus jongst gekende datum van drukwerk.
Onder 4. de data van ophouden van bedrijf, ontbinding van vennootschap, likwidatie, enz.

Is ons slechts één datum van drukwerk bekend, dan kwam deze onder B. 2. Het was overbodig voor elke firma, vermeld onder A, de vroegste en laatste gekende data van drukwerk te geven. Deze inlichtingen blijken immers uit de aangehaalde bronnen. Punten 2. en 3. slaan dus op de *reeks* opeenvolgende firma's.

C. geeft de filiaties van de firma's, voor zover deze reeds niet blijken uit A.
Onder 1. de voorgaande firma;
onder 2. de opvolgende firma.

In sommige gevallen volgt een bedrijf een ander ophetzelfde adres op zonder ‘stricto sensu’ voortzetster te zijn van de eerste. Voor deze gevallen:

onder 3. de voorgaande firma;
onder 4. de opvolgende firma.

D. Na benaming, duur en filiatie beschouwden we de aard en de uitrusting van de onderneming.
Onder 1. de aard: boek- of steendrukkerij, enz., zo mogelijk met aanduiding van de soort produktie: stadswerk, periodieken, enz.
Onder 2.: alles wat de uitrusting betrof; eerst drijfkracht en persen, dan de vermelding of de firma een telefoon had. Dit laatste was, vóór 1914, immers een aanduiding voor de 'standing' van de firma.

E. Onder 1.: de firmanten, d.w.z. de eigenaars. Meestal betreft deze rubriek een persoon of familie. Voor een aantal vennootschappen hebben we aandeelhouders, stichters en beheerders opgetekend, maar in die richting kan en moet het onderzoek nog veel verder vorderen.
Onder 2.: de directie en meestergasten.
Onder 3. het lager personeel.

F. De adressen onderscheiden we als volgt:
1. het firma-adres: hieronder verstaan we dat adres, dat op de drukwerken en in publiciteit of adresboeken opgegeven staat.

Soms wisten we, dat ofwel het adres van de werkplaats ofwel het domicilie van de drukker hiervan afweek. In dit geval noteerden we onder 2. het drukkerij-adres,
onder 3. het domicilie.

Alle adressen werden dan nog genummerd in kronologische orde. We hebben ons voor het domicilie beperkt tot de periode van aktiviteit als zelfstandig drukker.

G. Onder deze rubriek rangschikten we de aangehaalde bronnen en bibliografie.

Vooral voor de doorgenomen kranten beperkten we ons tot het aanhalen van die bronnen, welke voor de inlichtingen werkelijk van belang waren. Het zou ons immers te ver leiden een bibliografie per drukker weer te geven en een persrepertorium voor Antwerpen bestaat reeds.[2.]

Voor ieder van deze rubrieken en afzonderlijke inlichtingen is het

2. Zie hoofdstuk *Bibliografie*, nr. 25.

voor de lezer mogelijk een min of meer preciese datering te kennen door de bronnenopgave onder G. Het leek ons echter gemakkelijk bij iedere inlichting nog eens het jaartal te herhalen samen met de verwijzingen naar de bronnen. Voor rubriek B. welke reeds een aantal data inhoudt, was dit uiteraard overbodig.

Heel wat gegevens ontbreken nog. Voor sommige drukkers blijft de notitie beperkt tot naam en bron. Desondanks hebben we ook daar het schema toegepast om voor alle latere vondsten ruimte vrij te laten. Naar het voorbeeld van de persrepertoria[3.] verkozen we een droge dissectie boven onoverzichtelijke volzinnen.

Het past hier op te merken hoeveel dit werk te danken heeft aan voorgangers. In bibliografie en bronnenverwijzing komt dit bijzonder tot uiting. We mogen wel aanstippen, dat we daarbij een grote hoeveelheid belangrijke inlichtingen haalden uit een aantal nog ongebruikte archieffondsen en publikaties uit die periode zelf. Ondanks de leemten en met de bedoeling deze te helpen aanvullen leek ons deze publikatie gerechtvaardigd.

Bibliografie en bronnen

Bibliografie

1. VERTESSEN-VERVLIET: onder deze namen verwijzen we naar de drukkerskatalogus op de Antwerpse stadsbiblioteek. Zij werd begonnen door wijlen Mej. I. Vertessen en na haar overlijden door Mevr. Vervliet voortgezet. Voor elke drukker uit Antwerpen vinden we er de katalogusnummers van zijn werken, aanwezig op de biblioteek. Soms zijn ook jaartallen aangegeven. Dit fichestelsel maakte voor ons het nazien van de aanwezige boeken voorlopig overbodig (in tegenstelling tot de periodieken, waar immers een meer nauwkeurige datering mogelijk is).
   Niet gepubliceerde tesissen van de Middelbare School voor Opleiding van Bibliotheek-, Archief- en Museumpersoneel te Antwerpen waren bij-

3. Zie hoofdstuk *Bibliografie.*

zonder belangrijk voor dit onderwerp. We mochten gegevens noteren uit volgende studies:

2. VYDT-DE BLED, L. *De Bedrijvigheid van het Drukkersgeslacht De Cort.* 1942. (Wij verwijzen naar 'Vydt-de Bled').
3. ESTERCAM-VAN ROSSEM, M. *De 19e eeuwse boekdrukkunst te Antwerpen en de esthetiek*, 1952. Deze lijst was voor ons bijzonder interessant, omdat de auteur namen en adressen verzamelde op basis van de adresboeken van Ratinckx en dit tot 1900. We verwijzen naar deze lijst als 'Estercam-Ratinckx' en naar het eigenlijke betoog van de tesis onder 'Estercam' en de bladzijde.
4. VAN ECK-NOTÉ, M. *Drukkerij D. De Vos-Van Kleef - Uitgeverij Mercurius. Proeve van Bibliografie.* 1955. (Verwijzing: 'Van Eck-Noté').
5. THIJS, F. *Antwerpse Drukken. 1815-1830. Proeve van bibliografie.* Geeft een lijst van alle drukkers, die in de behandelde periode te Antwerpen werkten of stierven. Steunt vnl. op de werken aanwezig in de Stadsbibliotheek. (Verwijzing: 'Thijs').
6. [BOUCHERY (J.)]. *Verslag over de werkzaamheden der Antwerpsche afdeling van de Boekdrukpers. 1887-1888.* (1888), 29 p.
7. OLTHOFF, F. *De Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Antwerpen, sedert de uitvinding der boekdrukkunst.* Antwerpen, 1891, VII-134 p. (Verwijzing: 'Olthoff).
8. *Beknopt verslag over het 50-jarig bestaan van het boekdrukkersverbond* De Voorzorg, (1906), III-58 p.
9. GILLIAMS, (F.). *Historiek van het boekdrukkersverbond te Antwerpen. 1856-1906.* Antwerpen, 1907, 407 p.
10. *De Plantijnletter in gebruik bij de drukkerij Gust Janssens*, *Kerkstraat 13*, *Antwerpen.* A.-G. Janssens, 1916, 16 p.
11. DERMUL, A. & BOUCHERY, H. *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers.* Antwerpen, 1938, 98 p. (blz. 55 e.v. de drukkers in alfabetische orde).
12. DERMUL, A. *Aanvullingen en verbeteringen op de 'Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers'*. (De Gulden Passer, XXI, 1943, p. 119-149).
13. JOOS, (J.). *De Philatelistische pers te Antwerpen vóór 1914. (1892-1908).* (De Postzegel, Deurne, VII, 1944, p. 57-60).
14. BAECKELMANS, (L.). *Harry Peters*, en ARENTS, (PR.). *Bibliografie van en over Harry Peters.* (*Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1953, 2, p. 179-243).
15. REGEMORTELS, I. & VERTESSEN, I. *Een pamflettencatalogus en zijn problemen.* (*De Bibliotheekgids*, Jan.-Febr. 1953).

16. VERTESSEN, I. *Prospecties op het terrein van de bibliografie van de Antwerpsche drukken.* (De Gulden Passer, XXXI, 1953, nrs 3-4).
17. VERMEERSCH, A. *De Structuur van de Belgische Pers. 1830-1848.* in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Belgische Pers. 1830-1848*, p. 5-135. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdrage 4). Leuven-Parijs, 1958.
18. DE VROEDE, M. *Bibliografische Inleiding tot de Studie van de Vlaamse Beweging. 1830-1860.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. *Bijdrage 8*). Leuven-Parijs, 1959, 351 p.
19. DE VROEDE, M. *De Vlaamse Pers in 1855-1856.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. *Bijdrage 12*). Leuven-Parijs, 1960, 79 p.
20. VAN EENOO, R. *De Pers te Brugge: 1792-1914. Bouwstoffen.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. *Bijdrage 20*). Leuven-Parijs, 1961, 241 p.
21. VAN EENOO, R. & VERMEERSCH, A. *Bibliografisch Repertorium van de Belgische Pers. 1789-1914.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. *Bijdrage 23*). Leuven-Parijs, 1962, 87 p.
22. WILS, L. *De Liberale Antwerpse Dagbladen. 1857-1864.* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. *Bijdrage 26*). Leuven-Parijs. 1962, 59 p.
23. DE GROOTE, (H.). *Vijftig jaar Boekdrukkunst te Antwerpen. 1764-1814.* Antwerpen, 1961, 152 p. (Verwijzing: 'De Groote').
24. DE GROOTE, (H.). *De Antwerpse Boekdrukkunst van 1794 tot 1830.* (Bouwstoffen voor de Geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw, p. 402-456). (Verwijzing: 'De Groote, *Antwerpen XIXde eeuw*').
25. DE BORGER, (H.). *De Antwerpse Pers (1792-1914).* Licentiaatsverhandeling voor het Akademisch jaar 1963-1964 ingediend, Rijksuniversiteit Gent. Heden ter perse als *Bijdrage 41* van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Deze studie was ons van bijzonder nut, omdat zij een schat aan inlichtingen verstrekte over kranten en specimen van kranten in diverse biblioteken. (Verwijzing: 'De Borger' en titel van de aangehaalde krant).

De gebruikte statistieken vermelden we onder het hoofdstuk 'Bronnen'. Een aantal studies welke echter de nasleep vormen van de zo gedetailleerde telling van 1896 dienen hier vermeld. Sinds die telling immers hield het 'Office du Travail et Inspection de l'Industrie' zich bezig met de publikatie van de reeks 'Monographies Industrielles'. In deze reeks verschenen:

26. *Fabrication et Mise en oeuvre du Papier et du Carton.* Brussel, 1906, 199 p. (*Monographies industrielles* XIV-Industries du papier). (Verwijzing: 'Papier 1906').
27. *Industries connexes de la Typographie*, Tome I, Brussel, 1911, 210 p. (Verwijzing: 'Typografie, I, 1911').
    La Typographie et ses Produits verscheen als Tome II in dezelfde reeks *(Groupe XV der Monographies industrielles)*, Brussel, 1913, 255 p. en is waarschijnlijk het vervolg op voorgaande studie. (Verwijzing: 'Typografie, II, 1913').

Deze band is voor ons trouwens de belangrijkste gezien de uitgebreidde lijsten van drukkers-typografen voor gans België.

Van minder belang voor ons, ofschoon dichter aanleunend bij de telling van 1896, is de studie:

28. *Travail du Dimanche. Établissements industriels (non compris les mines, minières et carrières). Vol. I. Tableaux statistiques. Vol. II. Monographies.* Brussel, 1896-1897, LXIII-503 & XLII-481 p.

De inlichtingen over Antwerpen (p. 461 en 468) betreffen slechts 1 drukkerij met 55 arbeiders en een typografie-lithografie met 400 arbeiders.

Bronnen

I. Bouwpolitie: Hinderlijke Bedrijven.

Door het gebruik van de stoommachines en motoren, door het toenemend geraas en trillen van steeds grotere en snellere persen raakte ook het drukkersbedrijf onderworpen aan de wetgeving op de hinderlijke en schadelijke ondernemingen. In 1846 waren dergelijke machines in de Antwerpse drukkerijen nog niet in gebruik,[4] in 1880 wel. Het is dus in deze periode, dat de rapporten 'de commodo et incommodo' ons gaan interesseren. Bovendien waren de bundels van v*óó*r 1865 ongeveer slecht geklasseerd en dus moeilijk bruikbaar. Onze gegevens dateren dan ook hoofdzakelijk van nà dat jaar.

De drijfkracht, nodig in een drukkerij, was weinig gevaarlijk. De kontrole daarover bleef dan ook doorgaans in handen van de gemeentelijke overheid.[5] Een enkele maal appelleerde een afgewezen drukker of een ver-

4 Zie hoofdstuk: *De Druknijverheid te Antwerpen.*

5 Naargelang het gevaar onderscheidde men aanvankelijk drie trappen van vereiste toestemming:
- de bedrijven en machines waarvoor een gemeentelijke toestemming volstond;
- deze waarover de provincie te beslissen had;
- en deze waarover de Minister Binnenland een oordeel moest vellen.

Ofschoon het geheel onder de bevoegdheid van de Minister bleef werd de laatste trap later afgeschaft.

bolgen buurman wel eens bij de provincie, maar zelfs dan bleven dikwijls sporen van het dossier in het archief van de gemeentedienst. Voor ons onderzoek hebben we het Provinciaal Archief dan ook overgeslagen. De onderzoeksdossiers van de XIXde eeuw zijn reeds gedeponeerd op het Stadsarchief,[6] de indices daarop bevinden zich nog op de dienst 'Bouwpolitie, 2de Directie'.[7] Deze tafels vermelden:

- adres van de inrichting,
- voorwerp van de aanvraag (zeer summier, bv. 'gasmotor 2 PK'),
- de aanvrager (familienaam, soms firma),
- jaar van aanvraag,
- nummer van het dossier.

Voor het opsporen van de drukkers in deze registers beschikten we over een aantal firma- of familienamen, reeds gekend uit bibliografie, adresboeken, kranten, enz. We noteerden echter ook alle dossiernummers waarbij vermeld stond 'drukpers', 'pers', 'drukkerij', 'stoomketels', 'stoomtuigen', 'gastoestellen' en zelfs 'peterolie' (sic). Of deze petroleum nog andere bestemming kon hebben dan eventueel het verlichten van de werkplaats weten we niet, in ieder geval hebben we er nog een drukker door gevonden.

Op die wijze moesten we wel veel nummers noteren, die met drukkers toch niets te maken hadden. Desondanks bewezen toevallige vondsten, dat enkele firma's ons toch nog ontsnapten.

Uit de dossiers namen we volgende inlichtingen over:

- de juiste benaming van de firma en - uit briefpapier met hoofding bleek dit soms - de aard van het bedrijf en van de produktie.
- de data van aanvraag en toestemming, eventueel van weigering.
- het voorwerp van de aanvraag, bij geval beter beschreven in het rapport van de stadsingenieur (deze berichtte soms dat ofwel zwaardere, ofwel meer machines in gebruik waren dan op de aanvraag vermeld).

6 De zgn. 'Reeks 25'.

7 Voor de periode tot 1914 samen 6 registers:
- 1 register 1825-1864: alfabetisch persoons- of firmanaam.
- 1 register 1865-1880: idem.
- 1 register 1881-1890: idem.
- 1 register 1890-1895: idem.
- 2 registers 1895-1915: kronologisch per straat; de straten alfabetisch (letters A-L en M-Z).

- de vermelde personen: de drukker zelf, een familielid of een lid van het hoger personeel ondertekenden de aanvraag, soms samen met een onbekende persoon, welke vermoedelijk de eigenaar van het gebouw was.

De betrouwbaarheid van die gegevens lijkt ons vrij groot, gezien de kontrole. Men mag echter niet vergeten, dat de administratie niet automatisch tot kontrole overging. Alleen een aanvraag of een klacht kon een onderzoek doen starten. De dienst 'Bouwpolitie' was dus afhankelijk van de goede wil van een ondernemer of van de kwade wil van diens buren. In welke mate misschien ook de wijkpolitie een oogje in het zeil hield, weten we niet.

Het onderzoek betrof in eerste instantie een machine. Alleen bij oprichting van een nieuw bedrijf, bij de verhuis van een ganse werkplaats of bij grote verbouwingen en verplaatsingen vinden we plattegronden met de plaatsing van alle mogelijk hinderlijke toestellen. Wij kunnen echter nooit zeker zijn over de evolutie van de uitrusting tussen twee dossiers in.[8] Wat was van de vroegere toestellen nog in gebruik? Is er geen enkele verandering gebeurd waarvan we in deze bron géén sporen vinden?

De data van aanvraag en toestemming hebben slechts een benaderende waarde. Het is immers niet steeds duidelijk of op die ogenblikken de tuigen in kwestie reeds in gebruik waren of niet. Slechts in enkele gevallen wordt uitdrukkelijk een datum van opening of verhuis aangekondigd.

We mogen dus niet verwachten met deze bron tot een geschiedenis van de industriële uitrusting van een bedrijf te kunnen komen. Voor het schetsen van algemene lijnen zullen de tafels en vooral de industriële tellingen meer geëigend zijn. En op het vlak van de afzonderlijke bedrijven kan zij natuurlijk niet opwegen tegen private archieven. Intussen hebben wij er wel een aantal bedrijven in kunnen vinden, die anders onopgemerkt bleven. Er waren zelfs drukkers bij, die - alleen voor een hand- of voetpers - een overbodige aanvraag deden, maar waarvan het 'dossier' dan toch genummerd en bewaard werd. (verwijzing naar deze bron: 'HB 25/...' met nummer van het dossier)

II. Bevolkingsregisters.

De beroepsopgave in deze bron is slechts betrouwbaar voor de tellingsjaren en dan nog alleen in grote kategoriën.[9] De gebruikte termen 'druk-

8 Een vrij recent geval is ons bekend, waar voor een onderneming niet minder dan 30 jaar verliep tussen het voorlaatste en het laatste onderzoek!

9 Zie Balthazar e.a., *Bronnen voor de sociale Geschiedenis van de XIXde eeuw.* Bijdrage 18 van het I.C.H.G., 2de uitgave.

ker' en 'meesterdrukker' laten dikwijls twijfel toe over de juiste plaats van de persoon in de onderneming. Al kunnen we bij 'meesterdrukker' de bedrijfsleider vermoeden, dan nog wachten we voor een definitief oordeel de getuigenis van andere bronnen af.

Om alwie met het boekbedrijf iets te maken had uit deze bron te lichten bestaat maar één goede metode: haar volledig doorlopen. Voor een kleine beroepsgroep vraagt dit meer tijd dan efficiënt is. We kunnen natuurlijk ook uitgaan van gekende namen en via de tienjaarlijkse indices zoeken, waarbij we zonder meer al de onbekenden overslaan. Ook deze metode vraagt trouwens zeer veel tijd: de tafels vermelden immers het beroep niet en ontelbare malen komt men bij naamgenoten terecht, die er niets mee te maken hebben. Kennen we reeds de adressen, dan gaat het opzoeken vlotter. Naar het einde van de XIXde eeuw stellen we echter vast, dat domicilie en adres van de werkplaats steeds meer gaan verschillen. En vermits het gekende firma-adres meestal slaat op de werkplaats en de burelen zoekt men op die plaats in de registers tevergeefs naar de firmant.

Dit alles verklaart waarom we na een 100-tal opzoekingen deze bron terzij lieten. Wat we vonden aan biografische data hebben we in het repertorium opgenomen. Vermits onze steekproeven de periode 1880-1914 betroffen en voor de eerste helft van de eeuw H. De Groote, uit wiens werk wij hebben geput, praktisch alle inlichtingen heeft weten te verzamelen, mogen we deze bron als 'gebruikt' beschouwen.

Zij heeft ons toch toegelaten enkele spelfouten in familienamen te verbeteren en een aantal biografische notities op te stellen. In de data der adreswijzigingen stelden we echter niet teveel vertrouwen. Herhaaldelijk weken deze data af, zij het niet erg, van deze welke we uit andere bronnen konden afleiden. Dit is normaal: een adreswijziging in een bevolkingsregister betreft een gezin, geen firma. Vergissingen of slordige notities zijn bovendien niet uitgesloten. De administratie was hierin immers afhankelijk van de deklarant en voor beiden had die datum toch weinig belang.

III. Periodieken en pamfletten.

De krantenverzameling van de Stadsbiblioteek te Antwerpen - sindsdien overgebracht naar een bijzondere afdeling van de biblioteek, Minderbroedersrui - namen we bijna geheel door, evenals de verzameling specimen. Een 40-tal kranten waren op dat ogenblik niet te bereiken, maar aan dit euvel kon verholpen door de specimen en door het gebruik dat we mochten maken van de studie van R. De Borger. Ook een aantal kiespamfletten, verzameld zowel op de Stadsbiblioteek als op het Stadsarchief,

konden we gebruiken. Door telkens drukker, adres en datum te noteren tekende zich voor een aantal typografen een periode van werkzaamheid af, ingedeeld naar de opeenvolgende adressen.

Is iedereen die op een drukwerk als ‘drukker’ vermeld staat dit ook werkelijk geweest? Dit probleem stelt zich in het bijzonder wanneer we Gressin-Dumoulin of Louis Legros bv. als drukkers ontdekken. De kans is groot, dat de uitgeverijen waaraan een drukkerij verbonden was de naam van de uitgever ook als drukker vermeld hebben.

De reklames in de periodieken hebben we niet nagekeken, ook weer omdat dit meer tijd vergde dan nuttig was. Wat toevallig werd opgemerkt, hebben we genoteerd.

Stippen we hier aan, dat af en toe ook de ‘*Recueil des Actes relatifs aux sociétés; annexe au Moniteur*’ gebruikt werd. Voor een paar vennootschappen vonden we er stichters, beheerders en andere aandeelhouders, stichtingsdatum, datum van ontbinding, enz. De indices op deze *Annexe* zijn niet gemakkelijk te raadplegen en - althans voor het einde van de XIXde en het begin der XXste eeuw - zeer slordig en vol fouten. Om alle vennootschappen die ons interesseren te vinden zou men blad voor blad van deze omvangrijke publikatie moeten inkijken.

IV. Adresboeken.

We gebruikten:

VAN DEN WIJNGAERT, Léonard. *Indicateur des Adresses des Négocians, Commissionnaires et Agens de Commerce de la Ville d'Anvers* (volgens catalogus der Stadsbiblioteek daterend uit 1836).

Van dezelfde: *Almanach indicateur commercial de la Ville d'Anvers pour l'année 1830.* Dezelfde publikatie voor 1834 en 1837.

RATINCKX, H. (en opvolgers). *Le double Guide commercial ou Livre d'Adresses de la Ville d'Anvers pour l'année 1840* (voortgezet tot heden).

Dit laatste adresboek was reeds gebruikt door Estercam. Wanneer we het adresboek zelf consulteerden verwijzen we: ‘Ratinckx’ en de jaargangen waarin we deze inlichtingen vonden.

Dat niet alle drukkers in de adresboeken werden opgenomen, bleek duidelijk. Meestal bestond een onderneming reeds enkele jaren eer zij zich aan de samenstellers van dergelijke publikatie wist bekend te maken. Sommige typografieën of lithografieën verzorgden van meet af hun publiciteit en werden dan natuurlijk wel opgenomen. Anderen gaven er klaarblijkelijk geen aandacht aan en zelfs hun adreswijzigingen werden dan met ver-[10.]

10. Zie hoofdstuk *Bibliografie*, nr. 3.

traging genoteerd. Hierbij nemen we natuurlijk in aanmerking, dat elke verandering ten vroegste pas in de volgende jaargang kan voorkomen.

Van de *Annuaire de la Librairie Belge* zagen we de jaargangen 1881, 1884, 1887, 1890, 1895 en 1903.

V.

Het zal opvallen, dat wij de patentboeken niet gebruikten. In de eerste plaats werden deze belastingsrollen te Antwerpen slechts tot 1842 bewaard. In de tweede plaats heeft H. De Groote datgene wat er voor de eerste decennia der XIXde eeuw bewaard bleef reeds verwerkt in zijn studies. Het hernemen van deze bron was dus overbodig.

Voor het overzicht van de druknijverheid te Antwerpen steunden we hoofdzakelijk op de industriële tellingen van 1846, 1880 en 1896; deze van 1910 was ons te weinig gedetailleerd.

De druknijverheid te Antwerpen. 1794-1914

H. De Groote telde voor 1794 24 boekdrukkers, voor het einde van de Franse Tijd nog maar 15, voor 1830 terug 27.[11.] Van de Wijngaert vermeldt in zijn *Indicateur...* van 1840 28 namen van boekdrukkers, 5 van plaatdrukkers.[12.] Gebruiken we de eerste industriële telling van die tijd, dan worden deze gegevens daarin bevestigd.

Tabel I illustreert de omvang van de Antwerpse druknijverheid in België volgens deze eerste algemene telling van 1846[13.].

Welke soort onderneming we ook beschouwen, het valt telkens op, dat het percentage personeelsleden t.o. België steeds lager is dan het percentage ondernemers. Zelfs al scheiden we de personeelsleden volgens leeftijd, dan nog blijft deze strekking merkbaar - uitzondering gemaakt voor de boekdrukkerijen waar 11% jongeren werkten. Vergelijken we het gemiddeld aantal personeelsleden per onderneming, dan blijkt bv. ook voor de boekdrukkerijen, dat dit slechts 5,6 bedraagt voor Antwerpen tegenover 6,8 voor België.

11. H. De Groote. *Antwerpen XIXde eeuw*, p. 402-407, 416-417, 417-419.
12. Zie hoofdstuk *Bronnen. IV. Adresboeken.*
13. *Statistique de la Belgique. Recensement général (15 octobre 1846), Industrie* p. x, 18-19, 22-23, 28-29.

Tabel 1

	Antwerpen										België				
	Aantal					% t.o.v. België									
	a	b	c	d	e	a	b	c	d	e	a	b	c	d	e
Ondernemers	28	11	28	4	71	9	13	12	10	12	296	85	229	40	611[14.]
Personeelsleden	158	9	45	2	214	8	5	9	4	8	2026	182	496	47	2705[14.]
a. boven 16 jaar	119	6	27	2	154	7	5	10	8	7	1658	122	273	22	2054[14.]
- mannen	119	6	25	2	152	7	5	10	8	7	1649	121	263	22	2034[14.]
- vrouwen	0	0	2	0	2	0	0	20	-	10	9	1	10	0	20
b. tot 16 jaar	39	3	18	0	60	11	5	8	0	9	368	60	223	25	651[14.]
- mannen	39	3	18	0	60	11	5	9	0	10	368	60	204	25	612[14.]
- vrouwen	0	0	0	0	0	-	-	0	-	0	0	0	19	0	39[14.]
Totaal	186	20	73	6	285	8	7	10	7	8	2322	267	725	87	3316[14.]

Legende:
a = boekdrukkerijen

14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.
14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.
14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.
14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.
14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.
14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.
14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.
14. Geen enkele van deze totalen klopt, wanneer we horizontaal optellen. Veiligheidshalve hielden we ons toch aan de gedrukte cijfers; de inlichtingen voor gans België dienden immers toch maar als referentiebasis. Het 'Totaal' werd over de ganse lijn door ons berekend.

b = steendrukkerijen
c = boekbinderijen en kartonbewerking
d = graveerders
e = totalen

De kleine onderneming overheerste te Antwerpen dus meer dan elders. Dit blijkt ook uit de gebruikte drijfkracht: voor gans België noteerde men 7 stoommachines (samen 31 PK) en 3 tredmolens (samen 1 PK), voor Antwerpen: nihil.

Een derde element staat ons toe het belang van de Antwerpse druknijverheid te bepalen: het peil van de lonen. Het loon per hoofd is ons helaas niet bekend, maar de schema's van de telling laten ons wel toe het globaal bedrag aan uitbetaald jaarsalaris voor Antwerpen te schatten:

Tabel II (legende: zie Tabel I)

dagloon:	**a**	**b**	**c**	**d**	**e**	**geschat maximum uitbetaald jaarloon**
tot 0,50 Fr.	40	4	34	1	79	14.220 Fr.
0,50-1 Fr.	21	1	10	-	32	11.520 Fr.
1-1,50 Fr.	19	2	10	-	31	16.740 Fr.
1,50-2 Fr.	31	-	3	-	34	24.480 Fr.
2-2,50 Fr.	36	2	2	1	41	36.900 Fr.
2,50-3 Fr.	8	-	-	-	8	8.640 Fr.
3-4 Fr.	3	-	1	-	4	5.760 Fr.
Totalen	158	9	60[15.]	2	229[15.]	118.260 Fr.

Deze schatting is in de meest voordelige zin vervormd:

1° - een jaar werd gerekend à 360 werkdagen,

2° - voor elke schijf werd het maximum genomen.

Het totaal uitbetaalde jaarsalaris voor deze nijverheid in België bedroeg: 1.251.900 Fr. Tegenover dit totaal vertegenwoordigt 118.260 Fr. slechts 8,2%. Houden we rekening met ons gewild overschatten en ook met het feit, dat het aantal personeelsleden te Antwerpen 7,9% van het Belgisch totaal uitmaakte, dan blijkt de loontoestand te Antwerpen zeker niet voordeliger te zijn dan het

15. Deze totalen kloppen weer niet met voorgaande tabel. Ergens in de telling, en meer bepaald bij de ‘boekbinders-kartonbewerkers’ zit een fout van 15 eenheden. Verbeteren is ons onmogelijk.

15. Deze totalen kloppen weer niet met voorgaande tabel. Ergens in de telling, en meer bepaald bij de ‘boekbinders-kartonbewerkers’ zit een fout van 15 eenheden. Verbeteren is ons onmogelijk.

algemeen Belgisch gemiddelde. Een tweede, minder in gunstige zin verdraaide schatting, wees reeds in negatieve zin.[16]

Tabel III geeft ons de toestand weer volgens de industriële telling van 1880.[17] De verslaggever liet er zich bijzonder lovend uit voor het geheel van de provincie.[18] Waarom we in deze tabel ook de meest algemene gegevens voor de provincie hebben genoteerd. Er dient nog verwittigd, dat alleen typografieën en lithografieën werden geteld.

Het aantal ondernemers - typografen en lithografen - liep dus terug van 39 in 1846 tot 36 in 1880. Vermits hun aantal voor België steeg (van 381 naar 607) drukt dit achterblijven zich sterk uit in de percentages: van 10 naar 4%.

Wat blijkt voor het aantal ondernemers - en ipso facto voor de ondernemingen - betekent daarom nog geen achteruitgang in de omvang van die firma's. Het aantal personeelsleden was inderdaad verdubbeld. En in de respektievelijke totalen voor België lagen de percentages voor personeelsleden, motoren en waarde van de produktie nagenoeg dubbel zo hoog als het aantal ondernemingen. We stellen dus vast, dat - bij een daling van het aantal ondernemingen de meer belangrijke onder hen in de statistiek meer doorwegen dan in 1846 het geval was. Vergelijken we met de provincie Antwerpen, dan blijkt, dat de agglomeratie Antwerpen in verhouding niet zoveel betekende. Wat ongetwijfeld in verband staat met de ontwikkeling

16 Voor deze tweede schatting namen we voor elke loonschaal een gemiddeld dagloon, bv. 0,25 Fr. voor de schaal tot 0,50 Fr., 0,75 Fr. voor de schaal 0,50-1 Fr., enz. Dit leidde tot volgende resultaten: 97.290 Fr. totaal uitbetaald jaarloon of 7,77%.

17 *Recensement général. Industrie. 1880.* Tome I, p. 220, Tome II, p. 411 en 665, Tome III, p. 911 en 914.

18 Ibidem, p. 220: ‘La province d'Anvers vient en second rang, mais il est à remarquer que ses ateliers sont les plus importants du pays: chacun occupe en moyenne 25 ouvriers et produit des impressions pour près de 100.000 Fr., alors que pour l'ensemble du royaume, ces moyennes n'atteignent pas respectivement 10 ouvriers et 38.000 francs. D'ailleurs, la production de cette province en imprimés, lithographies et cartes à jouer, représente près de 21% de la production nationale, qui a été recensé à 21.895.000 francs. Dans cette somme, les imprimés entrent environ pour 15 millions et demi, les lithographies et chromo-lithographies pour 6 millions et les cartes à jouer pour quatre à cinq cent mille francs’.

Tabel III

	Antwerpen stad				**provincie**		**België**
	a	**b**	**c**	**d**	**c**	**d**	**e**
Ondernemingen	**14**	**9**	**23**	**4**	**46**	**8**	**577**
Ondernemers	14	12	26	4			607
Personeelsleden	218	224	442	7			5888
- bedienden, meesters, enz.	28	27	55	13			431
- arbeiders	190	188	378	7			5318
- leerlingen	0	9	9	6			139
Totaal	232	236	468	7	1176	18	6495
Gemiddeld aantal arbeiders in 1880	204,80	193,77	398,57	7			5832,5
Motoren	11	6	17	11,6	26	18	147
P.K.	26	19	45	7,5	200	33	612
Jaarproduktie (in Fr.)	748.500	952.000	1.700.500	8	4.579.500	21	21.000.000

a = boekdrukkerijen
b = boek- en steendrukkerijen
c = totaal aantal drukkerijen
d = percentage van het totaal t.o. België
e = totaal aantal drukkerijen voor België

van de papiernijverheid in het Turnhoutse.[19] Voor de provincie berekenen we een gemiddelde van 25 tot 26 personeelsleden per onderneming, voor Antwerpen slechts 16 tot 17 voor de 14 typografieën, maar toch ook 26 voor de 9 lithografieën-typografieën.

Een zekere achterstand ook in de financiering: in Antwerpen bleef alles toch beperkt tot individuele en familie-onderneming, vennootschappen op aandelen kwamen nog niet voor, althans niet in de telling van 1880.

Ook uit het aantal PK, en dit in verhouding tot het aantal motoren, kan men aanvoelen, dat werkelijk grote drukkerijen in Antwerpen niet voorkwamen, of dat zij toch niet voldoende belangrijk waren om in volgende tabel tot uiting te komen:

Tabel IV

		Antwerpen aantal	**% t.o. België**	**België**
stoomketels		11	11	96
	- 2 tot 4 atm.	10	12	13
	- 4 atm.-....	1	8	13
stoommachines		12	13	91
	P.K.	37	7	506
andere motoren[20]		5	10	51[20]
	P.K.	8	8	100[20]

De industriële telling van 1896 is zo gedetailleerd, dat men geneigd is zich af te vragen: ‘over welk bedrijf gaat het hier nu precies?’. Als steekproef poogden we de afzonderlijk getelde steendruk-afdelingen één voor één volgens stichtingsdata en aantal arbeiders uit de statistiek af te zonderen. We slaagden hierin doordat er slechts 21 zulke afdelingen waren. De verdere rekonstruktie liep

19 Boom, met 1 boekdrukkerij en een gemiddelde van 4,40 arbeiders voor 1880 en 20.000 Fr. produktie, laten we hier buiten beschouwing.
20 Wind- en watermolens niet inbegrepen.
20 Wind- en watermolens niet inbegrepen.
20 Wind- en watermolens niet inbegrepen.

in het honderd omdat in de tachtig typografische afdelingen zich daar niet toe leenden, en bij dit onderzoek bovendien enkele kleine onnauwkeurigheden in de statistiek aan het licht kwamen. De identifikatie zou zonder twijfel mogelijk zijn moest men over enkele firma-archieven beschikken.

Voegen we de gegevens van 'Tableau A' (afzonderlijk getelde afdelingen) en van 'Tableau B' (ondernemingen van welke de afdelingen afzonderlijk geteld werden) bij elkaar, dan krijgen we voor de agglomeratie Antwerpen volgende lijst[21]:

1° - 1 onderneming met 4 afdelingen[22]: Kartonbewerking; boeken steendrukkerij; boekbinderij, fabrikatie van registers, enz.; vergulden (op stof, leder, papier, enz.).
2° - 1 onderneming met 2 afdelingen: Kartonbewerking; boekbinderij, enz.
3° - 1 onderneming met 3 afdelingen: Kartonbewerking; boekbinderij, enz.; vergulden (op stof, leder, papier, enz.).
4° - 1 onderneming met 2 afdelingen: Chromo-lithografie; typografie.
5° - 1 onderneming met 3 afdelingen: Chromo-lithografie; typografie, boekbinderij, enz.
6° - 3 ondernemingen met 2 afdelingen ieder: Steen- en boekdrukkerij.
7° - 2 ondernemingen met 3 afdelingen ieder: Steen- en boekdrukkerij; fabrikatie van registers en schriften.
8° - 8 met 3 afdelingen ieder: Steen- en boekdrukkerij; boekbinderij.
9° - 1 onderneming met 2 afdelingen: Steendrukkerij; boekbinderij.

21 *Recensement général des Industries et des Métiers (31 octobre 1896).* Dénombrement A. Vol. I. Tableau A, p. 101; Tableau B, p. 148-149.

22 In feite zijn hier 4 afdelingen geteld; in de telling wordt verkeerdelijk slechts over 3 gesproken.

10° - 1 onderneming met 2 afdelingen: Steendrukkerij; gravure (op hout, steen, glas, metalen).
11° - 3 ondernemingen met 2 afdelingen ieder: Boekdrukkerij; boekbinderij, enz.
12° - 8 uitsluitend lithografieën.
13° - 1 uitsluitend fototypie.
14° - 69 uitsluitend typografieën.
15° - 28 uitsluitend boekbinderijen, van welke de meeste ook registers en schriften fabriceerden.
16° - 6 uitsluitend kartonbewerking (inbegrepen 2 thuiswerkers-voor-rekening-van-fabrikanten).
17° - 1 onderneming voor vergulden.
18° - 23 ondernemingen voor gravure op hout, steen, glas, metalen.

Uitsluitend chromolithografie[23.] of uitsluitend fabrikatie van registers en schriften komen niet voor. In totaal vonden we dus 196 afzonderlijk getelde afdelingen, waarvan 60 tot 23 ondernemingen behoorden en de overige 136 'ondeelbare' bedrijven waren.

Om beter met de tellingen van 1846 en 1880 te kunnen vergelijken beschouwen we chromolithografieën, lithografieën, typografieën en ook fototypieën (als nieuwe vorm van reproduktie) verder afzonderlijk. In dit meer beperkte kader van 'eigenlijke' drukkerijen hebben we ook weer de betekenis van Antwerpen nagegaan en ter vergelijking voor dezelfde takken de cijfers van de diverse provincies en van het arrondissement Brussel uitgerekend.[24]

23. Uit 'Tableau B' blijkt, dat er 2 dergelijke afdelingen waren. 'Tableau A' vermeldt er slechts 1. Is hier 1 afdeling vergeten of werd zij verkeerdelijk bij de 'lithographies' gerekend? We veronderstellen het laatste.

24 *Recensement... 1896.* Vol. I, Anvers, p. 101, 148-149; Brabant, p. 201-202, 277-278; Flandre occidentale, p. 169-170, 237-238; Flandre orientale, p. 198-199, 274; Vol. II, Hainaut, p. 258-261, 337-338; Liège, p. 154-156, 206-207; Limbourg, p. 69, 87, Luxembourg, p. 84-85, 106; Namur, p. 132, 166.

Tabel V

	a	b	c	d	e
Antwerpen (agglomeratie)	99	114	867	1113	128
Brussel (arrondissement)	327	350	3095	3868	579,5
Antwerpen (provincie)	149	166	1205	1545	152,5
Brabant	415	439	3402	4266	609
Oost-Vlaanderen	168	179	874	1160	130,5
West-Vlaanderen	149	159	594	781	92
Limburg	26	27	115	148	6
Luik	211	226	1088	1450	144,5
Henegouwen	247	255	1044	1417	157,25
Namen	76	77	246	348	19
Luxemburg	37	38	62	101	6,5
België	1478	1566	8630[25.]	11216	1317,25

a = ondernemingen
b = afdelingen
c = arbeiders
d = totaal aantal tewerkgestelden
e = P.K.

Beter dan absolute cijfers komen de verhoudingen naar voor wanneer we alles uitdrukken in % t.o. België:

Tabel VI

	a	d	c	d	e
Antwerpen (agglomeratie)	6,6	7,3	10,0	9,9	9,7
Brussel (arrondissement)	22,1	22,3	35,9	34,5	44,0

25. Dit cijfer stemt niet overeen met de tabel in *Analyse des Volumes* III et IV, p. LXI, waar we - voor de door ons in aanmerking genomen bedrijfstakken - 8,438 arbeiders vinden. Het verschil is slechts 2,2%. Misschien werd daar toch niet helemaal hetzelfde geteld als wij deden.

Antwerpen (provincie)	10,1	10,6	14,0	13,8	11,6
Brabant	28,1	28,0	39,4	38,0	46,2
Oost-Vlaanderen	11,4	11,4	10,1	10,3	9,9
West-Vlaanderen	10,1	10,2	6,9	7,0	7,0
Limburg	1,7	1,7	1,3	1,3	0,5
Luik	14,3	14,4	12,6	12,9	11,0
Henegouwen	16,6	16,3	12,1	12,6	11,9
Namen	5,1	4,9	2,9	3,1	1,4
Luxemburg	2,5	2,4	0,7	0,9	0,5
België	100	100	100	100	100

We stellen dus vast, dat in het aantal ondernemingen de agglomeratie Antwerpen haar peil van 1846 nog steeds niet heeft ingehaald, zelfs niet in het aantal afdelingen. Nochtans nam in absolute cijfers dit aantal 2,5 maal toe (van 39 naar 99).

Ten gunste van de Antwerpse bedrijven mogen we zeggen, dat nergens elders het verschil tussen percentage afdelingen en percentage ondernemingen zo groot is, ook niet in Brussel. Dit zou betekenen dat de Antwerpse ondernemingen gemiddeld meer afdelingen telden, dus meer diverse aktiviteiten en produktie hadden.[26.] Of dit in die periode wijst op een grotere bewegingsvrijheid van de onderneming of op een achterstand in de specialisatie, kunnen we voorlopig niet uitmaken.

Het aantal tewerkgestelden (bedrijfsleiding en arbeiders samen) nam 5,3 maal toe sinds 1846 (van 206 naar 1113). Dit betekent een aangroei van 8 naar 9,9%. Het percentage arbeiders nam meer toe (van 7 naar 10). De evolutie komt sterk tot uiting in de drijfkracht: het aantal PK steeg van o in 1846, via 45 in 1880 naar 128. In de laatste 16 jaar nam dit dus 2,8 maal toe t.o. 2,1 maal voor gans België (van 612 naar 1317). Nemen we de toestand te Antwerpen in 1896 = 100 dan krijgen we voor de meest belangrijke aspekten volgend beeld:

Tabel VII

	1846	**1880**	**1896**
Ondernemingen	39	23	100
Arbeiders	19	51	100
Totaal personeel	18,5	42	100
PK	0	35	100

Voor 1910 ongeveer kunnen we de produktie van de Antwerpse typografen vrij gedetailleerd kennen, niet uit de telling van 1910

26. Deze opmerking geldt alleen voor het eigenlijke drukkerij wezen, vermits we voor de berekening van de tabellen beperkingen hebben aanvaard.

want deze is daartoe onvoldoende, maar uit de '*Monographies industrielles*'.[27.] Vooral de uitgave van 1913 over de typografie, met haar uitgebreide lijsten drukkers, is nuttig. De ondernemingen staan er vermeld volgens de aard van hun aktiviteiten:

- stadswerk, met of zonder affiches.
- 'labeurwerk' (sommigen drukken alleen brochures, anderen ook boeken).[28.]
- periodieken (sommigen drukken periodieken van alle slag, anderen eigenlijke kranten).

In totaal telden we er voor het Antwerpse 134 typografieën, waarvan:

- 133 stadswerk drukken (visitekaartjes, kennisgevingen, uitnodigingen, bidprentjes, programma's, enz.).
- 97 van de voorgaande 133 drukken ook affiches.
- 71 zijn uitgerust voor 'labeurwerk', nml. 42 voor brochures en 29 voor 'éditions' (boeken).[28.]
- 93 drukken periodieken, maar dagbladen 'stricto sensu' slechts 29.
- 2 drukken akties en obligaties, 2 etiketten en pankarten, 2 leveren bedrukt inpakpapier en zakjes, 1 checks, 1 staat vermeld voor gebedenboeken.

Tabel VIII geeft een overzicht van deze werkzaamheden.

Uit de publikaties van H. De Groote en uit onze bronnen menen we te mogen afleiden, dat de Antwerpse boekdruk van de eerste helft der XIXde eeuw niet zo veel bijzonders was. Buschmann bracht vernieuwing in de veertiger jaren, en met hem raakte de Antwerpse typografie van de lokale grond los. Opvallend is wel, dat het aantal ondernemingen na 1880 sterk toenam. Deed de invloed van een bloeiende haven zich dan pas voelen? In ieder geval bleef gans de XIXde eeuw door Antwerpen ver achter bij Brussel, wat aantal en omvang van de ondernemingen betrof.

27. Zie het hoofdstuk *Bibliografie*, nummers 26 en 27.
28. Volgens dezelfde bron zou men onder 'brochure' verstaan (hebben?): tot 100 bladzijden.
28. Volgens dezelfde bron zou men onder 'brochure' verstaan (hebben?): tot 100 bladzijden.

TABEL VIII

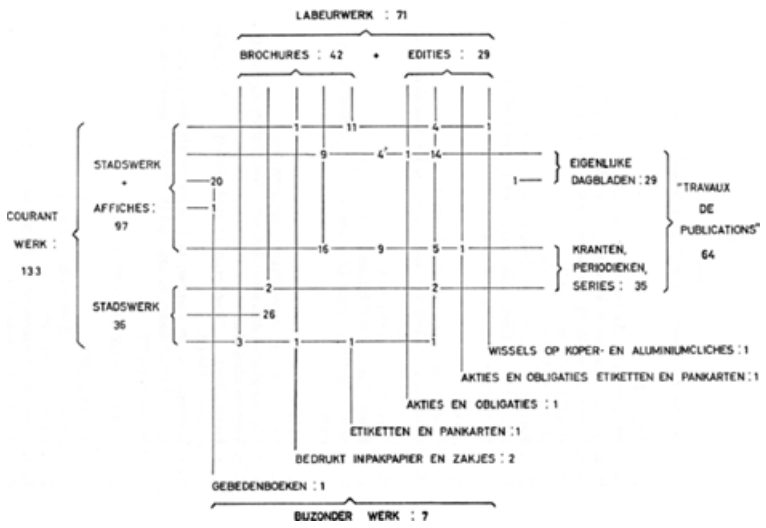
LABEURWERK : 71
BROCHURES : 42
+
EDITIES : 29
COURANT WERK : 133
STADSWERK + AFFICHES : 97
STADSWERK 36
20
1
26
1
11
4
1
9
4
1
14
1
16
9
5
1
2
2
3
1
1
1
EIGENLIJKE DAGBLADEN : 29
KRANTEN, PERIODIEKEN, SERIES : 35
"TRAVAUX DE PUBLICATIONS" 64
WISSELS OP KOPER- EN ALUMINIUMCLICHES : 1
AKTIES EN OBLIGATIES ETIKETTEN EN PANKARTEN : 1
AKTIES EN OBLIGATIES : 1
ETIKETTEN EN PANKARTEN : 1
BEDRUKT INPAKPAPIER EN ZAKJES : 2
GEBEDENBOEKEN : 1
BIJZONDER WERK : 7

Repertorium
(nazicht van bronnen en bibliografie beeindigd jan. 1965)

1. AALDERS
   - A. Firmanaam: 1. AALDERS & CIE: 1914 ([a]).
   - B. 2. Gekende data van drukwerk: 8 jan. en 3 febr. 1914([b]).
   - D. 2. Uitrusting: drukkerij met elektromotor 3 PK voor 1 drukpers: 1914([b]); telefoon: 1914([a]).
   - E. 1. Firmant: Aalders Albert([b]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Van Straelenstraat 88: 1914 ([a, b]).
   - G. Bronnen: (a) Telefoongids 1914. (b) HB 25/24980 (aanvraag 8-1-1914; toestemming 3-II-1914).

2. ADAM
   - B. 2. Gekende data: 8-12-1913 en 9-1-1914([a]).
   - D. 2. Uitrusting: drukkerij met elektromotor 1/2 PK voor kleine drukpers: 1913-'14([a]).
   - E. 1. Firmant: Adam Constant.
   - F. 1. Firma-adres: Van Peltstraat 20: 1913-'14([a]).
   - G. Bron: (a) HB 25/24927 (aanvraag 8-XII-1913; toestemming 9-I-1914).

3. ADAMS
   - A. Firmanaam: 1. ADAMS FRANS: 1857-1866 ([c, b]).
   - B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: nov. 1858([a]) of (1857)([c]).
   - C. 4. Volgt op adres Noordstraat 1 L. Schotmans op.
   - F. 1. Firma-adres: 1. Noordstraat 1: 1858-1860([a]). 2. Markgravestraat 8: 1865([b]).
   - G. Bronnen: (a) *De Eyerboer*, 14-XI-1858, 7-VIII-1859 en 15-VII-1860. (b) Baekelmans, p. 207. (c) De Vroede: *Sinjoors almanak voor 1858*, (1857).

4. Adeline, zie: DE THIJSEBAERT
5. ADRIAANSEN
   - A. Firmanaam: 1. ADRIAANSEN L.: 1905([a]).
   - D. 1. Lithografie: 1905([a]).
   - F. 1. Firma-adres: Raapstraat 35, Borgerhout: 1905([a]).
   - G. Bron: (a) Ratinckx 1905.

6. Adriaensen, zie: MEES
7. ADRIAENSSENS

A. 1. Firmanaam: ADRIAENSSENS H. & J.: 1893-'94([f, g]). 2. ADRIAENSSENS J. & H. & C[o]: 1894-1910 (I,K), 3, ADRIAENSSENS H. (VVE J.): 1911-'14([k]).

B. 2. Vroegste gekende data: 1890 en 25-XI-1893 ([a, f]).

3. Laatste gekende data: 15-I-1894 en 1914 ([g, k]).

D. 1. Lithografie, typografie, papierhandel: 1895 (*l*), Lithografie: 1900-'14 ([k]). Typografie: stadswerk en affiches, periodieken en kranten: 1913([m]).

2. Uitrusting: gasmotor 1PK.: 1894 ([i]); telefoon: 1913-'14 ([k]).

E. 1. Firmanten: 1. Adriaenssens Hendrik, geboren te Antwerpen 28-IV-1866, gehuwd te Antwerpen 24-V-1897 ([e]), eerst letterzetter, achteraf vermeld als 'drukkersbaas' ([c]), drukker ([e]). 2. Adriaenssens Jacob, geboren te Antwerpen 1-X-1868, gehuwd te Antwerpen 24-VII-1894, overleden te Antwerpen 23-I-1909, vermeld als steendrukker eerst, drukker achteraf ([e]).[1]

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Nieuwstraat 93: 1893-'94 ([f, g]).[2] 2. Otto Veniusstraat 12: 1894-'99 ([i, j]). 3. Lange St. Annastraat: 1899-1914 ([j, k]).

3. Privaat adres: 1. Lange Nieuwstraat 108: tot nov. 1892 ([a]).[3] 2. Lange Nieuwstraat 61 (Hendrik A.): vanaf 16-XI-1892 ([b]). 3. Lange Nieuwstraat 63 (Jacob A.): vanaf 16-XI-1892 ([b, l]). 4. Otto Veniusstraat 12: Jacob vanaf 9-VIII-1894 ([b]); Hendrik: vanaf 27-IX-1894 ([b]). 5. Lange St. Annastraat 19: 21-VIII-1899-1914 ([e, k]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Lange Nieuwstraat 108. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Lange Nieuwstraat 61. (c) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Otto Veniusstraat 12. (d) Bevolkingsregister 1890-1900, 2de wijk, Lange St. Annastraat 19. (e) Bevolkingsregister 1900-1910, 2de wijk, Lange St. Annastraat 19. (f) De Borger: *De Zwaluw*, 25-XI-1893. (g) De Borger: *Revue des Tirs*, 15-I-1894.[2] (h) De

1 Hendrik en Jacob Adriaenssens waren zonen van een hoefsmid, Lodewijk A.; zij huwden de zusters Van Genechten, bakkersdochters.

2 De aangehaalde *Revue des Tirs* vermeldt geen huisnummer.

3 Juist omdat we de veranderingen van domicilie haalden uit de bevolkingsregisters leek het ons veilig op diezelfde gegevens niet te steunen voor de adressen van de drukkerij.

2 De aangehaalde *Revue des Tirs* vermeldt geen huisnummer.

Borger: *Anvers-Sport*, 14-IX-1905. (i) HB 25/12164 (aanvraag 9-VIII-1894, toestemming 11-IX-1894). (j) HB 25/15844 van 1899 (dossier niet in bundel). (k) Ratinckx 1900-1914. (l)*Annuaire... Librairie*, 1895, blz. 25 en 123. (m) Typografie, II, 1913.

8. ADRIAENSSENS
   - A. Firmanaam: 1. ADRIAENSSENS MICHEL: 1906 ([a])-1907 ([b]). 2. ADRIAENSSENS CH.: 1909-'14 ([c]).
   - D. 1. Typografie, stadswerk: 1909-'14 ([c, d]).
   - 2. Uitrusting: pedaalpers([a, b]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Stoofstraat 14: 1906 ([a]). 2. Belliardstraat 3: 1907 ([b])-1914 ([c]).
   - 3. Privaat adres: 1. Grote Goddaert 34: 1906 ([a]).[4]
   - G. Bronnen: (a) HB 25/19739 (aanvraag 8-III-1906, toestemming 24-IV-1906). (b) HB 25/20447 (aanvraag 16-V-1907, toestemming 14-VI-1907). (c) Ratinckx 1909-'14. (d) Typografie, II, 1913.

9. ADRIAENSSENS
   - A. Firmanaam: 1. ADRIAENSSENS-HUYBRECHTS & C[o]: 1905-'06 ([a, c]).
   - B. 1. Drukkerij treedt in werking 1-III-1905 ([a]).
   - 2. Vroegste gekende drukwerk: 25-III-1905 ([b]).
   - D. 1. Lithografie: 1906 ([c]).
   - 2. Uitrusting: 2 persen en elektromotor 1 PK: 1905 ([a]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Brouwersvliet 38: 1905-'06 ([c]).
   - G. Bronnen: (a) HB 25/19131 (aanvraag 14-II-1905; toestemming 21-III-1905). (b) De Borger: *De Schelde*, 25-III-1905. (c) Ratinckx 1906.

10. AERNOUT
    - A. Firmanaam: 1. AERNOUT-VAN ROSSUM CH.: 1914 ([a]).
    - C. 3. Volgden in Dageraadplaats 3 Brouwers Maria e.a. op.[5]
    - D. 1. Typografie: 1914 ([a]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Dageraadplaats 3: 1914 ([a]).
    - G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

10bis Aerts, zie: DUCAJU

11. Agence général d'Imprimerie, zie: KENIS J.

4 Dit adres staat op de aanvraag als domicilie opgegeven; of er daar ooit gedrukt werd is dus niet zeker.

5 Zie onder Brouwers Jan.

12. Agence d'imprimerie et de Publicité, zie: MERCURIUS.
13. Agence de Publicité, Imprimerie et Librairie L. Legros, zie: LEGROS
14. Alexander (soms: Alexandre), zie: DE CORT Zoon P.
15. Allebé, zie: LE POITTEVIN
16. Allegré, zie: LE POITTEVIN
17. ALPAERTS

A. Firmanaam: 1. ALPAERTS A. & Co: 1866-1900 ([a]). 2. ALPAERTS A., IMPRIMERIE ET LITHOGRAPHIE À VAPEUR: 1893-1913 ([j]).

B. 2. Vroegste gekende data: 1866 en 18-VIII-1889 ([a, d]).

3. Laatste gekende data: 1899 en 1914 ([c, h]).

D. 1. Papierhandel, drukker, houtgravure: 1881-1895 ([i]). Lithografie en Typografie: 1893-1912 ([b, h]). Lithografie: 1912-'14 ([h]). Typografie: stadswerk en affiches, brochures en boeken: 1913 ([j]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1893 ([b]); gasmotor 1 PK en 3 persen: 1899 ([c]); telefoon: 1906-'12, 1914 ([h]).

E. 1. Firmanten: 1. Alpaerts Andreas, geboren te Antwerpen 24-IV-1830, overleden te Antwerpen 11-12-1882, boekdrukker ([e]).[6] 2. Alpaerts August Jan, geboren in 1861, overleden te Antwerpen 29-VIII-1883, graveerder ([e]), 3. Alpaerts Petrus Henri, geboren te Antwerpen in 1867 ([e]), overleden te Antwerpen 3-VI-1899 ([f]), drukker ([e]), drukkersbaas ([f]). 4. Alpaerts Joseph Maria, geboren te Antwerpen in 1869 ([e]), graveerder ([e]), 'graveerdersbaas' ([f]). 5. Wwe Andreas Alpaerts-Van Geymert, geboren in 1836, 'nijveraarster' eerst, zonder beroep daarna ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Oude Waag 10: 1866-'70 ([a]), 2. Mutsaertstraat 11: 1874-'90 ([a]).[7] 3. Mutsaertstraat 21, hoek Raapstraat: 1890-'99 ([g, c]). 4. Mutsaertstraat 30: 1899-1914 ([c, h]).

3. Privaat adres: 1. Mutsaertstraat 11: 1880-'90 ([e]). 2. Mutsaertstraat 21: 1890-1-10-1892 ([f]). 3. Raapstraat 17: tot 14-10-1899 ([f]).

4. Mutsaertstraat 30: vanaf 14-10-1899 [f]).

G. Bronnen: ([a]) Estercamp-Ratinckx 1866-1900. ([b]) HB 25/11431 (aanvraag 31-VIII-1893, toestemming 10-X-1893). ([c]) HB 25/

6 Andreas A. was de zoon van een suikerbakker.
7 Het geldt hier slechts een verandering van het huisnummer.

15715 (aanvraag 4-V-1899, toestemming 16-VI-1899).[8] (d) De Borger: *Antverpia*, 18-VIII-1889. (e) Bevolkingsregister 1880-'90, 2de wijk, Mutsaertstraat. (f) Bevolkingsregister 1890-1900, ibidem. (g) Bevolkingsregister 1890-1900, 2de wijk, Raapstraat. (h) Ratinckx 1900-1914, (i) *Annuaire... Librairie* 1881, p. 81; 1884, p. 98; 1887, p. 28, 102; 1890, p. 35, 111, 118; 1895, p. 25, 109, 123. (j) Typografie, II, 1913.

18. ALTENRATH
    - A. Firmanaam: 1. ALTENRATH G.: 1881 ([b]). 2. ALTENRATH P. & C.: 1884-1890 ([c, e]).
    - D. 1. Typografie, boekhandel, groothandel in papier: 1881-1890 ([b, c, d, e]). Lithografie: 1884 ([b]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Rubensstraat 13: 1881-1887 ([b, a, d]). 2. Mechelse steenweg 59: 1888-1890 ([a, e]).
    - G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1885 en 1888. (b) *Annuaire... Librairie* 1881, p. 27. (c) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 28 en 98. (d) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 28, 102 en 120. (e) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 35, 118.

19. Ancelle, zie: DE MARCOUR
20. Andelhof, zie: VAN DER BIEST
21. Andries, zie: HEYLEN
22. Anthonis, zie: THEUNIS
23. ANTONISSEN
    - A. Firmanaam: 1. ANTONISSEN J. & C[o]: 1910 ([a])-1912 ([b]). 2. ANTONISSEN J.: 1913-' 14 ([b]).
    - B. 2. Vroegste gekende datum: 1910 ([a]).
    - 3. Laatste gekende datum: 1914 ([b]).
    - D. 1. Typografie, stadswerk en affiches: 1910-'14 ([b, d]).
    - 2. Uitrusting: elektromotor 3/4 PK voor drukpers: 1910 ([a]); elektromotor 2 PK voor drukpers: 1911 ([c]); telefoon: 1914 ([b]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Stijfselrui 38: 1910-'14 ([a, b, c]).

8 In de aanvraag wordt over Mutsaertstraat 30 gesproken als ‘nieuwen eigendom’.

G. Bronnen: (a) HB 25/22672 (aanvraag niet bewaard; toestemming 29-VIII-1910). (b) Ratinckx 1910-'14. (c) HB 25/23572 (aanvraag 10-XI-1911; toestemming 22-XII-1911). (d) Typografie, II, 1913.

24. Ariën, zie: BECQUART

25. BARUH

A. Firmanaam; 1. BARUH & SIMENS: 1877-1895 ([a, d]); BARUH A.C.([a, i]); BARUH A. ([h, i]). 2. BARUH, WWE ALBERT: 1895-1908 ([d, b]).

B. 2. Vroegste gekende data: 1877 en 1889 ([a, h]).

3. Laatste gekende datum: 1908 ([b]).

C. 4. Op het adres: Lge Winkelhaakstraat 23 opgevolgd door Otté Th.: 1900 ([i]).

D. 1. Typografie, boekhandel, boek- en papierhandel; 1884-1908 ([i, b]).

E. 1. Firmanten: 1. Baruh Albert Karel, geboren te Pontoise (Fr.) uit engelse ouders in 1844, overleden te Antwerpen 13-VII-1895 ([d]), meester-drukker ([c]), drukker-boekhandelaar ([d]). 2. Simens Maria Lucie (Wwe Baruh Albert), geboren te Verviers 2-2-1849, rentenierster ([g]). 3. Baruh Emma, geboren te Charenton (Fr.) in 1827 ([e]), vestigde zich 30-X-1885 in Antwerpen, rentenierster ([c]), drukker-uitgever ([e]), beheerde vermoedelijk de zaak in de laatste jaren. 4. Baruh Willem Luciaan, geboren te Borgerhout 1874, zoon van het echtpaar Baruh-Simens, drukker ([c]); geen latere vermeldingen.

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Beeldekensstraat 126: 1877-'78 ([a]). 2. Carnotstraat 28^2: 1882-'90 ([a, h]). 3. Lange Winkelhaakstraat 23: 1892 ([a]). 4. Nationalestraat 26-28: 1894-1900 ([a]). 5. Nationalestraat 26: 1900-'08 ([b]).

F. 3. Privaat adres: Het echtpaar Baruh-Simens: 1. Carnotstraat 28^2: 1880-15-IX-1890 ([c]). 2. Lange Winkelhaakstraat 1: tot 15-VI-1891 ([d]). 3. Lange Winkelhaakstraat 23: tot 16-XII-1893 ([d]). 4. Nationalestraat 26: tot 13-VII-1899 ([d]). 5. Suikerrui 13: daarna ([f]). Emma Baruh: 1. Carnotstraat 28^2: sinds 30-X-1885 ([c]). 2. Lange Winkelhaakstraat 23: sinds 15-IX-1890 ([e]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1877-1900. (b) Ratinckx 1900-1908. (c) Bevolkingsregister 1880-1890, 4de wijk, Carnotstraat 28^2. (d) Bevolkingsregister 1890-1900, 2de wijk, Lange Winkelhaakstraat 1. (e) Bevolkingsregister 1890-1900, 2de wijk, Lange Win-

kelhaakstraat 23, (f) Bevolkingsregister 1890-1900, 1e wijk, Suikerrui 13. (g) Bevolkingsregister 1900-1910, 1e wijk, Suikerrui 13. (h) De Borger: *Revue général des Cuirs*, 1-III-1889.[9] (i) HB 25/16747 van 1900. (j) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 98; 1887, p. 28, 102; 1890, p. 35, 118; 1895, p. 25, 123.

26. BARY

A. Firmanaam: 1. BARY LÉON: 1904-1907 ([a, b]).
B. 2. Vroegste gekende datum: 1904 ([a]).
3. Laatste gekende datum: jan, 1907 ([b]).
D. 1. Typografie: 1904-1907 ([a]).
2. *Uitrusting: telefoon: 1905-'07 ([a]).*
F. 1. Firma-adres: 1. Pelikaanstraat 94: 1904 ([a]). 2. Pelikaanstraat 108: 1905-1907 ([a, b, c]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1904-1907. (b) De Borger: *De Volksbonder*, jan. 1907. (c) *Het Israëlitisch Weekblad voor België*, 25-VIII-1905.

27. BASELEER

A. Firmanaam: 1. BASELEER J.: 1890-1904 ([a, b]).
C. 4. Opvolger in de Pruynenstraat 3: Gilliams F.
D. 1. Typografie: 1890 ([a]). Lithografie, steengravure: 1890-1940 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Pruynenstraat 11: 1890-'95 ([a]). 2. Pruynenstraat 3: 1900-'04 ([b]).
G. Bronnen: (a) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 112, 118; 1895, p. 111, 123. (b) Ratinckx 1900-1904.

28. BECQUART

A. Firmanaam: 1. BECQUART-ARIËN: 1895 ([a]).
B. 2. Enige gekende data: maart en mei 1895 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Arteveldestraat 31: 1895 ([a]).
G. Bron: (a) *Le Patriote Congolais*, 10-III-1895 en 5-V-1895.

29. Beeckman, zie: DE HARVEN

9 De Borger: *La Fauvette*, 21-IV-1889 vermeldt geen drukkersadres.

30. BEERTS
    - A. Firmanaam: 1. BEERTS C.J.A. (FILS): 1902-'03 ([a]).
    - C. 2. Opgevolgd door Beerts Jos?
    - D. 1. Typografie: 1902-'03 ([a]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Zwartzustersstraat 13: 1902-'03 ([a]).
    - G. Bron: (a) Ratinckx 1902-1903.

31. BEERTS
    - A. Firmanaam: 1. BEERTS JOS (FILS): 1904-'06 ([a]). 2. BEERTS JOS: 1908-'14 ([b]).
    - B. 2. Vroegste gekende datum: 1904 ([a]).
    - 3. Laatste gekende datum: 1914 ([b]).
    - C. 1. Mogelijke opvolger van Beerts C.J.A.?
    - D. 1. Lithografie: 1904-1906 ([a]). Typografie, stadswerk en affiches: 1908-1914 ([b, c]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Jodenstraat 43: 1904-'06 ([a]). 2. Meir 105: 1908 ([b]). 3. Kerkstraat 13^2: 1909-'10 ([b]). 4. Jodenstraat 22: 1911-'14 ([b]).
    - G. Bronnen: (a) Ratinckx 1904-1906. (b) Ratinckx 1908-1914. (c) Typografie, II, 1913.

32. Beerts, zie: VILLE, CLAUS
33. BEGHEIN
    - D. 1. Plaatdrukker: 1808-1810 ([a]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Kammenstraat 2759: 1808-1810 ([a]).
    - G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXde eeuw*, p. 445.

34. BELLEMANS
    - A. Firmanaam: 1. BELLEMANS GEBR.: 1885-1914 ([a, b, c]).
    - B. 1. Vermoedelijke opening van de drukkerij: 1884 of '85 ([d, b]).
    - 2. Vroegste gekende datum: 1885 ([a, b]).
    - D. 1. Typografie, lithografie (gravure op steen), kopijwerk, groothandel in papier: 1887-1895 ([h]). Typografie en lithografie: 1900-1914 ([c]). Stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken, fabrikatie van registers en schriften: 1913, 1906 ([i, j]).
    - 2. Uitrusting: telefoon: 1900-'14 ([c]).
    - E. 1. Firmanten: 1. Bellemans Léon M.J.J., geboren te Antwerpen

31-I-1854, ongehuwd ([f]), papierhandelaar ([e]), meesterdrukker ([f]). 2. Bellemans Louis M.J.F., geboren te Antwerpen 21-V-1860, ongehuwd ([f]), boekdrukker ([e]), zonder beroep ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Eiermarkt 12: 1884-1909 ([d, c]). 2. Eiermarkt 8: 1910-1914 ([c]).

3. Privaat adres: 1. Minderbroedersrui 16: tot 27-V-1884 ([d]). 2. Eiermarkt 12: tot 1909 (*c*).[11] 3. Eiermarkt 8: 1909-6-I-1912 ([g]). 4. Mechelse steenweg 109: 1912 e.v. ([g]).

G. Bronnen: (a) *L'Exposition Universelle d'Anvers illustrée*, n° 20, 1885.[12] (b) Estercamp-Ratinckx 1885-1900. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) Bevolkingsregister 1880-1890, 3de wijk, Eiermarkt 12. (e) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Eiermarkt 12. (g) Bevolkingsregister 1900-1910, 3de wijk, Eiermarkt 12. (g) Bevolkingsregister 1910-1920, 3de wijk, Eiermarkt 12. (h) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 28, 102, 120; 1890, p. 35, 108, 118, 138; 1895, p. 25, 105, 111, 123, 181. (i) Typografie, II, 1913. (j) Papier, 1906.

35. BENOY

A. Firmanaam: 1. BENOY ANT.: 1893-1918 ([a]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1904 ([b]).

3. Laatste gekende data: 1908 ([c]) en 1918 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Fortuinstraat 22: 1906-1907 ([e]). 2. De Hornestraat 56: 1908 ([g]). 3. Coquilhatstraat 9: dec. 1908 ([c]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1893-1918. (b) *De Eendracht*, 1-XII-1904. (c) De Borger: *Gazet van Antwerpen* en *Het Morgenblad*, beiden d.d. 16-XII-1908. (d) *Onze Vrijheid*, 15/22-IV-1906. (e) De Borger: *Gazet van Antwerpen*, 1/2-VII-1907. (f) De Borger: *Gazet van Antwerpen*, 9/10-III-1908. (g) *Het Morgenblad*, 4-VIII-1908.

36. Bernaerts, zie: KENIS J.

37. BERNARD

A. Firmanaam: 1. BERNARD & D'HONDT: 1905 ([a]). 2. BERNARD JOS & FILS: 1906 ([a]). 3. BERNARD J.: 1907-'14 ([a]). 4. GROOTE VOLKSDRUKKERIJ, WWE JOS. BERNARD: 1914 ([b]).

11 Op dit adres woonden reeds in 1884 enkele leden van de familie Bellemans: de weduwe Bellemans-Vleugels en verder een kunstschilder, een nijveraar, een koopman en een wisselagent.

12 We vonden ook een nummer van *Reinaert de Vos op de Kermis*, s.l., s.d.

B. 2. Vroegste bekende datum: 1905 ([a]).
3. Laatste bekende datum: 1914 ([b]).
D. 1. Lithografie: 1905-'11 ([a]). Typografie, stadswerk: 1912-'14 ([a, c]).
2. Uitrusting: 2 roldrukpersen en 2 elektromotoren 2 en 1 PK: 1914 ([b]); telefoon: 1905-'06 ([a]).
E. 1. Firmanten: 1. Gustave Bernard ondertekent aanvraag voor HB: 1914 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Oude Koornmarkt 55: 1905-'06 ([a]). 2. Blauw Moezelstraat 3: 1907-'08 ([a]). 3. St. Bernardse steenweg 43-45: 1909-'11 ([a]). 4. St. Bernardse steenweg 53-55: 1912-'14 ([a]), 1914 ([b]). 5. Brederodestraat 82: 1914 ([b]).[13]
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1905-1914. (b) HB 25/25080 (aanvraag 17-III-1914; toestemming 21-IV-1914).[13] (c) Typografie, II, 1913.

38. BERREBIERS
A. Firmanaam: 1. BERREBIERS L. & C[o]: 1914 ([a]).
D. 2. Uitrusting: 2 elektromotoren (3/4 en 1/4 PK) drijven ieder een pers aan, pedaalpers en papiersnijmachine: 1914-'15 ([a]).[14]
F. 1. Firma-adres: 1. Abdijstraat 200: 1914 ([a]).
G. Bron: (a) HB 25/25273 (aanvraag 24-VII-1914, toestemming 25-XI-1914).

39. BERRENBLUT
A. Firmanaam: 1. BERRENBLUT A.: 1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Somersstraat 29: 1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

40. BERTELS
A. Firmanaam: 1. BERTELS E.: 1885 ([a]).
D. 2. [15]
E. 3. Lager personeel: 1. A. Debbaudt, later zelfstandig drukker,

13 De aanvraag betreft het vestigen van de drukkerij in de Brederodestraat. Het is dus niet zeker, dat reeds in 1914 op dat adres gedrukt werd.
13 De aanvraag betreft het vestigen van de drukkerij in de Brederodestraat. Het is dus niet zeker, dat reeds in 1914 op dat adres gedrukt werd.
14 De aanvraag betrof 1 cylinderpers aangedreven door motor, 1 pedaalpers en 1 papiersnijmachine. In een verslag d.d. 9-III-1915 merkte de kontrolerende hoofdingenieur op dat er 2 motoren werkten. Het is dus mogelijk dat ofwel de aanvraag geen volledige gegevens bevatte ofwel de uitrusting tussen aanvraag en kontrole gewijzigd werd.
15 De aanvraag HB betreft alleen de vestiging van een drukkerij; gegevens over de uitrusting ontbreken.

woonde op twee adressen samen met Bertels en verhuisde ook met hem. Dit laat toe te vermoeden, dat hij bij Bertels in dienst was ([b, c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Verversrui 16: 1885 ([a, c]).

3. Privaat adres: 1. Sint Jansplaats 41: 1885 ([a, b]).[16]

G. Bronnen: (a) HB 25/3892 (aanvraag 29-VIII-1885, geen toestemming in het dossier). (b) Bevolkingsregister 1880-'90, 2de wijk. (c) Bevolkingsregister 1880-1890, 1e wijk.

41. BEUTER

A. Firmanaam: 1. BEUTER R.: 1913 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1913 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Mertensstraat 14: 1913 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1913.

42. Billiet, zie: MONDEN

43. BINCKEN

A. Firmanaam: 1. BINCKEN H.: 1753-1805 ([a]). 2. BINCKEN G.: 1806-1825 ([a]).[17] 3. VAN HAREN: 1825 ([b]).

B. 4. Bij overlijden van G. Bincken werd de zaak gesloten, maar een neef, Van Haren, kocht alles op ([b]).

D. 1. Boekdrukkerij:....-1825 ([b]).

2. Uitrusting: 1 pers: 1810 ([b]).

E. 1. Firmanten: 1. Bincken Hubertus, ged. Antw. 20-IV-1724, overl. Antw. 5-IX-1806; octrooi 22-XII-1753 ([a, b]). 2. Bincken Guilielmus Josephus, ged. Antw. 29-I-1757, overl. Antw. 2-I-1825; octrooi 30-III-1787 ([a, b]). 3. Van Haren Jos (= Guilielmus) Henricus, ged. Antw. 28-IX-1791, overl. Antw. 29-XI-1871, schoonvader van J.E. Buschmann ([a, b]).

3. Lager personeel: Patent werd betaald voor de schijf '3 tot 12 werklieden' in 1816-1819; voor 4, 3 en 4 werklieden in 1820, 1822 en 1825.

F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Katelijnevest 1386[18]: 1806 ([a, b]). 2. Lange Nieuwstraat 202: 1825 ([a, b]).

16 Bronnen b en c vermelden, dat Bertels en Debbaudt reeds op 30-VIII-1881 werden overgeschreven van St. Jansplaats naar Verversrui. Op de aanvraag HB van 1885 staat echter nog steeds de St. Jansplaats als domicilie; we weten niet of daar ooit gedrukt werd.

17 De Groote, p. 72 meent, dat Bincken G. drukte in 1798, 1801 en 1807-1810.

18 Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief 446, Imprimeries et Journaux bevestigt dit adres.

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 65, 72-73, 84, 100. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 414, 437, 455-456.

44. BINCKEN
    - A. Firmanaam: 1. BINCKEN EUG.: 1902-1909 ([a, b]).
    - B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: 1902 ([a]).
    - D. 1. Typografie: 1906-1909 ([b]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Kerkstraat 7, Hoboken: 1902-1909 ([a, b]).
    - G. Bronnen: (a) De Borger: *De Belgische Schoenmaker*, 4-I-1902 t/m 1-III-1902. (b) Ratinckx 1906 en 1909.

45. BLONDEEL
    - A. Firmanaam: 1. Blondeel M.L.: 1909-'11 ([a]). 2. STELEMAN ALB.: 1912-'13 ([a]).
    - D. 1. Lithografie: 1909-'11 ([a]). Lithografie en Typografie: 1912-'13 ([a]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Brederodestraat 86: 1909-'13 ([a]). 2. De Beuckerstraat 72: 1912 ([a]).[19]
    - G. Bron: (a) Ratinckx 1909-1913.

46. Böcking, zie: KROTH
47. Bodden, zie: DENIS
48. Boeckx, zie: MAJOOR H. & J., SCHOEPEN
49. Boelens, zie: BURTON
50. BOERAVE
    - A. Firmanaam: 1. BROERAVE H.: 1912-'14 ([a])
    - D. 1. Typografie: 1912-'14 ([a]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Diepestraat 68: 1912-'14 ([a]).
    - G. Bron: (a) Ratinckx 1912-'14.

51. Boniver, zie: PARC
52. Bon Marché, zie: RENWART

19 Misschien is dit een privaatadres.

53. Borrekens, zie: MORETUS
54. BOSMANS
    A. Firmanaam: 1. Bosmans J.: 1857 ([a]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Coppenolstraat: 1857 ([a]).
    G. Bron: (a) *Jan-Klaes*, 1-XII-1857.

55. BOSSU
    A. Firmanaam: 1. Bossu E.: 1900-1913 ([a]). Bossu Eug.: 1913 ([a]).
    D. 1. Lithografie: 1900-'13 ([a]). Typografie: 1913 ([a]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Loosstraat 62: 1900-1913 ([a]). Van Wesenbekestraat 60: 1913 ([a]).
    G. Bron: (a) Ratinckx 1900-1913.

56. BOUCHERIJ
    A. Firmanaam: 1. Boucherij Jan; 1883-1914 ([d, e]). Boucherij Alb.: 1895-1897 ([f, g]).
    B. 1. Begindatum van boekhandel, drukkerij en uitgeverij: 1-VII-1883 ([d]).
    2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 2-IX-1885 ([h]).
    3. Laatste gekende datum van drukwerk: 31-XII-1914 (i).
    D. 1. Lithografie en Typografie (voordien alleen boekhandel en uitgever?): 1895-'14 ([n, e]). Stadswerk en affiches, brochures: 1913 ([o]).
    2. Uitrusting: drukpersen: 1895 ([j]); elektromotor 1 1/2 PK: 1904 ([k]); telefoon: 1907-'14 ([e]).
    E. 1. Firmanten: 1. Boucherij Jan Emiel, geboren te Gent 16-XI-1846, gehuwd 28-VIII-1875, overleden te Antwerpen 16-V-1911 ([b]), vestigde zich te Antwerpen in 1875; onderwijzer ([a]), leraar, onleesbare verbetering van het beroep ([b]), rentenier ([c]). 2. Boucherij Albert H.J., geboren te Antwerpen 26-VII-1877, drukker en uitgever, achteraf toegevoegd: '(meester)' ([b]). 3. Boucherij Leo Aug., geboren te Antwerpen 22-VII-1880 ([b]), er gehuwd 3-II-1906 ([c]), drukker en uitgever, meester ([a]), papierhandelaar en drukker ([c]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Hopland 30: 1885-'86 ([h, l]). 2. Hopland 22: 1895 ([j]). 3. Hopland 22 en 30: 1896-1904 ([m, e]). 4. Hopland 22: 1904-1914 ([k, i]). 5. Hopland 22 en Lange Gang 6: 1914 ([e]).
    3. Privaat adres: 1. Terliststraat 17: ([a]). 2. Hopland 30: vanaf 1-VIII-1883 ([a]). 3. Hopland 22: vanaf 15-V-1902 ([b]). 4. Rubensstraat 3: vanaf 17-III-1906 ([b]). 5. Lange Gang 2: vanaf

21-X-1098 ([b]).[20] 6. Hopland 30: vanaf 23-XII-1910 ([b]). 7. Schuttershofstraat 55: vanaf 4-IV-1911 ([b, c]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 3de wijk, Hopland 30 en 22. (b) Bevolkingsregister 1900-1910, 3de wijk, Hopland 30 en 22. (c) Bevolkingsregister 1910-1920, 3de wijk, Hopland 30 en 22. (d) Olthoff, p. 12. (e) Ratinckx 1900-1914. (f) De Borger: *De Diamantsnijder*, 1-V-1895. (g) *De Diamantsnijder*, aug. 1897. (h) De Borger: *Allemansblad*, 2-IX-1885. (i) De Borger: *Antwerpsche Tijdingen*, 31-XII-1914. (j) HB 25/13299 van 1895 (dossier bleef niet bewaard). (k) HB 25/18658 (aanvraag 22-III-1904, toestemming 14-VI-1904). (l) *Allemansblad*, 30-XII-1886. (m) *Vlaamsch en Vrij*, 29-III-1896. (n) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28; 1887, p. 29; 1890, p. 35; 1895, p. 25, 123. (o) Typografie, II, 1913.

57. Imprimerie de la Bourse, zie: VERSCHUEREN.

58. BRAEM

A. Firmanaam: 1. BRAEM AIMÉ: 1901-'02 ([a]). 2. BRAEM (WWE A.) & ZOON (HANDELSDRUKKERIJ): 1902-'03 ([b, a]).

B. 2. Vroegste gekende datum: 1901 ([a]).

3. Laatste gekende datum: 1903 ([a]).

D. 1. Typografie: 1901-1903 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Van Trierstraat 54: 1901-1902 ([a]). 2. Van Peltstraat 22: 1902-1903 ([b, a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1901-1903. (b) *Aankondigingsblad*, 22-VI-1902.

59. BREUGELMANS

A. Firmanaam: 1. BREUGELMANS P.: 1902-1914 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1902-'13 ([a]). Typografie: 1911 en 1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Oranjestraat 95: 1902-'13 ([a]). 2. Oranjestraat 79: 1911 en 1914 ([a]).[21]

G. Bron: (a) Ratinckx 1902-1914.

20 Van hier af betreffen de inlichtingen alleen het echtpaar Boucherij-Goethals. Leo was na zijn huwelijk in Hopland 22 gebleven, Albert vonden we na de Rubensstraat niet terug.

21 Het nummer 95 slaat steeds op de lithografie, 79 steeds op de typografie.

60. BROEL

A. Firmanaam: 1. BROEL & CIE: 1898-1900 ([a]). 2. BROEL & SMEYSTERS: 1900-1914 ([b]). 3. BROEL KARL (MILITÄR-FORMULARDRUCKEREI): 1914?[22]

D. 1. Lithografie en typografie: 1900-1914 ([b]). Stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1913 ([h]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1899 ([c]); elektromotor en drukpersen: 1907 ([d]); 2 elektromotoren 3 PK: 1912 ([e]); telefoon: 1900-1914 ([b]).

E. 1. Firmant: 1. Broel Carl J. Ph., geboren te Keulen 23-XI-1864, gehuwd te Antwerpen 28-IX-1898, verbleef wellicht te Antwerpen tot de aftocht der duitse troepen (ambtelijk afgeschreven 2-VIII-1822) ([g]), drukker ([f]), meester drukker - papierhandel ([g]).

F. 1. Firma-adres: 1. Louizastraat 19: 1898-1900 ([a]). 2. Louizastraat 19-21: 1900-'14 ([b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1898-1900. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) HB 25/15883 van 1899 (dossier niet bewaard). (d) HB 25/20271 van 1907 (dossier niet bewaard). (e) HB 25/23869 (aanvraag 14-III-1912; toestemming niet bewaard). (f) Bevolkingsregister 1890-1900, 8e wijk, Louizestraat 19. (g) Bevolkingsregister 1910-1920, 8e wijk, Louizestraat 19-21. (h) Typografie, II, 1913.

61. BROUWERS

A. Firmanaam: 1. BROUWERS JAN:....-1881 ([a, b]). 2. BROUWERS WWE J. EN ZONEN: 1881-.... ([b, i]). BROUWERS VVE ET FILS: 1900-1914 ([o]).[23] 3. BROUWERS WWE ZOON: 19..-1919 ([j, l, m, n]).[24]

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: nov. 1887 ([k]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1919 ([n]).

C. 3. Volgt op het adres Prinsesstraat 9 Wwe L.J. De Cort op ([a]).

4. Op het adres Dageraadplaats 3 in 1914 opgevolgd door Aernout-Van Rossum Ch.[25]

D.1. Steendrukkerij en papierhandel: 1881-'95([p]). Boek-en Steendrukkerij en Autografie: 1893-'94 ([i]). Lithografie en Typografie: 1900-1914 ([o]).[25] Stadswerk en affiches; brochures: 1913 ([q]).

22 Betreft wellicht de oorlogsperiode.

23 De adresboeken van Ratinckx blijven dus vermelden 'et fils', wat in tegenspraak is met de bronnen (j, m en n).

24 Deze naam mag alleen geïnterpreteerd worden als 'Zoon van Wwe B.' en niet als 'Wwe van B. zoon'.

25 Dat het bijhuis op de Dageraadplaats door Aernouts werd overgenomen is natuurlijk mogelijk, maar of de firma Brouwers daarmee ophield een typografie te zijn en zich tot de lithografie beperkte (zoals Ratinckx 1914 doet uitschijnen) kunnen we voorlopig niet verder nagaan.

25 Dat het bijhuis op de Dageraadplaats door Aernouts werd overgenomen is natuurlijk mogelijk, maar of de firma Brouwers daarmee ophield een typografie te zijn en zich tot de lithografie beperkte (zoals Ratinckx 1914 doet uitschijnen) kunnen we voorlopig niet verder nagaan.

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK voor aandrijven van vroegere handpers: 1893-'94 ([i]); 4 elektromotoren 3; 3/4, 1/2 en 1/2 PK (vervangen vroegere gasmotor): 1911 ([J])[26]; telefoon: 1907-1914 ([o]).

E. 1. Firmanten: 1. Brouwers Jan B., geb. Ant. 1817, overl. Ant. 9-VII-1881, steendrukker ([b]). 2. Mol Elisabeth, echtgenote van voorgaande, geboren Ant. 1818, overl. Antw. 25-XII-1894, winkelierster ([c]). 3. Brouwers Corneel L., geb. Antw. 17-XI-1852, overl. Antw. 11-I-1906, ongehuwd ([e]), graveerder-boekhouder ([b, c]), graveerder ([e]). 4. Brouwers Jacob M.J., geb. Ant. 15-VI-1862, gehuwd Ant. 12-VII-1890 ([g]), boekdrukker ([b]), drukkersbaas ([f]), drukker ([g]). 5. Verhaert Marie L., geb. Antw, 24-V-1863, echtgenote Brouwers Jacob ([g]). 6. Brouwers Maria Lud., geb. Antw. 26-II-1855, overl. Antw. 9-I-1916, ongehuwd ([g]), winkelierster ([e]), papierhandelaarster ([h]). 7. Brouwers Joanna Cath., geb. Ant. 27-II-1957, ongehuwd ([h]), zonder beroep ([e, h]).

3. Personeelsleden: 1. Ras Hendrik L.G., zoon van een zuster van Brouwers Jan, geb. Antw. 14-I-1877, drukker ([e]), woont van mei 1892 tot febr. 1907 in de Prinsesstraat. 2. Ras Johan, broer van voorgaande, geb. Borgerhout 30-X-1880 ([h]), drukkersgast ([e, h]), woont van mei 1892 in Prinsesstraat, volgt dan 6. en 7. naar de Dageraadplaats 3 en in 1911 naar de Kleine Beerstraat 55.

F. 1. Firma-adres: 1. Hoofdhuis: Prinsesstraat 9: stichting-1919 ([a, n]). 2. Bijhuis: Dageraadplaats 3: vermoedelijk 1892 ([d])-1911 of '13 ([h, o]).

3. Privaat adres: Jan Brouwers en weduwe: steeds Prinsesstraat 9. Brouwers Corneel: steeds Prinsesstraat 9. Brouwers Jacob M.J.: Kleine Hondstraat 8: 1890-17-V-1892 ([g, d]). Dageraadplaats 3: 1892-14-II-1907 ([d, f]). Prinsesstraat 9: 1907-1920... ([f, g]).

G. Bronnen: (a) Vydt-de Bled, p. 18
(b) Bevolkingsregister 1880-1890, 2de wijk, Prinsesstraat 9. (c) Bevolkingsregister 1890-1900, 2de wijk, Prinsesstraat 9. (d) Bevolkingsregister 1890-1900, 6de wijk, Dageraadplaats 3. (e) Bevolkingsregister 1900-1910, 2de wijk, Prinsesstraat 9. (f) Bevolkingsregister 1900-1910, 6de wijk, Dageraadplaats 3. (g) Bevolkingsregister 1910-1920, 2de wijk, Prinsesstraat 9. (h) Bevolkingsregister 1910-

26 De aanvraag gebeurde op papier van 'Hendrik Goedhart, Herstellingen van drukmachienen, Kerkstraat 146'. In één brief uit dit dossier wordt gesproken over de heer *H.* Brouwers (?).

1920, 6de wijk, Dageraadplaats 3. (i) HB 25/11407 (aanvraag 16-VIII-1893; toestemming 12-I-1894). (j) HB 25/23501 (aanvraag 21-IX-1911; toestemming 31-X-1911). (k) De Borger: *Antverpia*, 20-XI-1887. (1) *Le Syndical bourgeois*, 1-VI-1909. (m) De Borger: *De Havenarbeider*, aug. 1914. (n) *Burgersbelang*, 15-XI-1919. (o) Ratinckx 1900-1914. (p) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 83; 1884, p. 28, 98; 1887, p. 29, 102; 1890, p. 35, 112, 118; 1895, p. 25, 111, 123. (q) Typografie, II, 1913.

62. BROUWERS

A. Firmanaam: 1. BROUWERS MARTIN & Cie, STOOMDRUKKERIJ: 1890-1912 ($^{a, b}$). 2. BROUWERS (W^{we} M.) & Cie: 1913-'14 (^{b}).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: febr. 1891 (^{c}).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1910 (^{d}).

D. 1. Lithografie: 1887-1914 ($^{f, b}$). Typografie: 1890-1914 ($^{f, b}$). Stadswerk en affiches; brochures; periodieken en kranten: 1913 (^{g}).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1890 (^{a}); telefoon: 1900-'14 ($^{b, e}$).

F. 1. Firma-adres[27]: 1. Korte Clarenstraat 3: 1890-1910 ($^{a, b, d}$), 1914 (^{e}). Korte Clarenstraat 23: 1900-'06 (^{b}), 1910-'13 (^{b}). Korte Clarenstraat 14: 1910 (^{d}). Gramayestraat 1-3; 1907-'09 (^{b}). Gramayestraat 5: 1910-'12 (^{b}). Gramayestraat 5 en 9: 1913 (^{b}).

G. Bronnen: (a) HB 25/9328 (aanvraag(13)-IX-1890; toestemming 19-XII-1890). (b) Ratinckx 1900-1914. (c) De Borger: *Le Sphinx*, 7-II-1891. (d) De Borger: *Ons Orgaan*, jan. 1910. (e) Telefoongids 1914. (f) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 25, 123. (g) Typografie, II, 1913.

63. BRUERS

A. Firmanaam: 1. BRUERS: 1796-1803 (^{a}).

C. 1. Zou A. Everaerts - grootvader - hebben opgevolgd (^{c}).

E. 1. Firmant: 1. Bruers Alexander Antonius, ged. 24-XI-1761, octrooi 9-I-1785, verhuisd naar St. Niklaas 2-IX-1806 ($^{a, b}$).

F. 1. Firma-adres: 1. Engte van Gibraltar (Minderbroedersrui) 61:....-1806 ($^{a, b, d}$).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 73, 101, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 437. (c) Olthoff, p. 13-14. (d) Stadsarchief

27 Men raakt uit deze wirwar van adressen moeilijk wijs, waarom we in dit geval van de kronologische rangschikking afzagen. Wellicht zijn er privaat-adressen onder. *La Revue Mondaine*, 6-VI-1896, gaf geen drukkersadres.

Antwerpen, Modern Archief, 446: Politiearchief, Imprimeries et journaux.

64. BRUYNINCKX

A. Firmanaam: 1. BRUYNINCKX P.: 1890-1895 ([g]). BRUYNINCKX (-NOÉ) A.: 1892-1913 ([a, b]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: maart 1899 ([f]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: april 1912 ([d]).

D. 1. Lithografie: 1890-1913 ([g, b]). Typografie, stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1900-1913 ([b, h]). Boekbinderij: 1890-'95 ([g]).

2. Uitrusting: elektromotor 2 PK 1905 ([e]).

E. 1. Firmant: 1. Bruyninckx Petrus Alexander, geboren te Antwerpen 1862, drukker ([c]), huwde Anna Maria Noé.

F. 1. Firma-adres: 1. Reyndersstraat 13: 1890-17-VI-1897 ([g, c]). Lombaardstraat 13 (de boekbinderij?): 1890-1895 ([g]). 2. Pelgrimstraat 23: 17-VI-1897-1913 ([c, f, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1892. (b) Ratinckx 1900-1913. (c) Bevolkingsregister 1890-1900, 4de wijk, Reyndersstraat 13 en Pelgrimstraat 23. (d) *Ogen Open!*, 21-IV-1912. (e) HB 25/19498 (aanvraag 5-X-1905, toestemming 25-XI-1905). (f) *Ons Recht*, 26-III-1899. (g) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 118, 146; 1895, p. 181. (h) Typografie, II, 1913.

65. BUERBAUM

A. Firmanaam: 1. BUERBAUM J.F., BUERBAUM-VAN DER GOTEN: 1885-1914 ([a, b]).

B. 1. Opening der drukkerij: 15-XI-1885 ([a]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 29-III-1886 ([c]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 18-IX-1914 ([b]).

D. 1. Lithografie: 1890 ([j]). Typografie: stadswerk en affiches; brochuren en boeken; periodieken en kranten: 1890-1914 ([j, d, k]).

2. Uitrusting: Boekdrukkerij met snelpers[29]: 1885 ([a]); telefoon: 1914 ([d]).

E. 1. Firmanten: 1. Buerbaum Joseph Frans, geboren te Antwerpen 19-X-1860, huwde te Antwerpen 31-I-1885, Nederlander, genaturaliseerd 14-X-1895 ([h]), letterzetter ([f]), boekdrukker-meester ([g]), 'drukkersbaas' ([h]). 2. Buerbaum Ernest J.P., geboren te Ant-

29 Op de aanvraag HB staat gespecifieerd: '(zonder stoom)'.

werpen 30-VII-1886 ([h]), drukkersgast ([i]). 3. Buerbaum Leonard, geboren te Antwerpen 22-X-1887 ([h]), letterzetter ([i]). 4. Buerbaum Joannes, geboren te Antwerpen 10-II-1891, letterzetter ([i]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Kievitstraat 39: 1885-1-VII-1896 ([a, e, g]). 2. Moretuslei 60: 1-VII-1896-1914 ([g, d]).

G. Bronnen: (a) HB 25/5838 (aanvraag 26-X-1885; toestemming niet in dossier). (b) De Borger: *Concordia*, 18-IX-1914. (c) De Borger: *Het Nieuwsblad*, 29-III-1886. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) *La Réclame*, 6-VI-1896. (f) Bevolkingsregister 1880-1890, 6de wijk, Korte Kievitstraat 39. (g) Bevolkingsregister 1890-1900, 6de wijk, Moretuslei 60. (h) Bevolkingsregister 1900-1910, 6de wijk, Moretuslei 60. (i) Bevolkingsregister 1910-1920, 6de wijk, Moretuslei 60, (j) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 118. (k) Typografie, II, 1913.

66. Bureau, zie: MONDEN
67. Buren, zie: MONDEN
68. BURTON

A. Firmanaam; 1. BURTON FLOR: 1904-1905 ([a, c]), 2. Drukkerij en Publiciteit Burton Flor N.V.: 1905-1914 ([c, b]).

B. 1. Vermoedelijke aanvang van drukkerij Burton Flor: half 1904 ([c]). Stichting van N.V.: 30-VI-1905 ([c]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 10-XI-1904 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 8-X-1912 ([e]).

D. 1. Drukkerij en uitgeverij van dagblad, handelsdrukkerij, publiciteit: 1905 ([c]). Typografie: stadswerk en affiches; brochures en boeken; periodieken en kranten; akties en obligaties: 1912-1914 ([b, h]).

2. Uitrusting: 2 snelpersen en 2 elektromotoren van 12 en 10 PK: 1904 (a); N.V. neemt uitrusting van voorgaande firma over: 1905 ([c]); telefoon: 1912-'14 ([b]).

E. 1. Firmanten: 1. Stichters: Burton Florent C.M., geb. Antw. 1-IX-1863, geh. Antw. 2-VI-1888 ([g]), dagbladschrijver ([f]), dagbladbestuurder ([g, a]), bestuurder 'Nieuwe Gazet', ontving bij stichting N.V. 594 aandelen voor inbreng van drukkerij en bestaande krant ([c]). Van der Molen Louis. M.O., nijveraar, Antw., 1 aandeel. Rooses Max, conservator museum Plantijn-Moretus, Antw., 1 aandeel. Van Regemorter Edouard, provinciaal raadsheer, Antw., 1 aandeel. Vekemans Paul, notaris, Hoboken, 1 aandeel. Boelens Alfred,

stadsontvanger, Antw., 1 aandeel. Lauwers Karel, expert-boekhouder, Antw., 1 aandeel, 2. Beheerders: Vanaf 30-VI-1905, behalve Van der Molen, Rooses, Van Regemorter en Vekemans ook Isidoor Van Doosselaere, advokaat.

3. Hoger personeel: 1. Burton Flor, reeds vermeld. 2. Burton Julius H.E., zoon van Flor, geb. Antw. 22-IV-1890, drukkerijbestuurder ([g]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Nieuwstraat 28: 1904-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/18726 (aanvraag 17-V-1904; toestemming 29-VII-1904). (b) Ratinckx 1912-1914. (c) *Recueil spécial des Actes*, 1905, n° 4009. (d) De Borger: *De Nieuwe Gazet*, 10-XI-1904. (e) De Borger: *La Semaine*, 8-X-1912. (f) Bevolkingsregister 1900-1910, 6de wijk, Provinciestraat Zuid 164. (g) Bevolkingsregister 1910-1920, 3de wijk, Korte Nieuwstraat 28. (h) Typografie, II, 1913.

69. BUSCHMANN

A. Firmanaam: 1. BUSCHMANN J.E.: 1842-1914 ([l, f, g, e]).

B. 1. Aanvangsdatum der drukkerij: 1842 ([l]).

D. 1. Lithografie en typografie: 1842-1914 ([l, e]). Drukker en uitgever van dagbladen: 1884-1895 ([n]). Stadswerk en affiches; boeken en brochures; periodieken en kranten: 1913 ([o]).

2. Uitrusting: 5 typografische persen, 2 steendrukpersen, 1 pers voor kopergravure en vermoedelijk 3 glansmachines: 1843? ([l]); stoommachine 2 PK: 1872 ([a]); stoommachine 2 PK: 1880 ([b]); gasmotor 5 PK: 1903 ([c]); gasmotor 7 PK: 1903 ([d]); telefoon: 1907-1914 ([e]).

E. 1. Firmanten: 1. Buschmann Joseph Ernest, geb. Eich (Lux.) 13-IX-1814, overl. Gent 19-XI-1853 ([m]). 2. Van Haren Emilie M.J.F., overl. Antw. 10-XI-1890, echtgenote van voorgaande ([l]). 3. Buschmann Paul G.G., geb. Antw. 1-I-1846, overl. Antw. 1909, zoon. 4. Buschmann Gustave E., geb. Antw. 5-VII-1847, overl. Antw. 28-XI-1935, zoon van 1. en 2. ([l]). 5. Buschmann Paul jr, geb. Antw. 27-VI-1877, overl. Antw. 25-VII-1924, zoon van 3. ([l]). 6. Buschmann G. Jos, zoon van 4. ([l]). 7. Buschmann Ernest, zoon van 4. ([l]).

2. Hoger personeel: 1. Plasky, directeur onder Wwe J.E. Buschmann ([l]).

F. 1. Firma-adres: 1. Ossenmarkt 1182: 1842-1854 ([f, h, i]). 2. Israëlietenstraat 224 (= 11): 1854-'71 of '72 ([f, i, j, a]). 3. Rijnpoort-

vest 7: 1871 of '72-.... ([f, a]). 4. Rijnpoortvest 9: 1893 of '94 ([b, k]). 5. Rijnpoortvest 15: 1900-'14 ([e, d]).

G. Bronnen: (a) HB 25/872 (aanvraag niet bewaard, toestemming 25-IV-1872). (b) HB 25/3289 (toestemming 12-IV-1880). (c) HB 25/12405 (aanvraag 27-XII-1894; toestemming 19-II-1894). (d) HB 25/18090 (aanvraag 9-III-1903, toestemming 28-IV-1903). (e) Ratinckx 1900-1914. (f) Olthoff. (g) *Revue d'Anvers*, eerste jaargang, 1842, s.l. (h) *Revue d'Anvers*, 25-VI-1843. (i) *Kunst en Letterblad*, 6de jaargang, nr 24,... 1845. (j) *Jurisprudence du Port d'Anvers*, 1856-1869. (k) De Borger: *Das Deutsche Blatt für Belgien*, 2-VII-1893 t/m 22-IV-1894. (l) Buschmann G. JOS: *Brièves notices au sujet de la Famille et de l'Imprimerie J.E. Buschmann.* (m) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p, 419. (n) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 28, 98; 1887, p. 28, 102; 1890, p. 35, 118; 1895, p. 25, 123. (o) Typografie, II, 1913.

70. CAALS

A. Firmanaam: 1. CAALS H. & SCHNEIDER: 1890 ([a]). 2. SCHNEIDER ED.: 1890 ([b]).

D. 1. Gravure op steen: 1890 ([a]). Litho- en chromolithografie: 1890 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Zuiderlei 199: 1890 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 112. (b) *Programme des Fêtes les 7.8.9 Juin 1890*, (Fêtes de la Presse) organisées par la section anversoise de l'association de la Presse Belge.

71. CAALS

A. Firmanaam: 1. CAALS H.[30]: 1890-1895 ([a, d]), 1902 ([f]).

D. 1. Chromo-lithografie (prentenfabriek), drukwerk voor handel en nijverheid; uitgeverij: 1890-1895 ([d, e]).

E. 1. Firmant: 1. Caals Henri Jan Philippe, geb. Antw. 24-I-1858, genaturaliseerd 19-IV-1894, gehuwd 10-VI-1893, uitgever ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorpvest 13: 1890-1892 ([a]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1890-1892. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Kipdorpvest 13. (c) Bevolkingsregister 1900-1910, 6de wijk, Charlottalei 55. (d) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 113, 118; 1895, p. 123. (e) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 1 van ingevoegde reklamefolder. (f) Vertessen-Vervliet, 1902.

30 In de bevolkingsregisters steeds vermeld als uitgever. Opvolger van 'Caals-Schneider'?

72. Carlens, zie: DE CORT P.
73. Carlier, zie: MEYERS
74. Carvels, zie: WILLEKENS E.
75. CASIE

A. Firmanaam: 1. CASIE P.J., CASIE J.P., CASIE-SIMONS J.P.: 1887-1908 ([g, j]). 2. CASIE WWE J.-P. EN KINDEREN: 1909-'14 ([j]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1887 ([g]).

3. Laatste gekende datum: 1911 en 1914 ([f, j]).

D. 1. Lithografie en Typografie: 1890-1914 ([k, j]). Stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1913 ([l]).

2. Uitrusting: 3 handpersen: 1901 ([e]); 2 elektromotoren 1 en 1/2 PK: 1911 ([f]).

E. 1. Firmanten: 1. Casie Petrus Jos, geboren te Antwerpen 4-XII-1846, overleden te Antwerpen 7-II-1908 ([c]), steendrukker ([a]), drukker ([b]), steen- en boekdrukker ([c]). 2. Simons Paulina E., echtgenote van voorgaande, geboren te Antwerpen 11-V-1846, overleden te Antwerpen 2-II-1923 ([d]), winkelierster ([a]), papierhandelaarster ([d]). 3. Casie Petrus Ferd., zoon van voorgaande, geboren te Antwerpen 3-IV-1887, boekdrukker ([d]). 4. Een dochter is 'winkelmeisje' in de papierhandel ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Klappeistraat 48: 1887-1901 ([g, d, h]). 2. Scheldestraat 14: 1901-1914 ([d, i, f]).

3. Privaat adres: 1. Klappeistraat 48: 1880-1890 ([a]). 2. Klappeistraat 56: 1890-1901 ([b, d]). 3. Scheldestraat 14: 1901-1914 ([d, f]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 5de wijk, Klappeistraat 48. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 5de wijk, Klappeistraat 56. (c) Bevolkingsregister 1900-1910, 5de wijk, Klappeistraat 56. (d) Bevolkingsregister 1910-1920, 8e wijk, Scheldestraat 18. (e) HB 25/17385 (aanvraag 16-IX-1901, toestemming 17-XII-1901). (f) HB 25/23153 (aanvraag 30-I-1911[31], toestemming 14-III-1911). (g) De Borger: *Antwerpener Zeitung*, 3-IV-1887. (h) De Borger: *De Klauwaert*, dec. 1900. (i) *Belangen van 't Zuid*, 22-VI-1902 en 21-V-1903. (j) Ratinckx 1900-1914. (k) *Annuaire... Librairie*, 1890, p, 118; 1895, p. 123. (l) Typografie, II, 1913.

31 Ondertekend door W[we] Casie en Ferd. Casie.

76. Cassiers, zie: HEUCHAMPS
77. Cauwenberg, zie: SELE.
78. Champy, zie: TIJCK
79. CIERKENS
    - A. Firmanaam: CIERKENS A.: 1903-1911 ([a]).
    - D. 1. Lithografie: 1903-'04 ([a]). Typografie: 1905-'11 ([a]).
    - F. 1. Firma-adres: Wasstraat 39, Berchem: 1903-'04 ([a]). Grote steenweg 111, Berchem: 1905-'11 ([a]).
    - G. Bron: (a) Ratinckx 1903-1911.

80. CLAES
    - A. Firmanaam: 1. CLAES F.: 1899 ([a]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Korte Bisschopstraat 1: 1899 ([a]).
    - G. Bron: (a) De Borger: *Reynaert de Vos*, 1-X-1899.

81. CLAUS
    - A. Firmanaam: 1. CLAUS-BEERTS B.: 1896-1897 ([a]).
    - C. 2. Was eerst boekhandel in Wolstraat 28 (1895), volgde daar de boekhandelaar F.J. Beerts op ([d]).
    - E. 1. Firmant: 1. Claus Bernard Louis, geb. Luik 14-VII-1857, gehuwd (Beerts), overl. Antw. 27-XII-1908, klerk (!) ([b, c]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorp 30[1]: 1896-1897 ([a]).
    - 3. Privaat adres: 1. Kipdorp 30[2]: febr. 1895-mei 1898 ([b]).
    - G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1896-1897. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 6de wijk, Dageraadplaats 27. (c) Bevolkingsregister 1900-1910, 2de wijk, Koningstraat 10[1]. (d) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 27, 82; 1884, p. 28; 1887, p. 28, 1895, p. 25.

82. Clauwaert, zie: DONNÉ
83. CLIMAN
    - A. Firmanaam: CLIMAN-RUYSSERS H.[32]: 1905-1914 ([a, f]).
    - B. 2. Vroegste gekende datum: 1905 ([a]).
    - 3. Laatste gekende datum: 1914 ([f]).

32 Bij deze firmanaam vonden we vermeld: 'Lichtdrukkerij' of 'Phototypie, Photographie industrielle, Editeur-Photographe' (b). Van een dergelijke 'drukkerij' vonden we natuurlijk geen 'drukwerk'.

D. 1. Fotokopieerwerk?
2. Uitrusting: elektromotor 1 1/2 PK: 1905 ([a]); lichtdrukpers en elektromotor 1 1/2 PK: 1908 ([b]); drukpers met elektrische aandrijving: 1910 ([c]); telefoon: 1914 ([f]).
E. 1. Firmanten: 1. Climan Hendrik Jozef, geboren te Antwerpen 17-IV-1873 ([e]), gehuwd 22-V-1895 ([d]), drogist ([d, e]). 2. Ruyssers A.C., echtgenote.
F. 1. Firma-adres: Jezusstraat 23: 1905-1910 ([a, c]). Jezusstraat 19: 1914([f]).
3. Privaat adres: Jezusstraat 23: 1905-.... ([e]).
G. Bronnen: (a) HB 25/19331 (aanvraag niet bewaard, toestemming 8-VIII-1905).[33] (b) HB 25/20918 (aanvraag 19-I-1908; toestemming 20-III-1908). (c) HB 25/22545 (aanvraag 5-IV-1910; toestemming 13-V-1910). (d) Bevolkingsregister 1890-1900, 5de wijk Zuid, Carnotstraat 119. (e) Bevolkingsregister 1900-1910, 3de wijk, Jezusstraat 18. (f) Telefoongids 1914.

84. Closs, zie: KROTH
85. Cluytens, zie: ROCK
86. COEL
A. Firmanaam: COEL H.: 1863 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Vestingstraat 118: 1863 ([a]).
G. Bron: (a) Vertessen-Vervliet.

87. COEN
A. Firmanaam: COEN ALPH.: 1912-'14 ([a]).
D. 1. Typografie: stadswerk: 1912-'14 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: Kerkstraat 142: 1912-'14.
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1912-1914. (b) Typografie, II, 1913.

88. Coens, zie: VANDERSMISSEN
89. Collens, zie: RATINCKX

33 Op 31-X-1905 liet het echtpaar Climan zich overschrijven van Jezusstraat 18 naar nr. 23. De gevonden dossiers HB doen vermoeden dat deze drogist dààr pas zijn werkzaamheid als 'éditeur-photographe' begon.

90. COMPTOIR

A. Firmanaam: COMPTOIR INTERNATIONAL DU COMMERCE ET DE L'INDUSTRIE: 1892 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Dambruggestraat 51: 1892 ([a]).

G. Bron: (a) *Le Courrier des Théâtres*, 9-X-1892 en 12-X-1892.

91. CONARD

A. Firmanaam: 1. CONARD[34]: 1822-1826 ([a]).

D. 1. Boekdrukker, uitgever: 1822-1826 ([a]).

E. 1. Firmant: 1. Conard Joannes J.D., geb. Notre-Dame-de-Fresney (Calvados) circa 1770.

3. Lager personeel: 1. 1822, 1823, 1824, 1826 en 1827 respektievelijk 3, 4, 4, 7 en 6 werklieden.

F. 1. Firma-adres: 1. Klarenstraat: 1825 ([b]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 419, 438, 455-456. (b) Stadsarchief Antwerpen, Modem Archief 446, Politiearchief: Imprimeries et journaux.

92. CONART

A. Firmanaam: 1. CONART J.H.: 1843-1866 of '69 ([a, d]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1844 ([b]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: (1851) ([c]).

C. 3. Op adres Lombaardvest 902 opvolger van Heirstraten.

E. 1. Firmant: 1. Conart Josephus H.P., geb. Antw. 7-II-1815, overl. Antw. 14-VI-1880 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lombaardvest 902: 1843 ([a]). 2. Minderbroedersrui-Wijngaardbrug 1020: apr. 1843-dec. 1848 ([d]). 3. Kipdorp 1663 (= 20): dec. 1848-1869 ([a]).[35]

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1843 en 1851-1866. (b) *De Vlaemsche Letterbode*, 2de deel, 1844. (c) *Aux Libéraux clairvoyants*, kiespamflet (1851). (d) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 419.

93. Imprimerie du Constitutionnel, zie: JOUAN

34 Werkte met Aug. Delrue samen voor de uitgave van de *Journal du Commerce des Pays-Bas*.

35 De bronnen (b) en (c) vermelden geen adres. De Groote meent, dat Conart waarschijnlijk tot 4-V-1869 drukte.

94. CONTGEN
    A. Firmanaam: 1. CONTGEN J.: 1829 ([a]).
    D. 1. Steendrukker.
    E. 1. Firmant: 1. Contgen Joannes Jos., geb. Mainz circa 1805, sedert 1826 in de Nederlanden ([a]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Stoofstraat 3023: 1829 ([a]).
    G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXde eeuw*, p. 447.

95. Coomans, zie: VAN T'VELT
96. Cop, zie: MADOU
97. COPPÉ
    A. Firmanaam: 1. COPPÉ EDOUARD: 1903-1907 ([a]). 2. COPPÉ WEDUWE ED.: 1908-1914 ([a]).
    D. 1. Typografie: 1903-1914 ([a]).
    F. 1. Firma-adres: 1. O.L. Vrouwstraat 45, Berchem: 1903 ([a]). 2. Jozef Balstraat 16: 1904-1908 ([a]). 3. Lange St. Jacobstraat 67, Berchem: 1909-1914 ([a]).
    G. Bron: (a) Ratinckx 1903-1914.

98. Corewijn, zie: REYNAERT
99. Corten, zie: DELRUE
100. Cosemans, zie: KREYDT
101. COSYN
    A. Firmanaam: 1. COSYN A.: 1910-1914 ([a]).
    D. 1. Typografie: stadswerk: 1910-1914 ([a, b]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Falconplein 15: 1910-1911 ([a]). 2. Polder 30, Hoboken: 1912-1914 ([a]).
    G. Bronnen: (a) Ratinckx 1910-1911 en 1912-1914. (b) Typografie, II, 1913.

102. Courtin, zie: St. AUGUSTIN
103. CRAEN
    A. Firmanaam: 1. CRAEN J.:....-1799 ([a]). 2. CRAEN WEDUWE: 1799-1805 ([a]), 3. LEYS HENRI: 1806-.... ([a]).

D. 1. Plaatdrukker: 1799-1830 ([a]). Boekdrukker: 1803 ([a]).
E. 1. Firmanten: 1. Craen Joannes C., ged. Antw. 22-II-1733, gehuwd 11-IV-1780, overl. 18-II-1799 ([a]). 2. Napels Maria C., echtgenote Craen, ged. 6-IV-1643, overl. 10-X-1809 ([a]). 3. Leys Henri M.J., ged. 8-XI-1770, huwde 4-IX-1805, overl. 17-VI-1852 ([a]).
3. Lager personeel: 1820: 3 arbeiders. 1826 en '27: 4 arbeiders. 1829 en '30: 5 arbeiders.
F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorppoort 1597: 1796-.... ([a]).
G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 445-446 en 455-456.

104. CRAEN

A. Firmanaam: 1. IMPRIMERIE POLYGLOTTE. F. CRAEN & FILS: 1884-1885 ([a, b]). 2. CRAEN FILS P.: 1887 ([e]).
B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: 1885 ([b]).
D. 1. Typografie: 1887 ([e]).
2. Uitrusting: gasmotor 2 PK: 1884 ([a]).
E. 1. Firmant: Craen Franc. J.H., geboren te Antwerpen 1854, 'fabrikant in tabak' eerst, dan 'boekdrukker' ([c]).
2. Hoger personeel: Gagel Paul, lid van het personeel ([a]).[36]
F. 1. Firma-adres: Happaertstraat 13[36]: 1884-1887 ([a, b, e]).
3. Privaat adres: 1. Lange Herentalsestraat 99: 1880-1884 ([c]) 2. Quellinstraat 28: 1884-1885 ([c, d]). 3. Happaertstraat 13: 1885-1886 ([c, d]). 4. Mercatorstraat 60: 1886-.... ([c, d]).
G. Bronnen: (a) HB 25/5172 (aanvraag 20-V-1884; toestemming 18-VII-1884). (b) *Anvers-Exposition*, 1, (1885). (c) Bevolkingsregister, 1880-1890, 6de wijk, Lange Herentalsstraat 99. (d) Bevolkingsregister, 1880-1890, 4de wijk, Happaertstraat 13.

105. CRÉ

A. Firmanaam: CRÉ ALPH.: 1912-1913 ([a]).
D. 1. Typografie: 1912-1913 ([a])
F. 1. Firma-adres: Goedendagstraat 13, Borgerhout: 1912-1913 ([a])
G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1913.

106. CREMERS

A. Firmanaam: CREMERS G. & Co, IMPRIMERIE GÉNÉRALE: 1896 ([a])

36 Op de aanvraag HB vinden we echter nog een ander adres vermeld: Een brief, ondertekend door Paul Gagel, d.d. 14-VI-1884 geeft: Offerandestraat. Dezelfde Paul Gagel ondertekende ook de aanvraag.
36 Op de aanvraag HB vinden we echter nog een ander adres vermeld: Een brief, ondertekend door Paul Gagel, d.d. 14-VI-1884 geeft: Offerandestraat. Dezelfde Paul Gagel ondertekende ook de aanvraag.

F. 1. Firma-adres: St Jorisvest 30[1]: 1896 ([a])
G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1896.

107. CROISET
A. Firmanaam: CROISET H.:? ([a])
F. 1. Firma-adres: Hespenstraat 3:? ([a])
G. Bron: (a) De Borger: *Anvers-Programme*, s.d.

108. CROMBECQ
A. Firmanaam: CROMBECQ CH.: 1910 ([a])
D. 1. Typografie: stadswerk en affiches; periodieken en kranten: 1910 ([a, b])
F. 1. Firma-adres: Antwerpse steenweg 26, Hoboken: 1910 ([a, b])
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1910. (b) Typografie, II, 1913.

109. Crosset, zie: TIMMERMANS
110. DALLEU
A. Firmanaam: 1. DALLEU H.: 1895 ([a]). 2. DALLEU VVE H.: 1900-1914 ([b])
D. 1. Typografie en papierhandel: 1895-1914 ([a, b]). Stadswerk: 1913 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Turnhoutsebaan 96, Borgerhout: 1895-1914 ([a, b]) 2. Kroonstraat 69: 1895 ([a])
G. Bronnen: (a) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 25, 123. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) Typografie, II, 1913.

111. DARDENNE
A. Firmanaam: 1. DARDENNE O.: 1840-jan. 1841 ([a]). 2. VAN ISHOVEN JOSEPH[37]: apr. 1841-1852 ([b, c]). 3. VAN ISHOVEN WWE J. 1852-1913 ([d, e, g])
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: juli 1840 ([a])
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1856 ([d])
D. 1. Typografie: 1884 ([h]), 1900-1913 ([g]). Boek- en papierhandel: 1881-1895 ([h])
2. Uitrusting: telefoon: 1910-1913 ([g]).
E. 1. Firmant: Van Ishoven Joseph, overl. Antw. 1851 ([f])

37 Olthoff, p. 49, meent, dat Van Ishoven soms in vennootschap werkte met G. Van Merlen. Vanaf 1873 zou ook een bijhuis gewerkt hebben op de Sint-Jacobsmarkt 12. In het bevolkingsregister 1880-1890, 2de wijk, Markgravestraat 9 wordt enkel een 'boekhandel' vermeld. Ratinckx klasseert deze firma bij de drukkers tot in 1913.

F. 1. Firma-adres: 1. Sectie 5, nr 665: 1840-nov. 1840 ([a]). 2. Markgravestraat 1462 (= 11)[37]: nov. 1840-1894 ([a, e]). Van Straelenstraat (2 ?): 1887-1890 ([h]). 3. Van Straelenstraat 8: 1895-1913 ([e, h]). Schildersstraat 90: 1900 ([g]).

G. Bronnen: (a) *L'Hebdomadaire*, 4-VII-1840 t/m 12-IX-1840 en 20-IX-1840 t/m 3-I-1841. (b) Kiespamflet: *Samenspraek tusschen den Pastoor van het Lande en Mieke zyne Meyd*, 1841. (c) *De Vlaemsche Rederyker*, 1844-1851. (d) *De Vlaemsche Rederyker.* 1852-1856. (e) Estercamp-Ratinckx 1843-1900. (f) Olthoff, p. 49. (g) Ratinckx 1900-1913. (h) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 101; 1884, p. 30, 99; 1887, p. 31, 103; 1890, p. 38; 1895, p. 27.

112. De Backer, zie: SIX

113. DEBBAUDT

A. Firmanaam: 1. DEBBAUDT ALPH. M.G.: 1887-1901 ([h, e]). 2. IMPRIMERIE A. DEBBAUDT, L. PUTZEYS SUCCESSEUR: 1903-'14 ([e]). PUTZEYS LOUIS: 1907-1912 ([e, f, g]).

B. 2. Vroegste gekende datum: 1887 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1912 ([g]).

D. 1. Lithografie, typografie, papierhandel: 1887-'95 ([h]). Lithografie: 1900-'01 ([e]). Typografie: 1903-'10 ([e]). Lithografie en typografie: 1911-'12 ([e]). Typografie: stadswerk en affiches; brochures en boeken; periodieken: 1913-'14 ([e, i]).

2. Uitrusting: stoommachine 1 PK: 1887 ([d]); vervanging van voorgaande door gasmotor 1 PK: 1888 ([d]); telefoon: 1900-'14 ([e]).

E. 1. Firmant: Debbaudt Alphonse G.M., geboren te Zottegem 16-II-1857, gehuwd te Antwerpen 3-VI-1884, terug naar Zottegem 26-III-1908 ([b]), eerst klerk, dan boekdrukker (bij E. Bertels?) ([c, a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Verversrui: 1887 ([h]). 2. Lange Nieuwstraat 14[38]: 1887 of '88-1910 ([d, e]). 3. Lange Nieuwstraat 12: 1911-'14 ([e, g]).

3. Privaat adres: 1. Lange Nieuwstraat 14[39]: 1884 of '85-1901 ([b]). Lange Leemstraat 184[39]: 1901-1903 ([b]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 1ste wijk, Verversrui 16. (b) Bevolkingsregister 1900-1910, 3de wijk, Lange Nieuwstraat 14. (c) Bevolkingsregister 1900-1910, 6de wijk, Lange

37 Olthoff, p. 49, meent, dat Van Ishoven soms in vennootschap werkte met G. Van Merlen. Vanaf 1873 zou ook een bijhuis gewerkt hebben op de Sint-Jacobsmarkt 12. In het bevolkingsregister 1880-1890, 2de wijk, Markgravestraat 9 wordt enkel een 'boekhandel' vermeld. Ratinckx klasseert deze firma bij de drukkers tot in 1913.

38 Estercamp-Ratinckx vermelden Debbaudt in 1885 reeds op het adres Verversrui 16. Dit is echter het drukkeradres van E. Bertels. We betwijfelen of Debbaudt op dat tijdstip reeds een zelfstandig drukker was.

39 Deze adressen en data betreffen A. Debbaudt.

39 Deze adressen en data betreffen A. Debbaudt.

Leemstraat 184. (d) HB 25/7038 (aanvragen 19-XII-1887 en 13-VI-1888; toestemming 16-VII-1888). (e) Ratinckx 1900-1901. (f) *L'Anversoise*, 15-IX-1907. (g) *Bulletin de la Chambre d'industrie d'Anvers*, juni 1912. (h) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 29, 102; 1890, p. 35; 1895, p. 25, 123. (i) Typografie, II, 1913.

114. DE BEER

A. Firmanaam: 1. DE BEER J.B.: 1820-1866 ([a, b]).
B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: 1820 ([c]).
E. 1. Firmant: 1. De Beer Joannes Baptista, geb. Brussel 13-III-1786, overl. Antw. 21-X-1862, schrijver in 1829, boekdrukker in 1846, klerk bij het stedelijk bestuur bij overlijden ([c]).
3. Personeel: 2 arbeiders in dienst in 1827 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kattevest 862: 1819-27-X-1821 ([c]). 2. St. Pieter en Paulusstraat 823 (= 3): 1821-1866 ([c, b]).
G. Bronnen: (a) Thijs F. 1820-1821. (b) Estercamp-Ratinckx 1830-1866. (c) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 417-419, 436, 455-456.

115. De Bie, zie: DE DEKEN

116. DE BOCK

A. Firmanaam: DE BOCK-DUMONT: 1905 ([a])
C. 3. Voorganger op dit adres is: De Cort L.P. & Cie.
D. 1. Typografie: 1905 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Schrijnwerkersstraat 16: 1905 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1905.

117. DE BRUYN

A. Firmanaam: DE BRUYN FR.: 1892-1898 ([a]).
D. 1. Typografie: 1895 ([b]).
F. 1. Firma-adres: Belegstraat 71: 1892-1898 ([a]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1892-1898. (b) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 123.

118. Debruyn, zie: VOET

119. DE BRUYNE

A. Firmanaam: DE BRUYNE FERD.: 1909-1914 ([a, b]).
D. 1. Typografie: 1911-1914 ([b]).

2. Uitrusting: 'voetmachine' en elektromotor 3/4 PK: 1909 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Welvaartstraat 53[1]: 1909 ([a]). 2. Welvaartstraat 53: 1911-1914 ([b])

G. Bronnen: (a) HB 25/22231 van 1909 (dossier niet teruggevonden). (b) Ratinckx 1911-1914.

120. De Cauwer(s), zie: SMETS

121. DE CLERCK

A. Firmanaam: De Clerck Ed.: 1908-1914 ([a, b]).

D. 1. Lithografie: 1908-1914 ([a, b]). Typografie: stadswerk: 1913 ([c]).

2. Uitrusting: steendrukpers en elektromotor 2 PK: 1908-1914 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: Klappeistraat 10: 1908-1914 ([a, b]).

3. Privaat adres: Kerkstraat 91: 1908-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/21057 (aanvraag 10-IV-1908; toestemming 12-V-1908). (b) Ratinckx 1909-1914. (c) Typografie, II, 1913.

122. DE COCKER

A. Firmanaam: 1. De Cocker Ed.: 1903-1906 ([a]).

D. 1. Typografie: 1903-1906 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Turckstraat 5: 1903-1906 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1903-1906.

123. DE COKER

A. Familienaam: 1. De Coker F. & Van t'Felt G.: 1877-1881 ([d]).

2. De Coker F.: ± 1881-1914 ([i, e]).[40]

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1881 ([i]).

D. 1. Typografie: 1881-1901 ([e, h]). Stadswerk en affiches; brochures: 1913 ([l]).

2. Uitrusting: gasmotor voor drukpers: 1887 ([f]); 3 drukpersen en gasmotor 1/2 PK: 1896 ([g])[41]; elektromotor: 1913 ([h]); telefoon: 1907-1914 ([e]).

E. 1. Firmanten: 1. De Coker Frans B., geboren te Antwerpen 7-V-1844, gehuwd 1-VI-1868 ([c]), eerst vermeld als drukker, daarna als aanplakker in (a), dan als drukker vanaf (b), tenslotte als drukkers-

40 Voor de periode sinds wereldoorlog I vermeldt Vertessen-Vervliet ook de firma: 'Etablissement F. & E. De Coker'.

41 Deze machines waren reeds in gebruik, want de aanvraag HB betreft de verhuis ervan van nr 36 naar nr 40/42.

baas en-uiteindelijk-rentenier in (c). 2. De Coker Eduard Fr. M., geboren te Antwerpen 26-II-1877, drukker ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hobokenstraat 36: 1877-1895 ([d, i, j, g]) 2. Hobokenstraat 40-42: 1896-1900 ([g, b]). 3. Hobokenstraat 40 (= ex nr 40/42): 1900-1910 ([e]). 4. Hobokenstraat 42: 1911-1914 ([e]).

3. Privaat adres: 1. Hobokenstraat 36:.... -5-XII-1896 ([b]). 2. Hobokenstraat 40/42 (later = 40): 5-XII-1896 - 5-VIII-1914 ([b, c]). 3. Ridder Van Ranstlei 7, Mortsel ([c]).[42] 4. Antwerpse straat 28, Mortsel[43] sinds 11-VIII-1914 ([c]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 2de wijk, Hobokenstraat 36. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 2de wijk, Hobokenstraat 40/42. (c) Bevolkingsregister 1910-1920, 2de wijk, Hobokenstraat 40. (d) Estercamp-Ratinckx 1877-1900. (e) Ratinckx 1900-1914. (f) HB 25/6786 (aanvraag 21-VI-1887; toestemming 26-VII-1887). (g) HB 25/14278 (aanvraag 16-IX-1896; toestemming 8-XII-1896). (h) HB 25/24605 van 1913 (dossier niet gevonden, wellicht fout in het nummer). (i) *De Patriot*, 5-XI-1881 (kiespamflet). (j) *Gildeblad*, mei 1895. (k) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 85; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 123. (l) Typografie, II, 1913.

124. DE CORT

A. Firmanaam: 1. De Cort & Zoon: ± 1758-1811 ([a]), 1796-1810 ([b]). 2. De Cort Jos. J.: 1811 ([c]).

B. 4. Drukkerij verzegeld 1810 ([c]).

C. 4. Op het adres Lombaardvest 902 vestigde zich later J.B. Heirstraeten.

D. 1. Boekdrukkers en -verkopers: ([b]). Boekbinder: 1799-1811 ([c]). Handelaar in tweedehandsboeken: ([c]).[44]

E. 1. Firmanten: 1. De Cort Daniël II, overleden 8-IV-1789 ([b]). 2. De Cort Joannes Petrus, zoon van voorgaande, ged. Antw. 10-X-1725, overl. Antw. 24-VIII-1811 ([b, c]). 3. De Cort Josephus Joannes, zoon van voorgaande, ged. Antw. 12-III-1891, overl. Antw. 5-VI-1851 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lombaardvest 902 'In de Gulden Bijbel': .... -1811? ([a, b, c]).

42 Dit adres betreft het echtpaar De Coker Frans.
43 Dit adres betreft het echtpaar De Coker Eduard.
44 Slaat op Josephus Joannes.

G. Bronnen: (a) Vydt-de Bled L., p. 2-4. (b) De Groote, p. 74, 84, 102. (c) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 402, 414, 416-417, 438-450, 453.

125. DE CORT

A. Firmanaam: 1. DE CORT JOSEPH:.... -1814 ([b]). 2. THYS: 1816-1853 ([b]).

C. 1. Thys zou in 1814 de zaak van De Cort hebben overgenomen en in 1829 nam hij ook deze van Heyliger over ([b]).

D. 1. Boekdrukker:.... -1853 ([b]). Boekbinder sinds 1809; boekdrukker sinds 1816 (betreft Thys J.) ([b]).

E. 1. Firmanten: 1. De Cort Josephus, achterneef van De Cort Josephus Joannes, ged. 21-III-1752, overl. Antw. 25-VI-1826 ([b]). 2. Thys Josephus, zwager van voorgaande, geb. St. Amands 15-I-1783, overl. 24-II-1854 ([b]).

3. Lager personeel: 1. Thys zelf zou bij De Cort in de leer zijn geweest sinds 1796 ([b]). 2. 1817-1819 werd patent betaald voor minder dan 3 arbeiders, in 1820-21 voor 3 tot 6, 1822, 1825, 1827 en 1830 respektievelijk voor 4, 5, 5 en 3.

F. 1. Firma-adres: 1. Vlasmarkt 2968 'In de Gulden Tralie':....- sept. 1814 ([a, b]). 2. Vlasmarkt (1124): 1808-1851 ([a, b, c]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 66, 85. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 430, 438, 443, 450-451. (c) Estercamp-Ratinckx.

126. DE CORT

A. Firmanaam: 1. DE CORT L.[44]: 1827-1866 ([a, b]). 2. DE CORT L. (WWE): 1866-1871 ([a]).

B. 3. Laatste gekende data van drukwerk: mei 1847 en 1867 ([c, d]).

C. 4. Huis Prinsesstraat 9 in 1871 gekocht door Jan Brouwers.

D. 1. Boekbinder: 1827-.... ([b]). Boekdrukker: 1834-1866 ([a, e]).

E. 1. Firmanten: 1. De Cort Laurentius Joannes, ged. Antw. 11-VI-1793, overl. Antw. 9-VIII-1866, zoon van De Cort Joannes Petrus, gehuwd Antw. 5-III-1817 ([b]). 2. Schynen Anna Maria, echtgenote van voorgaande, geb. Wilmarsdonk 8-IV-1793 ([b]), zette na overlijden van echtgenoot zaak verder ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Paddengracht 1784 (= Prinsesstraat 9): 1829-1871 ([a]).

44 Bron (a) meent, dat de weduwe de zaak voortzette, De Groote noemt in dit verband echter de zonen Gaspard Laurent en Pierre Christophe.

G. Bronnen: (a) Vydt-de Bled L., p. 9-15, 18. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 438, 450. (c) Kiespamflet: *Quelques mots au Public*, 26-V-1847. (d) *De Toekomst*, 3de reeks, I, 1867. (e) Estercamp-Ratinckx 1834-1866.

127. DE CORT

A. Firmanaam: 1. DE CORT F.J.: 1857 ([a]). 2. MORÉ: sept. 1858-febr. 1859 ([d]). 3. VAN RYSWYCK J.: febr. 1858-1865 ([e]).

E. 1. Firmant: 1. De Cort Frans Jozef, geb. Antw. 21-VI-1834, overl. Elsene 12-I-1878 ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vestingstraat: aug. 1857 ([a]). 2. Zand 28: sept. 1858-juni 1858 ([b]). 3. Zwartzustersstraat 11: juni 1858-febr. 1865 ([c, e]).

G. Bronnen: (a) *De Grondwet*, specimen 8-VIII-1857. (b) *De Grondwet*, 5-IX-1857 t/m 1-VI-1858. (c) *De Grondwet*, 2-VI-1858 t/m 13-IX-1858. (d) *De Grondwet*, 14-IX-1858 t/m 22-II-1859. (e) *De Grondwet*, 23-II-1859 t/m 4-II-1865. (f) De Groote, p. 103.

128. DE CORT

A. Firmanaam: 1. DE CORT ZOON, P.: 1866-.... ([a]). 2. DE CORT ZOON, WWE P.: 1866-1900 ([b, c]). 3. DE CORT VVE P. FILS (ALEXANDRE F., SUCCESSEUR): 1901-1903 ([d]). 4. ALEXANDER FRANS: 1903-1914 ([d]).

D. 1. Typografie, papierhandel; stadswerk en affiches: 1881-1914 ([d, i, j]). Lithografie: 1890 ([i]).

2. Uitrusting: drukkerij met 3 persen: 1903 ([f]); motoren 5/8 en 1/6 PK: 1905 ([g]). 3 persen en 2 elektromotoren 5/8 en 1/8 PK: 1908 ([h]).

E. 1. Firmanten: 1. De Cort P. is vermoedelijk Pierre Christophe, een zoon van Laurentius Joannes (zie De Cort L.). 2. Carlens Séraphine, weduwe De Cort, geb. Antw. 1827, overl. Antw. 1-VI-1900, winkelierster ([e]), echtgenote van voorgaande?

F. 1. Firma-adres: 1. Schuttershofstraat 53: 1866-1903 ([a, f]). 2. Wiegstraat 1^2: 1903-1908 ([f, g, d, h]). 3. Groendalstraat 24: 1908-1914 ([h, d]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1866-1870. (b) Vertessen-Vervliet 1867-1887. (c) Estercamp-Ratinckx 1866-1900. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Schuttershofstraat 53. (f) HB 25/17981 (aanvraag 7-I-1903; toestemming 25-III-1903). (g) HB 25/19190 (aanvraag 15-III-1905; toestemming 28-IV-1905). (h) HB 25/21134 (aanvraag 23-V-1908; toe-

stemming 26-VI-1908). (i) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 85; 1884, p. 28, 99; 1887, p. 29, 102; 1890, p. 35, 118; 1895, p. 25, 125. (j) Typografie, II, 1913.

129. DE CORT

A. Firmanaam; 1. DE CORT L.: 1867-1878 ([a]). 2. DIRIX JOS.: 1878-1910 ([j, h, b]). 3. DIRIX JOS. & FILS: 1911-1914 ([b, i]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1868 ([c]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: aug. 1914 ([i]).

C. 3. Voor de adressen Markgravestraat 9 en 11 zie ook 'Van Ishoven' onder Schoesetters.

D. 1. Typografie: 1884-1895 ([k]). Lithografie en Typografie: 1900-1913 ([b]). Typografie: 1914 ([b]). Stadswerk en affiches; brochures; periodieken en kranten: 1913 ([l]).

E. 1. Firmant: 1. De Cort Louis Laurent, overl. 1878.

F. 1. Firma-adres: 1. Markgravestraat 9: 1867-1878 ([a]). 2. Markgravestraat 6: 1878-1885 ([d, e, k]). 3. Markgravestraat 9: 1889 ([f]). 4. Markgravestraat 9-11: 1898-1910 ([g, h, b]). 5. Markgravestraat 11-13: 1911-1914 ([b, i]).

G. Bronnen: (a) Vydt-de Bled L., p. 21. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) *De Toekomst*, 3de reeks, 1868-1874. (d) *De Boekhandel*, 1-I-1882 t/m 5-VI-1884. (e) De Borger: *La Mascotte*, 3-IX-1885. (f) *Het Nieuwsblad van Antwerpen*, proefnummer, jan. 1889. (g) *De Vlaamsche Wacht*, nieuwe reeks, I, 1, 1-VII-1898. (h) De Borger: *Bulletin officiel du Beerschot Athletic Club*, 28-XI-1906. (i) De Borger: *Groeningerwacht*, 1-IV-1914 en 1-VIII-1914. (j) De Groote, p. 103. (k) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 125. (l) Typografie, II, 1913.

130. DE CORT

A. Firmanaam: 1. DE CORT L.P. & CIE: 1870-1913 ([a, f]). 2. [De Cort L.]: 1914 ([e]).

D. 1. Typografie: stadswerk: 1900-1914 ([c, h]).

2. Uitrusting: 3 elektromotoren, 2 × 1/2 en 1 × 1 PK: 1913 ([f]). telefoon: 1914 ([e]).

E. 1. Firmant: 1. De Cort Laurent Petrus, geb. 1846 ([a]), oefende nog andere beroepen uit ([d]), o.a. kolenhandelaar ([g]).

2. Hoger personeel: 1. Smits W., directeur-gérant ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hoveniersstraat 30: 1870-1895 ([a, d]). 2. Vlaamse Kaai: 1895-1896 ([d, b]). 3. Handelsstraat 51: 1897-1898 ([b]). 4. Beg-

gaardenstraat 7: 1899 ([b]). 5. Schrijnwerkersstraat 16: 1899-1904 ([d, c]). 6. Van Peltstraat 31: 1905-1913 ([c]). 7. Falconplein 25: 1913-1914 ([f, e]).

2. Drukkerij-adres: 1. Vlaamse Kaai 9: ([a]). 2. Schrijnwerkersstraat 16: ([b]). 3. Falconplein 25: 1913-1914 ([f, e]).

3. Privaat adres: 1. Nijverheidslei 46: 1900-1910 ([g]). 2. Van Peltstraat 33: 1913 ([f]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1870-1895. (b) Estercamp-Ratinckx 1895-1899. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) Vydt-de Bled L., p. 22-23. (e) Telefoongids 1914. (f) HB 25/24657 (aanvraag 5-VI-1913; toestemming 25-VII-1913). (g) Bevolkingsregister 1900-1910, 8ste wijk, Nijverheidslei 46.[45] (h) Typografie, II, 1913.

131. DE CORT

A. Firmanaam: 1. De Cort L.: 1907-1913 ([a]).

D. 1. Typografie: 1907-1913 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Catherina Beersmansstraat 64: 1907-1913 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1907-1914.

132 DE CROM

A. Firmanaam: 1. De Crom G.: ± 1815-1860 ([a]). 2. De Crom J.: 1856-1874 ([b]).

C. 2. Op hetzelfde adres voortgezet als papierhandel door De Crom H. ([c]).

F. 1. Firma-adres: Bredestraat 360 (= 23): 1815-1874 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1815-1860. (b) Estercamp-Ratinckx 1856-1874. (c) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 85; 1884, p. 28.

133. DE DECKER

A. Firmanaam: 1. De Decker A. (Anc. Maison Kockx P.): 1884 ([a]). 2. De Decker A.: 1900 ([b]).

D. 1. Foto-litho-zinco-héliografie; boekhandel; reproduktie van tekeningen, kaarten, gravures, enz.: 1884 ([a]). Typografie: 1884-1900 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Oude Markt 28, vermoedelijk bedoeld: Oude Koornmarkt: 1884 ([a]). 2. Bredastraat 9, Borgerhout: 1900 ([b]).

G. Bronnen: (a) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 28, 99. (b) Ratinckx 1900.

45 De bevolkingsregisters bevatten geen inlichtingen op de adressen: Vlaamsche Kaai, Handelsstraat, Beggaardenstraat, Schrijnwerkersstraat.

134. DE DEKEN

D. 1. Plaatdrukker: 1823-1825 ([a]).

E. 1. Firmant: 1. De Deken Arnoldus, geb. Antw. 30-XII-1797, 24-VIII-1825.

F. 1. Firma-adres: 1. Steenhouwersvest 2633: 1823-1825 ([a]).

G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 446.

135. DE DEKEN

A. Firmanaam: 1. De Deken J.: 1853-1863 ([a]). 2. De Deken J. & Cie: 1863-1874 ([b, d]).

B. 1. Stichting 'J. De Deken & Cie': 18-XII-1863, verlenging in 1873 ([c]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1853 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: apr. 1864 ([b]).[46]

4. Ontbinding 'J. De Deken & Cie': 18-XII-1874 ([d]).[47]

C. 1. Firma 'De Wever Gebroeders' vermoedelijk overgenomen in 1853.[48]

2. Naast 'J. De Deken & Cie' ontstond ook 'L. Legros & J. De Deken' en na de eerste firma volgde 'J. De Deken & Cie, Sté en commandite par actions'.[47]

3. Adres Ammanstraat: voordien bezet door Jorssen en Van Roey.

4. Adres Huikstraat 3: opgevolgd door 'Legros & De Deken'.

D. 1. Uitgeverij, tijdelijk ook drukkerij: 1863-.... ([c, d]).

E. 1. Firmanten (aandeelhouders bij verlenging in 1873) ([c]): 1. De Deken Jacques, gerant van de firma. 2. Mauroy Désiré, koopman, Antwerpen. 3. Jacobs-Beeckman Louis J.A., verzekeringsmakelaar, Antw. 4. Hagenaers Guillaume, verzekeringsmakelaar, Antw. 5. Delvaux Frédéric, advokaat, Antw. 6. De Bie Pierre-Corneille, verzekeringsagent, Antw.

2. Personeel: zie Neytens Constant.

F. 1. Firma-adres: 1. Israëlietenstraat 11 (bureel): 1858-1860 ([e]).[49] 2. Huikstraat 3: 1863-1864 ([b]).

46 Vermoedelijk werd onder de naam De Deken alleen niet meer gedrukt vanaf het bestaan van 'Legros & De Deken'.

47 Zoals blijkt uit de bron (d) werd deze firma onmiddellijk opgevolgd door een nieuwe; het leek ons echter voldoende duidelijk, dat er nu zeker geen drukkersaktiviteit meer mee gemoeid was, maar uitsluitend een uitgeverij (bevestigd door bron (f)).

48 Zie onder 'De Wever', C. 2. en voetnoot.

47 Zoals blijkt uit de bron (d) werd deze firma onmiddellijk opgevolgd door een nieuwe; het leek ons echter voldoende duidelijk, dat er nu zeker geen drukkersaktiviteit meer mee gemoeid was, maar uitsluitend een uitgeverij (bevestigd door bron (f)).

49 *Le Précurseur* vermeld geen adres; *L'Union commercial* geeft als 'bureel' hetzelfde adres als dat van Buschmann.

G. Bronnen: (a) *Le Précurseur*, 1-I-1853 t/m 31-XI-1863. (b) *De Koophandel*, 25-XII-1863 t/m 29-IV-1864. (c) *Recueil des Actes*, 1873, n° 442. (d) *Recueil des Actes*, 1874, nrs 965-966. (e) *L'Union commerciale*, 31-III-1858 t/m 15-VI-1860. (f) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 85.

136. DE FERM

A. Firmanaam: 1. DE FERM ARN.[50]: 1860-1867 ([a, d]). 2. DE FERM J.M., TYPOGRAFIE DU JOURNAL D'ANVERS: 1867-1882 ([e]).

B. 2. Vroegst gekende datum van drukwerk: 17-VI-1860 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 30-XII-1882 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kammenstraat 11: 1860-1862 ([a, b]). 2. Keizerstraat:? ([f]).

G. Bronnen: (a) *La Liberté*, 17-VI-1860. (b) *La Liberté*, 10-VIII-1862. (c) *Le Meeting*, 22-I-1863. (d) *Het Vrije Woord*, 29-XII-1867. (e) De Borger: *Journal d'Anvers*, 30-XII-1876 t/m 30-XII-1882. (f) Olthoff, p. 31.

137. DE FOSSE

A. Firmanaam: DE FOSSE A.: 1907 ([a]).

G. Bron: (a) De Borger: *De Toekomst*, 29-IX-1907 en 27-X-1907.

138. DE GROODT

A. Firmanaam: DE GROODT J(AN): 1857-1876 ([a, c]).

B. 2. Vroegst gekende datum van drukwerk: 3-XII-1857 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: december 1876 ([c]).

F. 1. Firma-adres: Groenplaats: 1857 ([a]).

G. Bronnen: (a) *Jan-Klaes*, 3-XII-1857 en 8-XII-1857. (b) De Borger: *Courrier du Commerce*, 26-XI-1869. (c) De Borger: *Journal d'Anvers*, 2-I-1865 tot december 1876.

139. DE GROODT

A. Firmanaam: DE GROODT J.B.: 1878 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Sint-Janstraat 21: 1878 ([a]).

G. Bron: (a) *Licht! immer Licht!* 31-VIII-1878 en 12-X-1878.

140. De Groodt, zie: DE VOORZORG

50 Olthoff spelt: 'De Fern'.

141. DE GROOF
A. Firmanaam: 1. DE GROOF P.E. 1896-1897 ([a]).
E. 1. Firmant: 1. De Groof Pieter Emiel, geb. Lier 30-I-1865, geh. Lier 25-IX-1894, ingenieur ([b, c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Wesenbekestraat 44: 1896-1897 ([a]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1896-1897. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 2de wijk, Van Wesenbekestraat 44. (c) Bevolkingsregister 1900-1910, 2de wijk, Van Wesenbekestraat 44.

142. DE HARVEN
A. Firmanaam: 1. DE HARVEN-BEECKMAN J.: 1874-1878 ([a]).
C. 2. De zaak bestond verder als papierhandel ([c]).
E. 1. Firmanten: 1. De Harven Julius J.B., geb. Soignies 1828, sinds 1874 in Antwerpen, 'gepensioneerde officier' ([b]). 2. Beeckman J.M., geb. Brugge 1831, echtgenote van voorgaande ([b]). 3. De Harven Maurice, zoon, geb. Brugge 1863, 'klerk bij zijn vader' ([b]). 4. De Harven Leo A.J.E., geb. Brugge 1865, 'klerk' ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kammenstraat 96: 1874-1878 ([a]).
3. Privaat adres: 1. Kammenstraat 96:.... -1883 ([b]). 2. Grote Markt 41: 1883-1886 ([b]). 3. naar Soignies: 12-I-1886 ([b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1874-1878. (b) Bevolkingsregister 1880-1890, 4de wijk, Kammenstraat 96. (c) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 28.

143. De Heneffe, zie: RATINCKX Jacques

144. DE HERT
A. Firmanaam: 1. DE HERT FRANS: 1830-1834 ([a]) of 1840 ([a, b]).
D. 1. Boekdrukker.
E. 1. Firmant: 1. De Hert Franciscus, geb. 15-VII-1800 ([a]).
3. Lager personeel: 1. Geen hulp in 1830 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lange Meistraat 1962: 1830-1838 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 439, 455 en 456. (b) Estercamp-Ratinckx 1838.

145. De Hond(t), zie: MONDEN

146. DE JAEGHER
A. Firmanaam: DE JAEGHER JAN: 1895-1896 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Rochusstraat 31, Borgerhout: 1895-1896 ([a]).
G. Bron: (a) *Het Volksrecht*, 4-VII-1895 en 5-VII-1896.

147. DE KANTER

A. Firmanaam: 1. IMPRIMERIE CENTRALE, A. DE KANTER: 1906-(1910) ([a, g]). 2. A. DE KANTER: 1912-1913 ([f, i]). IMPRIMERIE DU NEPTUNE: 1911-1913 ([e]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: maart 1906 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: (op naam van De Kanter) aug. 1912 ([f]).

C. 1. De 'Imprimerie centrale, A. De Kanter' volgt na de firma 'Imprimerie centrale S.A.' (zie: Van Nijlen), ontbonden 18-VI-1906.[50]

2. 'A. De Kanter' wordt overgenomen door 'De Vos-Van Kleef': 8-X-1913.

3. In Lange Koepoortstraat 51 volgt De Kanter G. Meyer op.

D. 1. Typografie: 1912-1913 ([i]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorpvest 34 en Klapdorp 35: 1906-jan. 1908 ([a, b]). 2. Klapdorp 35: maart 1908-1909 ([c, d]). 3. Lange Koepoortstraat 51: juni 1911-1913 (*e, h*).

G. Bronnen: (a) De Borger: *L'Information*, 29-III-1906. (b) De Borger: *La Belgique alimentaire*, 5-I-1908. (c) *De Klaroen*, 8-III-1908. (d) *Neptune*, 24-IV-1909. (e) *Neptune*, 3/4-VI-1911 e.v. nummers. (f) *Echo-commercial belge*, 10-VIII-1912. (g) *Recueil des Actes*, 1906, n° 3737. (h) Van Eck-Noté M. (i) Ratinckx 1912-1914.

148. DE KEYZER

A. Firmanaam: 1. De Keyzer F.: 1900-1902 (a). 2. DE KEYZER & GHYS: 1903-1904 ([a]). 3. DE KEYZER RICHARD: 1905-1908 ([a]).

D. 1. Typografie: 1900-1908 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Berchemsesteenweg (= Grote Steenweg) 4, Berchem: 1900-1905 ([a]). 2. Jozef Balstraat 24, Berchem: 1906-1908([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1900-1908.

149. DE KONINCK

A. Firmanaam: 1. DE KONINCK GEBROEDERS: 1864 ([a]). 2. DE PRÉ JOZEF: 1866-1901 ([b, c]). 3. DE PRÉ FRANS: 1902-1914 ([e]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: juli 1881 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: febr. 1909 ([f]).

D. 1. Typografie: stadswerk en affiches: 1881-1914 ([c, j, k]).

E. 1. Firmanten: 1. De Pré Jozef, geboren te Antwerpen 22-XI-1833,

50 Het juiste verband tussen De Kanter en Van Nijlen is niet duidelijk. Zij komen voor op dezelfde adressen.

overleden te Antwerpen 8-I-1901, boekdrukker([g, h, i]). 2. De Pré Frans, geboren te Antwerpen 7-V-1868, letterzetter ([h]), drukkersbaas ([i]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kaasrui 12: 1864-1866 ([a, b]). 2. Torfbrug 4: 1870 ([b]). 3. Lombaardvest 21: 1874-1913 ([b, c]). 4. Lombaardstraat 22: 1909(!)-1914 ([f, c]).

G. Bronnen: (a) *Noord en Zuid*, 3de jaargang, 1864. (b) Estercamp-Ratinckx 1866-1900. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) *Côte officielle de la Bourse d'Anvers*, 25-VII-1881. (e) *De Waarheid*, kiesblad van oktober 1903. (f) De Borger: *Orgaan der Maatschappij* '*De Jonge Vlamingen*', februari 1909. (g) Bevolkingsregister 1880-1890, 3de wijk, Lombaardvest 21. (h) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Lombaardvest 21. (i) Bevolkingsregister 1900-1910, 3de wijk, Lombaardvest 21. (j) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 86; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 125. (k) Typografie, II, 1913.

150. Delacroix, zie: LE POITTEVIN DE LA CROIX.

151. DE LA HAYE

A. Firmanaam: 1. De la Haye Marcel, Imprimerie lithographique: 1895-1914 ([a, d]). 2. De la Haye M., Ancienne Maison M. Ghijs: 1908-1913 ([d]).

B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: 22-X-1898 ([c]).

C. 1. Op het adres Prinsstr. 9, voortzetter van firma M. Ghijs ([d]).

4. Op het adres Klein Markt opgevolgd door De Winter Jules.

D. 1. Lithografie: 1898-1900 ([b, d]). Lithografie en Typografie: 1901-1904, 1908-1913 ([d]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1895 ([a]); gasmotor 6 PK en 5 drukpersen: 1898 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Schermersstraat 28: 1895 ([a]). 2. Schermersstraat 30: 1898 ([b]). 3. Kleine Markt 13: 1899 ([b]). 4. Prinsstraat 9: 1908-1913 ([d]).

3. Privaat adres: 1. Rogierstraat 5: 1895 ([a]).

G. Bronnen: (a) HB 25/13200 (aanvraag 16-X-1895; toestemming 29-XI-1895). (b) HB 25/15536 (aanvraag 19-XII-1898; toestemming 24-II-1899). (c) *De Turner*, 22 & 23-X-1898. (d) Ratinckx 1900-1904, 1908-1913.

152. Dela Montagne, zie: JANS, LEGROS

153. DELEAU

A. Firma-naam: DELEAU-VAN ASSCHE J.: 1848-1851 ([a, d]).

F. 1. Firma-adres: Hoogstraat (hoek Oude Koornmarkt): 1850 ([b, c]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *De Filter*, 27-V-1848. (b) *Pif*, *Pouf*, *Paf*, kiespamflet 11-V-1850. (c) De Borger: *L'Anversois*, 4-VIII-1850. (d) De Borger: *La Vigie de l'Escaut*, 27-I-1851.

154. Delegh, zie: DUVERGER

155. DELRUE

A. Firmanaam: 1. DELRUE AUGUST[51]: 1820-1835 ([g, f, m]). 2. DELRUE EMILE, Imprimerie du Journal de Commerce: 1835-1847 ([g, j, k]). 3. DELRUE-CORTEN WWE E.: 1847-1903 ([g, e, f, i]). 4. DELRUE P.: 1904-1907 ([i]). 5. DELRUE P. (SUCCESSEUR VAN BAVEL CH.): 1908-1912 ([i]). 6. VAN BAVEL CH.: 1913-1914 ([i]).

B. 1. Openingsdatum van de drukkerij: 1820 ([g]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1-I-1829 ([j]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1850 ([k]).

C. 1. Delrue zou de zaak van Conart hebben opgevolgd ([g]).[51]

D. 1. Typografie: 1887-1909 ([i, p]). Typografie en Lithografie: 1910-1913 ([i]). Typografie: 1914 ([i]).

2. Uitrusting: gasmotor 1/2 PK: 1872, 1888-1889 ([e, f]).

E. 1. Firmanten: 1. Delrue Auguste Fr. J., geb. Mons circa 1776, 1807 in Antwerpen, overl. Antw. 19-II-1836, makelaar, courantier en boekdrukker ([o]). 2. Delrue Emile, zoon van voorgaande, geb. Antw. 26-X-1810, overl. 30-III-1840 ([o]). 3. Delrue-Corten Wwe E., geboren te Antwerpen 1829 ([a]). 4. Delrue Emilie Pauline C.J., geboren te Antwerpen 28-X-1863 ([a]). 5. Van Bavel Mathias Karel, geboren te Brecht 15-II-1860, gehuwd te Antwerpen 2-IX-1890 (Pauline Delrue), drukker, drukkersbaas ([b, c, d]).

3. Lager personeel: 1. In 1821 werd patent betaald voor 1 tot 3 arbeiders, in 1822 voor 1, in 1826 (reeds door Delrue E.!): 3,1827:3 en 1829:10.

F. 1. Firma-adres: 1. Meir 1127/2: 1821-1822 ([o]). 2. Twaalfmaandenstraat 1097 (= 7): 1826-1912 ([o, j, i]). 3. Vleminckstraat 12: 1910-1914 ([i]).[52]

51 Delrue heeft samengewerkt met Conard voor het uitgeven van de Journal du Commerce des Pays-Bas; zie bron (l).

51 Delrue heeft samengewerkt met Conard voor het uitgeven van de Journal du Commerce des Pays-Bas; zie bron (l).

52 Vermoedelijk betreft het hier het adres van de steendrukkerij.

3. Privaat adres: 1. Meir 1127/2: 1819-1822 ([o]). 2. Jezusstraat 1168/3: 1822-1827 ([o]). 3. Twaalfmaandenstraat 1097 (= 7): 1827-oct. 1907 ([o, c]). 4. Sint-Jozefstraat 16: vanaf 25-X-1907 ([c, d]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 3de wijk, Twaalfmaandenstraat 7. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Twaalfmaandenstraat 7. (c) Bevolkingsregister 1900-1910, 3de wijk, Twaalfmaandenstraat 7. (d) Bevolkingsregister 1910-1920, 6de wijk, Sint-Jozefstraat 16. (e) HB 7277.[53] (f) HB 25/7772 (toestemming 5-VIII-1889). (g) Olthoff, p. 24. (h) Estercamp, p. 14-15. (i) Ratinckx 1900-1914. (j) *Journal du Commerce des Pays-Bas*, 1-I-1829 t/m 24-II-1842. (k) *Bulletin du Journal de Commerce*, 1850. (l) Stadsarchief Antwerpen / Modern Archief: Politiearchief: 'Imprimeries et Journaux'. (m) Thijs F. 1822. (o) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 419-420, 438, 455-456. (p) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 125.

156. Deluyck, zie: LAMBIN

157. DELVAUX

A. Firmanaam: DELVAUX MADAME CHRISTIANNE: 1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Leopoldstraat 73: 1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

158. Delvaux, zie: DE DEKEN

159. DEMAERTELAER

A. Firmanaam: DEMAERTELAER J.L.: 1856 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Kaasstraat 543: 1856 ([a]).

G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1856.

160. DE MARCOUR

A. Firmanaam: 1. (DE) MARCOUR[54]: 1764-1797 ([a, b]). 2. ANCELLE:

53 In dit dossier klachten van buren, die beweren, dat een daar gebruikte machine reeds sinds 1872 of 1873 werkt. De gasmotor wordt afgekeurd 8-IX-1888. 10-VIII-1899 beaamt de politiekommissaris, dat een nieuwe, geluidloze machine werd geplaatst. Dit laatste betreft klaarblijkelijk de gasmotor vermeld in bron (f).

54 Uit de opzoekingen van De Groote H. blijkt dat Ancelle inderdaad de voortzetter is van De Marcour. We hebben hier echter de periode, waarin alleen van een boekhandel en van geen drukkerij sprake is geweest, buiten beschouwing gelaten.

1815-1861... ([c, b]). IMPRIMERIE D'ANCELLE: 1838 ([d]). ANCELLE & ZOON: 1830-1859 ([e]).

B. 1. Herbegint als drukker in 1815 of 1818 ([c, b]).

2. Enige gekende datum van drukwerk: 1838 ([d]).

E. 1. Firmanten: 1. De Marcour Joannes J.G., ged. Antw. 11-IX-1731, octrooi 30-X-1764, meester 23-XI-1764, opperdeken 1778/1779, overl. 14-XI-1797 ([a, b]). 2. Ancelle François M.A., geb. St.-Pierre-sur-Dive 1775, 1801 in Antw., overl. Antw. 2-X-1861 ([a, b]). 3. Ancelle Livinus H., zoon van voorgaande, geb. Antw. 27-IX-1811 ([a, b]).

3. Lager personeel: 1. In 1816 werd patent betaald voor minder dan 3 arbeiders, in 1817, '18 en '19 voor 3 tot 12, in 1827 voor 11 en in 1828 en '29 voor 8 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kaasrui 689:....-1849 ([a]). Kaasrui 690: 1830-1859 ([e]). 2. Grote Markt 637: 1849(?)-.... ([a]).

G. Bronnen: (a) De Groote, 66-67, 84, 99, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 436, 440, 455-456. (c) Olthoff. (d) De Borger: *Revue commerciale et maritime d'Anvers*, 1/8-I-1838 tot half juni 1838. (e) Estercamp-Ratinckx 1830-1859.

161. DEMEY

A. Firmanaam: DEMEY-VERBEECK & C[o]: 1888-1897 ([d]).

D. 1. Typografie: 1890-1895. ([e])

E. 1. Firmant: De Mey Conrardus, geboren te Oosterzele, 1836, sinds 1880 in Antwerpen ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: Provinciestraat (Noord) 121: 1888-1897 ([d, e]).

3. Privaat adres: 1. Lange Dijkstraat 22: tot 19-IV-1886 ([a, b]).

2. Provinciestraat 121 (Noord): tot 22-V-1889 ([b]). 3. Loosstraat 15: tot 23-11-1891 ([b]). 4. Vestingstraat 33: tot 26-X-1893 ([c]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 6de wijk, Provinciestraat 121 (Noord). (b) Bevolkingsregister 1880-1890, 6de wijk, Vestingstraat 33. (c) Bevolkingsregister 1890-1900, 6de wijk, Vestingstraat 33. (d) Estercamp-Ratinckx 1888-1897. (e) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 118; 1895, p. 125.

162. DEMEYER

A. Firmanaam: DEMEYER-DUMERCY: 1879-1884 ([a, b]).

D. 1. Typografie en chromo-lithografie, boekbinderij, fabriek van registers; kopijwerk; groothandel in papier: 1879-1884 ([a, b]).

2. Uitrusting: stoommachine 4 PK: 1879 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Minderbroederstraat 16: 1879-1884 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) HB 25/2682 (toestemming 17-I-1879). (b) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 27, 86; 1884, p. 28, 99, 121.

163. DENIS
A. Firmanaam: DENIS-BODDEN, SOCIÉTÉ COÖPÉRATIVE, SUCCURSALE D'ANVERS[55]: 1912-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1912-1914 ([a]).
2. Uitrusting: telefoon: 1912-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Meir 15: 1912-1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1914.

164. De Pré, zie: DE KONINCK
165. DERCHAIN
A. Firmanaam: 1. J. DERCHAIN: 1896([a]). 2. DERCHAIN J. & Co: 1897-na 1900 ([h]). 3. DE RECHAIN J.: vóór 1900-1914.
B. 1. Vermoedelijke begindatum: 1896 ([a, d]).
2. Vroegste gekende datum van drukwerk: mei 1897 ([h]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1907 ([i]).
D. 1. Lithografie en Typografie: 1900-1914 ([g]). Stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1913 ([j]).
2. Uitrusting: 1 hand- en 1 voetpers: 1896-'97 ([d]); gasmotor 1 1/2 PK: 1899 ([e]); elektromotor 3 PK: 1905 ([f]); telefoon: 1907-1914 ([g]).
E. 1. Firmant: Derchain (later De Rechain) Jan Ignace, geboren te Verviers 18-II-1867 ([b]), klerk ([a]), eerst steendrukker, dan nijveraar ([b]), drukkersbaas ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Handelslei 129: 1896-1906 ([a, d, g]). 2. Leguitstraat 23: 1907-1914 ([i, g]).
3. Privaat adres: 1. Handelslei 129: vanaf 2-XII-1896 ([a]). 2. Grote Beerstraat 3: vanaf 23-IX-1909 ([b]). 3. Kiliaanstraat 8: vanaf 29-VII-1913 ([c]).
G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1890-1900, 5 de wijk Zuid, Greinstraat 12. (b) Bevolkingsregister 1900-1910, 2de wijk, Handelslei 129. (c) Bevolkingsregister 1910-1920, 6de wijk, Grote Beerstraat 3. (d) HB 25/14370 (aanvraag 3-XII-1896; toestemming 9-II-1897). (e) HB 25/15821 (aanvraag 1-VII-1899; toestemming

55 Vermoedelijk een brusselse firma.

4-VIII-1899). (f) HB 25/19227 (toestemming 2-V-1905. (g) Ratinckx 1900-1914. (h) *Journal des Marins - Zeemansblad*, mei 1897. (i) *Neptune*, 16-III-1907. (j) Typografie, II, 1913.

166. Derchain, zie: VERMEIRE

167. DE ROOY

A. Firmanaam: De Rooy Frères: 1906 ([a]).

D. 1. Typografie: 1906 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Ridderstraat 35[a], Berchem: 1906 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1906.

168. DE ROOY

A. Firmanaam: De Rooy H.: 1907-1911 ([a, d]).

B. 2. Enige data van drukwerken: 1910 en 1911 ([c, d]).

D. 1. Typografie: 1907-1908 ([a]).

2. Uitrusting: handpers: 1910 ([b]).[56]

F. 1. Firma-adres: 1. Cobdenstraat 23: 1907-1908 ([a]). 2. Landbouwstraat 120: 1910-1911 ([b, c]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1907-1908. (b) HB 25/23031 (aanvraag 9-XII-1910; toestemming 24-I-1911). (c) *Strijdblad*, 31-V-1910. (d) De Borger: *De Radikaal*, nov. 1911.

169. DE ROOY

A. Firmanaam: De Rooy G.: 1909 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Boomgaardstraat 236: 1909 ([a]).

G. Bron: (a) *Ons Streven*, oktober 1909.

170. DE ROY

A. Firmanaam: De Roy François: 1886-1914 ([a, c]).

B. 1. Begint als 'papetier-imprimeur': 1886 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1890-1895 ([d]). Lithografie en typografie: 1900-1914 ([c]). Stadswerk; brochures en boeken: 1913 ([e]).

2. Uitrusting: handdrukpers: 1886 ([a]); gasmotor 2 PK: 1896 ([b]). telefoon: 1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vleminckstraat 3: 1886-1902 ([a, c, d]). Jordaens-

56 Deze pers was reeds eerder in werking, wat niet alleen bewezen wordt door bron (c) maar ook door een klacht van buren welke aanleiding was tot het HB-dossier.

straat 73: 1895 ([d]). 2. Grote Markt 43: 1903-1909 ([c]). 3. Grote Markt 27: 1910-1913 ([c]). 4. Jordaensstraat 69: 1914 ([c]).

G. Bronnen: (a) HB 25/6360 (aanvraag 18-IX-1886; antwoord 20-X-1886). (b) HB 25/14296 (aanvraag 29-X-1896; toestemming 8-XII-1896). (c) Ratinckx 1900-1914. (d) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 36; 1895, p. 25, 125. (e) Typografie, II, 1913.

171. Desclée, etc., zie: SAINT AUGUSTIN

172. DESMARETZ

A. Firmanaam: DESMARETZ A.: 1902-1909 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1902-1909 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Vrijheidstraat 23, Berchem: 1902-1909 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1902-1909.

173. DE SMET

A. Firmanaam: 1. DE SMET TH. & VAN PRAET: 1898-1906 ([a, b]). DE SMET TH.: 1900-1903 ([b]), 1909 ([c]).

B. 2. Vroegst gekende datum van drukwerk: 1898 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1909 ([c]).

D. 1. Typografie: stadswerk: 1900-1906 ([b, e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Rogierstraat 1: 1898-1903 ([a, b]). 2. Bredestraat 41: 1904-1906 ([b]). 3. Korte Nieuwstraat 4: 1909 ([c]).

E. 1. Firmant: De Smet Theophiel, geboren te Hamme, 10-X-1876, letterzetter ([d]).

G. Bronnen: (a) *De Toekomst*, nov. 1898. (b) Ratinckx 1900-1906. (c) De Borger: *Kleine Uilenspiegel*, 1909. (d) Bevolkingsregister 1900-1910, 8ste wijk, Rogierstraat 1. (e) Typografie, II, 1913.

174. De Smet, zie: ROEDER.

175. DE THIJSEBAERT

A. Firmanaam: 1. DE THIJSEBAERT & ZONEN (G. of P.): 1882-1888 ([h, a, k]). 2. DE THIJSEBAERT & C[o]: 1890-1894 ([h, e]).[57] 3. Van AEL JOS. & C[o]: 1894-1897 ([e, g]).[58] 4. VAN AEL JOS.: 1897-1914 ([g, i]).

57 De aanvraag HB van 1894 gebeurde nog op papier van 'De Thijsebaert & C[o]' maar was ondertekend 'Jos. Van Ael & C[o]'.

58 Op de aanvraag HB van 1897 was in de hoofding '& Co' geschrapt. Kort daarop komt terug een firma 'De Thijsebaert Wwe' voor op het oude adres Leopoldstraat 21. Misschien was de weduwe De Thijsebaert een tijdlang de vennoot van Van Ael?

B. 1. De stichting van de firma ‘De Thijsebaert & Co’ als ‘société en nom collectif’ wordt aangekondigd in de aanvraag HB van 2-V-1892 ([c]).

2. Enige gekende datum van drukwerk: sept. 1906 ([j]).

C. 4. De weduwe P. De Thijsebaert blijft gevestigd in de Leopoldstraat 21 (papierhandel) en herbegint daar later een eigen drukkerszaak.

D. 1. Typografie: 1884-1890 ([k]). Lithografie en Typografie: 1895-1913 ([i, k]). Typografie: stadswerk en affiches; brochures: 1914 ([i, l]).

2. Uitrusting: motoren en handpersen: 1892 ([c]); gasmotor 1/2 PK: 1892 ([d]); gasmotor 2/3 PK: 1894 ([e]); drukpers en gasmotor 2/3 PK: 1895 ([f]); gasmotor en drukpers: 1897 ([g]).

E. 1. Firmanten: 1. De Thijsebaert Prosper F.J., geb. Warneton 1833, ‘schijnt overleden te Bouchout 23-X-1884’ ([b]), bureeloverste bij telegraaf, later toegevoegd: winkelier ([b]). 2. voor echtgenote en zonen, zie onder ‘De Thijsebaert Wwe’.

F. 1. Firma-adres: 1. Anneessensstraat 1: 1882-dec. 1888 ([h, a]). 2. Leopoldstraat 21: dec. 1888-1894 ([b, e]). 3. Vleminckveld 9: 1895 ([f]). 4. Sleutelstraat 44: 1896-1897 ([h]). 5. Koepoortbrug 16: 1898-1900 ([h]). Lange Koepoortstraat 16: 1897-1913 ([g, i]). 6. Paardenmarkt 11: 1906 ([j]). 7. Paardenmarkt 11 en Falconrui 52: 1914 ([i]).

2. Drukkerij-adres: 1. Leopoldstraat 21[59]: 1892-1894 ([c, d]). 2. Vleminckveld 9[60]: 1894-1895 ([e]). 3. Sleutelstraat 44: 1895-1897 ([f, h]), 4. Lange Koepoortstraat 16: 1897-.... ([g]). 5. Falconrui 52: 1906-1914 ([j, i]).

3. Privaat adres: 1. Anneessensstraat 1: 1881-dec. 1888 ([b, a]), 2. Leopoldstraat 21: 1888-.... ([b]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 6de wijk, Anneessensstraat 1. (b) Bevolkingsregister 1880-1890, 3de wijk, Leopoldstraat 21. (c) HB 25/10564 (aanvraag 2-V-1892). (d) HB 25/10891 (aanvraag 25-X-1892). (e) HB 25/12394 (aanvraag 14-XII-1894; toestemming geweigerd), (f) HB 25/12864 (aanvraag 31-V-1895; toestemming 2-VIII-1895). (g) HB 25/14790 (aanvraag 8-IX-1897; toestemming 26-X-1897), (h) Estercamp-Ratinckx 1882-1900. (i) Ratinckx 1900-1914. (j) *Onze Haven*, sept. 1906. (k) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 25, 125. (l) Typografie, II, 1913.

59 De bundel HB 25/10891 bevat een brief d.d. 29-XI-1894 waarin de verhuis uit de Leopoldstraat wordt aangekondigd.

60 In een schrijven d.d. 25-V-1895 belooft Jos Van Ael ten laatste 15-VI-1895 dit adres te zullen verlaten.

176. DE THIJSEBAERT

A. Firmanaam: 1. De Thijsebaert Wwe P.: 1900-1907 ([e]). 2. De Thijsebaert J. & Adeline: apr.-mei 1907 ([c]). 3, De Thijsebaert J.: nov. 1907 ([d]), 4. De Thijsebaert F.: 1908-1913 ([e]). 5. De Thijsebaert & Parant: 1914 ([e]).

B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: nov. 1907 ([d]).

C. 3. Op het adres Leopoldstraat 21 volgde 'De Thijsebaert Wwe P.' de firma 'De Thijsebaert & C[o]' op, welke als firma voortgezet werd door Jos Van Ael.

D. 1. Lithografie en Typografie: 1900-1914 ([e]).

E. 1. Firmanten: 1. Van Duyfhuys Maria, weduwe De Thijsebaert Prosper, geb. Oostende 28-I-1833, overleden Antw. 23-XI-1911 ([a, b]), papierhandelaarster ([a]), 'pottenkoopster' eerst, daarna 'z(onder) b(eroep)' ([b]). 2. De Thijsebaert Prosper V., geboren Sint-Joostten-Node 21-VI-1864, papierhandelaar, 11-XI-1902 naar Brussel (a). 3. De Thijsebaert Maria Suzanna, geb. 1870, papierhandelaarster([a]). 4. De Thijsebaert Albertina M.E., geb. 1873, papierhandelaarster (a). 5. De Thijsebaert Jacques Amatus M., geb. Gent 1875, zonder beroep eerst, daarna drukker ([a]).

F. 1. Firma adres: 1. Leopoldstraat 21: 1900-1907 ([e]). 2. Bresstraat 13: 1907-1909 ([c, d, e]). 3. Verbondstraat 39 en Bresstraat 13: 1910 ([e]). 4. Beeldhouwersstraat 6: 1911-1913 ([e]). 5. Bervoetsstraat 45 (lithografie), Sint-Katelijnevest (typografie): 1914 ([e]).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1890-1900, 3de wijk, Leopoldstraat 21. (b) Bevolkingsregister 1900-1910, 3de wijk, Leopoldstraat 21. (c) HB 25/20410 (aanvraag 26-IV-1907; toestemming 31-V-1907). (d) De Borger: *Utile dulci*, nov. 1907. (e) Ratinckx 1900-1914.

177. De Visser, zie: LE POITTEVIN DE LA CROIX

178. De Volder, zie: RONNEFELDT

179. DE VOS

A. Firmanaam: 1. De Vos C.H.: 1792-1810 ([a, c]). 2. De Vos J.[61]: 1812-.... ([d, e]).

B. 1. Zaak begonnen: nov. 1792 ([c]).

61 Olthoff meent, dat onder de firmanaam 'De Vrije Drukpers' waarschijnlijk J. De Vos schuil ging.

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1793 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1814 ([e]).

D. 1. Boekdrukker en -verkoper ([c]).

E. 1. Firmanten: 1. De Vos Christophorus Hyacinthus, ged. Antw. 17-IV-1760, overl. 14-VIII-1810, meester 20-XI-1782, deken 1793/1794 ([d]). 2. De Vos Joannes H.B., zoon van voorgaande, ged. Antw. 4-XI-1793, gehuwd Antw. 28-II-1821, overl. Antw. 24-I-1826, vergunning 4-VIII-1812 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Zirkstraat 1221: 1792-1811... (a, b, c, d).

G. Bronnen: (a) *Dag-Register van de Provisoire Representanten*, Antwerpen, 1793. (b) *Gazette*, *Het Antwerpsch Nieuwsblad.* (c) De Groote, p. 77 en 87. (d) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 407, 417, 444-445- (e) Olthoff, p. 28.

180. DE VOS

A. Firmanaam: De Vos Camiel: 1896 (a).

G. Bron: (a) *De Samenwerker*, sept. 1896.

181. De Vos, zie: FOLKERTS, JANS

182. DE VREESE

A. Firmanaam: 1. De Vreese-Peeters G.: 1895-1907 ([a, b]), 2. De Vreese Gabriël: 1908-1914 ([b]).

C. 1. Op het eerste adres was reeds een papierhandel onder dezelfde naam in 1890 ([c]).

D. 1. Typografie: 1901-1913 ([b]). Typografie en lithografie: 1914 ([b]).
2. Uitrusting: telefoon: 1914 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Van Arteveldestraat 4: 1895-1907 ([a, b]). 2. Anneessensstraat 11: 1908-1914 ([b]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1895-1898. (b) Ratinckx 1901-1914, (c) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 36; 1895, p. 25.

183. DE WEVER

A. Firmanaam: 1. De Wever P.J.: 1827-1830 ([a, g]). 2. De Wever Wwe P.J. & Zoon: 1834 ([b]). Kinderen De Wever: 1834 ([a]). 3. De Wever Gebroeders: 1834-1852 ([c]), 1856 ([d]). Imprimerie Du Phare: 1834-1837 ([e]). Imprimerie Du Novateur: 1838-1839 ([f]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1830 ([b]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1852 ([c]).

C. 2. Opvolger: 'J. De Deken' in 1853.[62]

E. 1. Firmanten: 1. De Wever Petrus Josephus, ged. Antw. 13-IV-1776, overl. Antw. 25-X-1833 ([a]). 2. Asselberghs Anna Catherina, geb. Kontich april 1776, geh. Antw. 26-III-1817, overl. Antw. 15-I-1834, echtgenote van voorgaande ([a]). 3. De Wever Augustus Ph. N., zoon van 1. en 2. ([a]).

3. Lager personeel: 1. drukt in 1827 zonder hulp, in 1829 met 1 arbeider ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kaasrui 688: 1827-1829 ([a]). 2. Wolstraat 975: maart 1829-1832 ([a, g]). 3. Pottenbrug 1060 (Recolettenlei): febr. 1834-1839? ([a]). 4. Engelse Beurs 1040: 1839-1852([j]). 5. Ammanstraat 1236: 1856 ([d]),[62]

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 432-435, 445. (b) *Le Phare*, 1-I-1834 t/m 18-I-1834. (c) *Le Phare*, 23-I-1834 t/m *Le Précurseur*, 31-XII-1852. (d) Estercamp-Ratinckx 1830-1856. (e) *Le Phare*, 29-VIII-1834 t/m 1-I-1837. (f) *Le Novateur*, 2-IX-1838 t/m 10-III-1839. (g) *Drie Vraagstukken over de Filosofische Nederduytsche Spraakkunst beantwoord door J.L.M. Somers*, Antwerpen, 1830. (h) *Le Phare*, 1-I-1834 t/m 23-I-1834. (i) *Le Précurseur*, 20/21-X-1839 t/m 31-XII-1852.

184. DE WINDT

A. Firmanaam: 1. De Windt, Verfaillie & C[o]: 1904-1908 ([a, b]). 2. De Windt E.: 1909-1914 ([c]).

D. 1. Lithografie: 1905-1908 ([b]). Typografie: 1909-1914 ([b]).

2. Uitrusting: elektromotor, 3 mechanische- en 3 handdrukpersen: 1904([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. bureel: Lambermontstraat 13: 1904-1910 ([a, b]).

2. Lambermontstraat 9: 1911-1914 ([b]).

2. Drukkerij: 1. Bervoetsstraat 15: 1904-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/18898 (aanvraag 1-X-1904; toestemming 29-XI-1904). (b) Ratinckx: 1905-1914.

185. DE WINTER

A. Firmanaam: 1. De Winter Jules: 1902-1905 ([a, b]). 2. De Winter-Van Reusel J.: 1905-1914 ([c]).

62 Dat 'De Wever' opgevolgd wordt door 'De Deken' berust slechts op de opvolging als drukker van *Le Précurseur.* Indien echter het adres Ammanstraat 1236 juist is, dan is 'Van Roey' de opvolger.

62 Dat 'De Wever' opgevolgd wordt door 'De Deken' berust slechts op de opvolging als drukker van *Le Précurseur.* Indien echter het adres Ammanstraat 1236 juist is, dan is 'Van Roey' de opvolger.

C. 3. Opvolger van De La Haye op het adres Klein Markt 13.
D. 1. Typografie: stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1905 ([c]), 1913 ([d]). Lithografie: 1906-1914 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lange Koepoortstraat 30: 1902-1905 ([a, b]). 2. Kleine Markt 13: 1905-1914 ([b, c]).
G. Bronnen: (a) HB 25/17753 (aanvraag 7-VII-1902; toestemming 4-IX-1902). (b) HB 25/19106 (aanvraag 28-I-1905; toestemming 28-III-1905). (c) Ratinckx 1905-1914.

186. DE WINTER
A. Firmanaam: 1. De Winter Jos.: 1908-1913 ([a, d]). De Winter-Geudens J.: 1911-1914 ([f]).
B. 3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1913 ([d]).
C. 1. J. De Winter baatte reeds in 1895 op nr 5 een papierhandel-boekbinderij uit ([g]).
D. 1. Drukkerij, papierhandel en boekbinderij: 1908-1910 ([a, c]). Typografie: stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1909-1914 ([f, h]).
2. Uitrusting: elektromotor 1 PK: 1908-1910 ([a, b, c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Kerckhovenstraat 7: 1908 ([a]). 2. Van Kerckhovenstraat 6: 1910-1913 ([b, d]).[63]
3. Privaat adres: Van Kerckhovenstraat 5: 1908 ([b]).
G. Bronnen: (a) HB 25/21258 (aanvraag 23-VII-1908; toestemming 1-IX-1908), (b) HB 25/22752 (aanvraag 30-VII-1910; toestemming 9-IX-1910). (c) HB 25/22883 (aanvraag 28-IX-1910; toestemming 8-XI-1910). (d) *De Geloofsverdediging*, 2de jaargang. nr 1, 1913. (e) *De Doode Hand*, s.d. (f) Ratinckx 1911-'14. (g) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 26, 181. (h) Typografie, II, 1913.

187. De Winter, zie: SAEYENS

188. DE WIT
A. Firmanaam: 1. De Wit P. & *Vandervoort G.*: 1888 ([d]). 2. De Wit P.: 1890 ([d]).
D. 1. Lithografie, typografie en boekbinderij: 1890 ([d]).
E. 1. Firmanten: 1. De Wit Prosper, geboren te Antwerpen 1862 ([e]), kunstschilder ([a]). 2. Van der Voort Georges E., boekbinder ([b]).[64]

63 Nog voor de aanvraag HB werd ingediend kwam er reeds een klacht (d.d. 28-VII-1910) tegen de voorgenomen vestiging van de drukkerij op nr 6.

64 Of deze Van der Voort dezelfde is als G. Van der Voort (nr 616) en deze onder Van der Ven (nr 613) hebben we niet kunnen uitmaken.

F. 1. Firma-adres: Orgelstraat 2: 1888 ([d]).
G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 2de wijk, Handelslei 239. (b) Bevolkingsregister 1880-1890, 8ste wijk, Nijverheidslei 34. (c) Bevolkingsregister 1880-1890, 3de wijk, Orgelstraat 2. (d) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 118, 146.

189. DE WITTE
A. Firmanaam: De Witte Alf.: 1894-1904 ([a, d]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1894 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1904 ([d]).
D. 1. Typografie: stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1913 ([e])
F. 1. Firma-adres: 1. Turnhoutsebaan 350, Borgerhout: 1894-1902(a, b, c) 2.?, Borgerhout: 1904 ([d]).
G. Bronnen: (a) *La Badinne*, 24-XI-1894. (b) *De Dageraad*, 25-XII-1898. (c) *Tijl Uilenspiegel*, 12-X-1901 en De Borger: *Tijl Uilenspiegel*, 15-III-1902. (d) De Borger: *Maandelijksch Bulletijn - Bulletin mensuel*, 10de jaargang, 1904. (e) Typografie, II, 1913.

190. De Wolf, zie: VAN AARSEN
191. DE WRÉE
A. Firmanaam: De Wrée Alph.: 1905-1913 ([a]).
D. 1. Typografie: 1905-1913 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Fonteinstraat 42, Borgerhout: 1905-1913 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1905-1913.

192. D'hondt, zie: BERNARD
193. D'HOOGE
A. Firmanaam: D'Hooge C. & M.[65]: 1890-'92, 1914 ([a, b]).
D. 1. Typografie: 1914 ([b]).
E. 1. Firmanten: 1. D'hooge Carol. C.G., geboren te Antwerpen 1859, winkelierster ([e]), papierwinkel ([d]). 2. D'hooge Mathilda J.M.G., geboren te Antwerpen 1863, winkelierster ([c]), papierwinkel ([d]).
F. 1. Firma-adres: Sint-Jacobsmarkt 28[2] (wordt later 30): 1890-'92, 1914 ([a, b])

65 Het lijkt ons weinig zeker of we hier wel met een drukkerij te doen hebben; misschien met een papierhandel waar men drukwerk aanvaardde? De *Annuaire... Librairie*, 1890 en 1895 vermelden op hetzelfde adres en onder de naam 'D'HOGE G.' alleen een papierhandel.

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1890-1892. (b) Ratinckx 1914. (c) Bevolkingsregister 1890-1900, St Jacobsmarkt 28[2]. (d) Bevolkingsregister 1900-1910, St Jacobsmarkt 30.

194. Dictus, zie: JANSSENS-DICTUS

195. DIELS

A. Firmanaam: DIELS F.: 1873-'81 ([a, b]).

D. 1. Drukkerij of papierhandel?[66]: 1881 ([b]).

G. Bronnen: (a) *De Sormklok*, 16-VIII-1873. (b) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 87.

196. DIELTJENS

A. Firmanaam: 1. DIELTJENS J.F.: 1866-1884 ([a, c, f]). 2. DIELTJENS WWE: 1887-1890 ([f]). 3. DIELTJENS GEBROEDERS: 1895-1914 ([f, a, d, b]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1867 ([c]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1899 ([e]).

D. 1. Typografie: stadswerk en affiches; brochures; periodieken en kranten: 1881-1913 ([b, f, g]), Lithografie: 1914 ([b]). Papierhandel: 1881-1895 ([f]).

2. Uitrusting: gasmachine 1 PK: 1887 ([d]). telefoon: 1911-1913 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Oude Beurs 74: 1866 ([a]). 2. Oude Beurs (zonder nummer): 1867 ([c]). 3. Begijnenstraat 28: 1870-1874 ([a]). 4. Oude Vaartplaats 40 (= 54): 1877-1899 ([a, e]). 5. Oude Vaartplaats 68: 1900-1910 ([b]). 6. Oude Vaartplaats 62: 1911-1914 ([b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1866-1900. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) *De Vlinder*, 20-I-1867 en 5-V-1867. (d) HB 25/6597 (aanvraag 29-I-1887; toestemming 25-II-1887). (e) De Borger: *Het Blad van den Bond der Antwerpsche Nijverheidsbazen*, 19-III-1897 tot april 1899. (f) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 87; 1884, p. 28, 99; 1887, p. 29, 102; 1890, p. 118; 1895, p. 25, 125. (g) Typografie, II, 1913.

197. DIELTJENS

A. Firmanaam: 1. DIELTJENS-GILLIS J.B., DIELTJENS J.B.: 1899-1914([a, b]).

B. 2. Vroegste gekende drukwerk: mei 1902 ([e]).

3. Laatste gekende drukwerk: juni 1912 ([e]).

66 Bron (b) laat geen duidelijk inzicht toe.

D. 1. Typografie: 1900-1907 ([b]). Typografie en Lithografie: 1908-1914 ([b]). Stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1913 ([f]).
2. *Uitrusting: telefoon: 1911-1914 ([b]).*
F. 1. Firma-adres: 1. Oude Leeuwenrui 38: 1899 ([a]). 2. Veldstraat 139, Borgerhout: 1900 ([b]). 3. Veldstraat 127, Borgerhout: 1901-1907 ([b, c, d]). 4. Veldstraat 127 en Schapenstraat 32: 1908-1914 ([b]). 5. Schapenstraat 32 (zonder vermelding van Veldstraat): 1912 ([d, e]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1899. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) *Jan Klepperman*, mei 1902. (d) De Borger: *Maandelijksche Bulletijn - Bulletin mensuel*, febr. 1905 en mei 1912. (e) De Borger: *De Maanblusser*, juni 1912. (f) Typografie, II, 1913.

198. DIKKER
A. Firmanaam: DIKKER M.H. & C[o].: 1894-1895 ([a, b]).
D. 1. Typografie: 1895 ([b]).
F. 1. Firma-adres: Rijfstraat 1: 1894-1895 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1894-1895. (b) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

199. DIRIX
A. Firmanaam: Dirix-Van Riet K.: 1907-1914 ([a, f]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1907 (a).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1912 ([e]).
D. 1. Typografie: stadswerk en affiches; periodieken: 1908-1914 ([f, h]).
2. Uitrusting: elektromotor 1 1/2 PK: 1912 ([g]); telefoon: 1911-1914).([f])
F. 1. Firma-adres: 1. Onderwijsstraat 8: 1907-1910 (*a, c*). 2. Greinstraat 17: 1907-1909 ([a, b, f]). 3, Muizenstraat 19: 1910 ([f, c]). 4. Muizenstraat 13[67]: 1910-1914 ([d, g, e, f]),
G. Bronnen: (a) *De Ploeg*, 19-V-1907. (b) *Gildeblad*, mei 1907. (c) *De Werkster*, maart 1910. (d) *Vrouwenbeweging*, sept. 1910. (e) *Ons Syndikaat*, 1-XI-1912. (f) Ratinckx 1908-1914. (g) HB 25/23852 (aanvraag 7-III-1912; toestemming 12-IV-1912). (h) Typografie, II, 1913.

200. DIRIX
A. Firmanaam: DIRIX P.: 1910-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: stadswerk: 1910-'14 ([a, b]).

67 De bronnen (a), (b) en (c) vermelden dus ieder twee adressen. Het was ons onmogelijk uit te maken welke het privaatadres en welke het adres van de drukkerij was.

F. 1. Firma-adres: 1. Paternosterstraat 2[2]: 1910 ([a]). 2. Paternosterstraat 4 en St. Katelijnevest 7: 1911-1912 ([a]). 3. Paternosterstraat 4[68]: 1913-1914 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1910-1914. (b) Typografie, II, 1913.

201. Dirix Jos, zie: DE CORT L.

202. DIRKS

A. Firmanaam: DIRKS HENRY, IMPRIMERIE DU CENTRE: 1898-1914 ([d, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1898 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1913 (g).

D. 1. Typografie: 1901-1905 ([c]). Typografie en Lithografie: 1906-1914 ([c]). Stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1913 ([h]).

2. Uitrusting: elektromotor 3/4 PK: 1907 ([a]); 2 drukpersen, 2 elektromotoren 3/4 en 1 PK respektievelijk: 1912 ([b]); telefoon: 1908-1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Familiestraat 50: 1898 ([d]). 2. Onderwijsstraat 13: 1898 ([e]). 3. Sint-Willibrordusstraat 18: 1901-1902 ([f, c]). 4. Dambruggestraat 19: 1903-1914 ([c, g]).

2. Drukkerij-adres: Lange Winkelhaakstraat 18: 1912-1914 ([b, c]).[69]

G. Bronnen: (a) HB 25/20644 (aanvraag 27-IX-1907; toestemming 23-X-1907). (b) HB 25/23997 (aanvraag 22-V-1912[70]). (c) Ratinckx 1901-1914, (d) *Het Werkersbelang*, 30-X-1898. (e) *Het Werkersbelang*, 18-XII-1898. (f) *Marnix*, juni 1901. (g) *Aan t' Werk*, nr 10, 1913. (h) Typografie, II, 1913.

203. DONNÉ

A. Firmanaam: 1. DONNÉ EDOUARD: 1866-1890 ([a, g]). 2. WAUTERS & CLAUWAERT: 1891-1901 ([c, b]). 3. WAUTERS & CIE: 1902-1905 ([b, d]). 4. WAUTERS FR.: 1905-1914 ([d, e, f, b]).

68 Bij dit adres en voor deze jaren alleen staat vermeld dat dit de werkplaats was. Of St. Katelijnevest dan het privé- of het bureeladres was weten we niet.

69 Uit bron (b) blijkt duidelijk, dat de machines reeds vroeger dan de datum van aanvraag in werking waren op dit adres: één der buren verwondert er zich over hoe dit mogelijk is.

70 De aanvraag is waarschijnlijk het gevolg van klachten van de buren; het College verbiedt dan de werking van de machines, maar Dirks gaat hiertegen in beroep (brief van 22-X-1912) en heeft - na uitvoering van enkele werken - voldoening gekregen (brief d.d. 28-VI-1913).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1891 ([c]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1914 ([f]).
D. 1. Typografie: 1881-1914 ([g, b]). Stadswerk en affiches; periodieken: 1913 ([h]).
2. Uitrusting: handpersen: 1904-1905 ([d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Heilige Geeststraat 13: 1866-1882 ([a]). 2. Begijnenvest 99[72]: 1884-1900 ([g, b]). 3. Begijnenvest 107: 1901-1905 ([b]). 4. Sint-Janstraat 56[71]: 1-I-1905-1914 ([d, e, f, b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1866-1882 en 1885. (b) Ratinckx 1900-1914 (c) *Herbergiersblad*, dec. 1891 en aug. 1904. (d) HB 25/19026 (aanvraag 13-XII-1904; toestemming 27-I-1905). (e) *Herbergiersblad*, 1-I-1910. (f) *Het Strijdblad*, april 1914. (g) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 87; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 125. (h) Typografie, II, 1913.

204. Dosse, zie: LAPORTE
205. Droogenbroeck, zie: VAN AEL
206. DUCAJU
A. Firmanaam: 1. DUCAJU: 1827-.... ([a]).
D. 1. Kaartenmaker, drukkaartenmaker, plaatdrukker, steendrukker ([a]).
E. 1. Firmant: 1. Ducaju Alexander J., geb. St. Niklaas 22-I-1798, overl. Antw. 28-X-1863, october 1819 in Antwerpen.
3. Lager personeel: 1. 2 arbeiders in 1827, 1 in 1828, 1829 en 1830.
F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Katelijnevest 863: 1825-1829 ([a]). 2. Vrijdagmarkt 2652: 1829-1830 ([a]). 3. Stoofstraat 3011: 1830-.... ([a]).
G. Bron: (a) De Groote, ANTWERPEN XXE EEUW, p. 433-435, 449.

207. DUCAJU
A. Firmanaam: 1. DUCAJU J. & C[o]: 1882-1884 ([a, c]). 2. DUCAJU WWE J. & AERTS CH.: 1883-1884 ([b]).
B. 2. Enige gekende data van drukwerk: 1883 en 1884 ([b]).
D. 1. Typografie en Lithografie: 1884 ([c]).
F. 1. Firma-adres: Kleine Pieter Potstraat 1: 1882-1883 ([a, b]).

72 Bron (c) vermeldt als nummer: '99'.
71 Volgens De Borger, *Herbergiersblad* van 1900, werd reeds toen de drukker vermeld als 'Wauters Fr.' zonder meer. De aanvraag HB van 1904 geeft: 'Boekdrukkerij van Ed. Donné... (opvolger F. Wauters)'.

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1882. (b) *Noctambule*, 30-IX-1883 en 13-I-1884. (c) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99.

208. Ducaju, zie: KOCKX
209. DUCK
A. Firmanaam: Duck L.: 1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Constitutiestraat 58: 1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

210. Dumercy, zie: DEMEYER
211. DUMONT
A. Firmanaam: DUMONT L.: 1908-1914 ([a]).
D. 1. Lithografie: 1908-1914 ([a]).
2. Uitrusting: telefoon: 1908-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Leopoldstraat 31[1]: 1908-1910 ([a]). 2. Leopoldstraat 37: 1911-1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1908-1914.

212. Dumont, zie: DE BOCK
213. Dupont, zie: MONDEN
214. DURINCX
A. Firmanaam: DURINCX FR.: 1910 ([a]).
D. 1. Typografie: 1910 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Balansstraat 28: 1910 ([a]).
C. Bron: (a) Ratinckx 1910.

215. DURINX
A. Firmanaam: DURINX F.: 1907-1913 ([a]).
D. 1. Lithografie: 1907-1913 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Montignystraat 92: 1907-1913 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1907-1913.

216. DUVERGER
A. Firmanaam: 1. DUVERGER, DELEGH & C[o]: 1827-1828 ([a, c]).
B. 1. Aktiviteit als boekdrukkers klaarblijkelijk alleen in 1827-1828 ([a, c]).

2. Enige gekende data van drukwerk: 1-VIII-1827 t/m 29-IX-1827 ([c]).

C. 3. Op het adres Eiermarkt 644 voorafgegaan door Grangé A.

D. 1. Boekdrukkers: 1827-1828 ([a]). Boekhandelaars-uitgevers: ([a, b]).

E. 1. Firmanten: 1. Duverger Felix, geb. Parijs circa 1792, 1817 in Antw., 14-I-1832 terug naar Parijs ([a]). 2. Delegh Joannes Fr., ged. 1-VII-1792, overl. Antw. 30-VI-1859 ([a]).

3. Lager personeel: 1.8 arbeiders in 1827, 3 in 1828.

F. 1. Firma-adres: 1. Eiermarkt 644: 1827-1828 ([a, b, c]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 438, 455-456. (b) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief 446: Politie-archief - Imprimeries et journaux: prospectus op *De Antwerpenaar*, *Staat- en letterkundig weekblad* en een brief van kommissaris Klinkhamer d.d. 15-IX-1827. (c) De Borger: *De Antwerpenaar*, 1-VIII-1827 t/m 29-IX-1827.

217. Eeckhout, zie: HUYBRECHTS Richard

218. ENGELS

A. Firmanaam: 1. ENGELS J.F.: 1870-1896 ([a]). 2. ENGELS J.F. & C[o]: 1889-1895 ([f, c, e]). 3. VAN WESENBEECK-ENGELS J.: 1900-1914 ([b, g, d, h]).

B. 2. Vroegste gekende (vermoedelijke) datum van drukwerk: 1875 ([e]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1909 ([h]).

D. 1. Typografie: 1881-1914 ([i, b]). Stadswerk en affiches; periodieken: 1913 ([j]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1893 ([c]); drukpers met gasmotor 1 PK: 1908 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorp 2: 1870-1878 ([a, e]). 2. Prinsstraat 16 (= 26): 1882-1908 ([a, b, c]). 3. Constitutiestraat 70: 1908-1914 ([g, d, h, b]).

G. Bronnen: Estercamp-Ratinckx 1870-1896. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) HB 25/11265 (aanvraag 9-VI-1893; toestemming niet bewaard). (d) HB 25/21408 (aanvraag?; toestemming 30-X-1908). (e) *Blinde Koben*, kiespamflet, vermoedelijk van 1875. (f) *Le Bulletin Commercial*, 8-VI-1889. (g) De Borger: *De Eendracht - L'Union*, juni 1908. (h) De Borger: *De Eendracht - L'Union*, dec. 1909. (i) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 88; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 125. (j) Typografie, II, 1913.

219. ENTHAUME

A. Firmanaam: 1. ENTHAUME: 1815-1819 ([a]).

B. 4. Drukkerszaak gesloten ten laatste april 1819 ([a]).
D. 1. Uitgever: vóór 1815. Boekhandelaar en -drukker: 1815-1819 ([a]).
E. 1. Firmant: 1. Enthaume Jean B. Ch., ged. Le-Hâvre-de-Grâce 7-XI-1775, sinds 1798 te Antwerpen, 22-IV-1819 naar Brussel ([a]).
3. Lager personeel: 1. Van 1816 t/m 1819 werd patent betaald voor 3 tot 12 werklieden.
F. 1. Firma-adres: 1. Suikerrui 2852: tot maart 1818 ([a]). 2. Grote Markt 715: 27-III-1818 tot 22-IV-1819.
G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 420, 438-439, 455-456.

220. ERNEST
A. Firmanaam: 1. ERNEST HENRI: 1870-1892 ([a, j]). 2. ERNEST CH. EN ZOON: 1894 ([d]). 3. ERNEST CH.: 1895-1913 ([e, f, g, j])
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: aug. 1870 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: dec. 1906 ([g]).
D. 1. Typografie: 1881-1913 ([k, j]). Stadswerk en affiches: 1913 ([l]).
2. Uitrusting: gasmotor 1/2 PK: 1886-'87 ([h]); elektromotor 1 1/4 PK (ter vervanging van gasmotor): 1907 ([i]).
E. 1. Firmanten: 1. Naast Ernest H. en Ch. vonden we ook een Ernest J. ([i]).
F. 1. Firma-adres: Hopland 32: 1870-1913 ([b, j]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Le Réveil*, 14-VIII-1870. (b) Publiciteit in *Lanteern Magiek*, 8-XI-1870. (c) *Reinaart De Vos*, 1-V-1892. (d) De Borger: *De Vlieg*, 21-IV-1894. (e) De Borger: *La Jeune Anvers*, 31-III-1895, (f) *Ons Gedacht*, juni 1899. (g) De Borger: *De Menscheid*, 2-XII-1906. (h) HB 25/6436 (aanvraag 27-X-1886; toestemming 24-VI-1887). (i) HB 25/20401 (aanvraag 20-IV-1907; toestemming 31-V-1907). (j) Ratinckx 1900-1913. (k) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 88; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 118; 1895, p. 125. (l) Typografie, II, 1913.

221. Escaut, zie (vermoedelijk): JANSSENS T.J.

222. EVERAERT
A. Firmanaam: EVERAERT E.: 1909 ([a]).
D. 1. Typografie: 1909 ([a]).
F. 1. Firma-adres: Kameliastraat 42, Berchem: 1909 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1909.

223. Everaerts, zie: BRUERS, LEYTENS

224. EXCELSIOR

A. Firmanaam: 1. EXCELSIOR N.V.: 1907-1914 ([a, g]).

B. 1. Stichting: 1907 ([a]).

C. 1. Neemt in 1913 de drukkerij van 'De Volkstribuun' over ([a]).

D. 1. Lithografie en typografie: 1908-1913 ([h]). Typografie: stadswerk en affiches; brochures; periodieken en kranten: 1914 ([h, j]).

2. Uitrusting: neemt van 'Volkstribuun' over: 4 monoline-zetmachines, 1 rotatiepers: 1913 ([a]); 6 elektromotoren, 10, 1 en 4 × 1/6 PK: 1915 ([i]).

E. 1. Firmanten: Leiding had Tailliez. Voor de anderen, zie: Van Laar, *op. cit.*

F. 1. Firma-adres: 1. Provinciestraat 126: 1907-1910 ([a, b]). 2. Provinciestraat 130: 1910-1914 ([c, d]). 3. Baron Joostensstraat 2: juni 1914... ([f, g]).

G. Bronnen: (a), Van Laar (A,), *Geschiedenis van de arbeidersbeweging te Antwerpen en omliggende*, Antwerpen, 1926, p. 88-92, 264 en 298. (b) *De Rede*, juni 1910. (c) *De Diamantbewerker*, 3-XII-1910. (d) *De Transportarbeider*, jan. 1914. (e) *De Sociaal-Demokraat*, 25-IV-1914. (f) De Borger: *De Transportarbeider*, juni 1914. (g) *De Diamantbewerker*, 8-VIII-1914. (h) Ratinckx 1908-1914. (i) HB 25/24730 van 1915. (j) Typografie, II, 1913.

225. Fabry, zie: VEKEMANS

226. FALK

A. Firmanaam: FALK J.: 1908 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Raapstraat 37, Borgerhout: 1908 ([a]).

G. Bron: (a) *Herleving*, juni 1908.

227. FEDERATIE

A. Firmanaam: FEDERATIE DER VAKBONDEN VAN ANTWERPEN: 1907 ([a]).

D. 1. Uitrusting: elektromotor 10 PK voor drukkerij: 1907 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Carnotstraat 18: 1907 ([a]).

G. Bron: (a) HB 25/20384 (aanvraag niet bewaard; toestemming 11-VI-1907).

228. FINCK

A. Firmanaam: FINCK ALPHONSE: 1895-1909 ([a, b]).

D. 1. Typografie: 1900-1909 ([b]).

F. 1. Firma-adres: Tolstraat 34: 1895-1909 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1895-1900. (b) Ratinckx 1900-1909.

229. FOLKERTS

A. Firmanaam: 1. FOLKERTS J.: 1894 ([a]). 2. FOLKERTS J. & C[o]: 2-IX-1895 - april 1897 ([a, g]). 3. DE VOS & VAN DER GROEN: mei 1897 - april 1913 ([h, i]). 4. DE VOS-VAN KLEEF D.: sept. 1913-.... ([a, j, k]).[73] DRUKKERIJ MERCURIUS: 1914 ([k]).
B. 1. Stichtingsdata: voor Folkerts J.: 1894 ([a]). Folkerts & C[o]: 2-IX-1895 ([a]). De Vos & Van der Groen: 1897 ([g, h]). De Vos-Van Kleef: 6-IX-1913 ([a]).[73]
2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 15-VII-1895 ([f]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1-VIII-1914 ([j]).
C. 1. De Vos-Van Kleef neemt op 8-X-1913 de drukkerij A. De Kanter (Meyer & C[o]) over ([a]).
D. 1. Typografie: 1895-1909 ([k]). Typografie en Lithografie: 1903 ([d]), 1910-1914 ([k]). Stadswerk en affiches; brochures en boeken; periodieken: 1913 ([n]).
2. Uitrusting: Gasmotor: 1895 ([b]); Elektromotor 2,8 PK: 1901 ([c]); Elektromotor 1/4 PK: 1911 ([e]); 7 elektromotoren: 3, 2 1/2, 2, 1, 1, 1/2, 1/2 PK: 1911[74]; elektromotor 1/4 PK: 1911[74]; telefoon: 1901-1914 ([c, k]).
E. 1. Firmant: De Vos Desid. J.J., geboren te Antwerpen 25-XI-1874, meesterdrukker, uitgever ([l]).
F. 1. Firma-adres: 1. Jezusstraat 22: 1895-1902 ([f, k]). 2. Apostelstraat 14: 1902-1910 ([d, k]). 3. Roodestraat 44: 1911-1914 ([e, j]).
2. Drukkerij-adres: 1. Jeruzalemstraat 3: 1914 ([k]).
G. Bronnen: (a) Van Eck-Noté M., *op. cit.* (b) HB 25/13126 (aanvraag 18-IX-1895). (c) HB 25/16977 (aanvraag 1-III-1901; toestemming 3-IV-1901). (d) HB 25/17901 (aanvraag 18-XI-1902; toestemming 14-II-1903). (e) HB 25/23316 (aanvraag 19-V-1911; toestemming 23-VI-1911). (f) *Organe du Cercle* '*Unitas*', 15-VII-1895. (g)

73 De Borger: *L'Officiel Artistique et Théatrale*, 29-VII-1913, vermeldt reeds 'De Vos-Van Kleef'.
73 De Borger: *L'Officiel Artistique et Théatrale*, 29-VII-1913, vermeldt reeds 'De Vos-Van Kleef'.
74 Deze gegevens behoren eigenlijk tot de HB-dossiers 25/23503 en 25/23574 van 1911. We vonden deze dossiers echter terug bij het 25/23316, zodat de toestemming in totaal 9 motoren betreft.
74 Deze gegevens behoren eigenlijk tot de HB-dossiers 25/23503 en 25/23574 van 1911. We vonden deze dossiers echter terug bij het 25/23316, zodat de toestemming in totaal 9 motoren betreft.

Spectator, 24-IV-1897. (h) *Spectator*, 1-V-1897. (i) *L'Officiel Artistique et Théatrale*, 8-IV-1913. (j) *Anvers maritime*

- *Antwerpen's Havenblad*, 1-VIII-1914. (k) Ratinckx 1900-1914. (l) Bevolkingsregister 1900-1910, Jezusstraat 18 (later = 22). (m) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125. (n) Typografie, II, 1913.

230. Fontaine, zie: GEVAERT
231. Fonteyn, zie: MARTENS
232. FRAIKIN
   A. Firmanaam: FRAIKIN H.: 1895-1896 ([a]).
   F. 1. Firma-adres: Vestingstraat 22: 1895-1896 ([a]).
   G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1895-1896.

233. FRANCK
   A. Firmanaam: 1. FRANCK P.J.: 1780-1810 ([a]).
   B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1799 ([c]).
   3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1804 ([d, b]).
   E. 1. Firmant: 1. Franck Philippus Jos., geb, Antw. 11-VI-1748, octrooi 1780, vertrokken naar Turnhout 11-VIII-1810 ([a]).
   F. 1. Firma-adres: 1. Everdijstraat 206: 1796-1801 ([c, a]). 2. Lombaardvest 944: juni 1801-1810 ([a, d]).
   G. Bronnen: (a) De Groote, p. 104, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 402, 417. (c) *Prospectus des Nederduytsche Gazette.*[75] (d) *Gazette van Antwerpen*, 3-VII-1801 t/m 6-III-1804.

234. FRANKEN
   A. Firmanaam: 1. FRANKEN JAN: 1905 ([a]).
   B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: apr. 1905 ([a]).
   G. Bron: (a) *De Kleine Gazet*, 5-IV-1905.

235. Friederichsen, zie: KROTH
236. FROMENT
   A. Firmanaam: FROMENT C.: 1851-1856 ([a, b]).
   C. 2. Door de weduwe werd de zaak alleen als boekhandel voortgezet ([c]), Mechelse steenweg 104.
   F. 1. Firma-adres: Schoenmarkt 665: 1856 ([b]).

75 De Groote geeft als datum: jan. 1799. Bij de vermelding van de drukkersnaam staat: ‘werkte voorheen bij J.H. Van Soest’.

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1851. (b) *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, XIII, 1856. (c) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 27, 89; 1884, p. 29; 1887, p. 29; 1890, p. 36.

237. Froment, zie: MONDEN
238. Gagel, zie: CRAEN
239. Gallet, zie: PIRET
240. GEERTSEN
   A. Firmanaam: GEERTSEN J.: 1901-1905 ([a, b, c]).
   B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: mei 1901 ([b, c]).
   D. 1. Typografie: 1901-1905 ([a]).
   F. 1. Firma-adres: 1. Lange Nieuwstraat 135: 1901 ([b]). 2. Lange Ypermanstraat 9: 1901-1902 ([a]). 3. Spoorstraat 3: 1903-1905 ([a]).
   G. Bronnen: (a) Ratinckx 1901-1905. (b) De Borger: *Ons Werk*, mei 1901. (c) *Ons Streven*, mei 1901.

241. La Générale d'Imprimerie et de Publicité S.A., zie: KENIS J.
242. Gerrits, zie: KENNES
243. GEUDENS
   A. Firmanaam: 1. GEUDENS GEBR.[76]: 1862-1900 ([a, c]). 2. GEUDENS AUG. (FILS) en GEUDENS A.: 1898-1914 ([d, b]).
   B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: aug. 1893 ([c]).
   D. 1. Typografie: 1881-1914([b, e]).
   F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Jorisvest 144: 1862 ([a]). 2. Jodenstraat 15: 1866-1898 ([a, b, c]),[76] 3. Jodenstraat 21: 1900 ([b]). 4. Jodenstraat 23: 1901-1911([b]). 5. Edouard Pecherstraat 58: 1914 ([c]).
   G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1862 en 1866-1900. (b) Ratinckx 1900-1911 en 1914. (c) De Borger: *Revue athletique belge*, 12-VIII-1893 t/m 7-V-1894. (d) *Ons Belang*, 12-III-1898. (e) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 89; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

244. Geudens, zie: DE WINTER
244bis Geuvens, zie: JORSSEN

76 Olthoff, p. 36: vermeldt een Geudens Gerardus, overleden in 1887, meent dat deze de drukkerij in 1868 naar de Jodenstraat 15 overbracht.

76 Olthoff, p. 36: vermeldt een Geudens Gerardus, overleden in 1887, meent dat deze de drukkerij in 1868 naar de Jodenstraat 15 overbracht.

245. GEVAERT

A. Firmanaam: 1. GEVAERT-FONTAINE WWE CH.: 1866 ([a]). 2. FONTAINE A. & GEVAERT CH.: 1866-1870 ([a, b, e]). 3. FONTAINE A.: 1870-1892 ([c, d, a]).

B. 2. Vroegste gekende datum van bestaan der drukkerij: dec. 1866 (b).[77]

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1882 ([d]).

C. 2. Na 1870 zouden Fontaine en Gevaert uit elkaar zijn gegaan ([e]); we vonden echter geen spoor van verdere drukkersaktiviteit van Gevaert.

D. 1. Typografie: 1881-1890 ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Diepestraat 73: 1866 ([a]), 2. Kleine Driesch 28: 1866-april 1874 ([b, c]). 3. Jeruzalemstraat 14: 1874-1878 ([a]). Dries 28: 1884 ([f]), 4. Lange Clarenstraat 21: 1885 ([a])-1887 ([f]). 5. Van Maerlantstraat 28: 1890-1892 ([a]).[78]

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1866-1892. (b) *De Vrijheid*, 2-XII-1866 t/m 17-III-1867. (c) *Journal des Beaux-Arts*, 15-I-1870 t/m 24-IV-1874. (d) *De Vlaemsche School*, 1870 t/m 1882. (e) Olthoff, blz. 32. (f) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 89; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 119.

246. GHIJS

A. Firmanaam: GHIJS MARTIN-J.: 1889-1907 ([a, b]).

C. 2. Opgevolgd door De la Haye M.: 1908 ([c]).

D. 1. Lithografie (gravure op steen), papierhandel: 1887-1907 ([b, d]).

2. Uitrusting: gasmotor: 1889 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Wolstraat 17: 1889 ([a])-1890 ([d]), 2. Prinsstraat 29: 1895-1907 ([d, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/7965 (aanvraag 8-XI-1889; toestemming 13-XII-1889). (b) Ratinckx 1900-1907. (c) Ratinckx 1908. (d) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 102; 1890, p. 112, 119; 1895, p. 26, 125.

247. GHIJS

A. Firmanaam: 1. GHIJS J.: 1914 ([a]).[79]

D. 1. Lithografie en Typografie: 1914 ([a]).

77 Reeds vanaf 25-XI-1866 kon men zich op het adres Kleine Driesch 28 op *De Vrijheid* abonneren.

78 Bron (f) vermeldt op dit adres alleen een lithografie.

79 Ghijs J. begint wanneer De la Haye, opvolger van Ghijs M-J, verdwijnt, zij het op een ander adres. Of er hier sprake kan zijn van een 'opvolger' laten we voorlopig in het midden.

F. 1. Firma-adres: Jezusstraat 54: 1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

248. Ghys, zie: DE KEYZER
249. GILIS
A. Firmanaam: GILIS J.: 1816-1817 ([a]).
D. 1. Plaatdrukker: 1816-1817 ([a]).
E. 1. Firmant: 1. Gilis Joannes Fr., ged. Antw. 21-VIII-1752, geh. Antw. 24-VI-1777, overl. Antw. 23-I-1822; plaatdrukker in 1816-1817, beeldekensdrukker (maar wellicht niet zelfstandig) in 1822 (a).
3. Lager personeel: 1. Gillis Franciscus M., plaatdrukker, woonde op zelfde adres als voorgaande, was misschien in zijn dienst ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Sleutelstraat 1043:....-1822 ([a]).
G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 446.

250. GILLE
A. Firmanaam: 1. GILLE G.: 1908-1911 ([a]).
D. 1. Typografie: 1908-1911 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Bint (= Bindstraat?) 23, Berchem: 1908-1911 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1908-1911.

251. GILLIAMS
A. Firmanaam: 1. GILLIAMS F.: 1914 ([a]).
C. 1. Op dit adres vroeger: J. Baseleer.
D. 1. Typografie; stadswerk: 1913-1914 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Pruynenstraat 3: 1914 ([a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1914. (b) Typografie, II, 1913.

252. Gilliams, zie: DE VOORZORG
253. Gillis, zie: DIELTJENS, GILIS
254. GLORIEUX
A. Firmanaam: 1. GLORIEUX CONSTANT: 1895-1909 ([d, b]). 2. GLORIEUX C. & C[o]: 1910-1911 ([b]). 3. GLORIEUX C.: 1912-1914 (b).[80]
C. 1. In 1895 alleen papierhandel ([d]).
D. 1. Typografie; stadswerk en affiches; periodieken en kranten: 1900-1914 ([b]), 1913 ([c]).

80 Ratinckx 1914 spelt ‘Glorieus’.

F. 1. Firma-adres: 1. Provinciestraat Noord 156: 1899-1900 ([a]).[81] 2. Provinciestraat Noord 148: 1901-1909 ([b]). 3. Provinciestraat Noord 152 en Fodderiestraat 16, Hoboken: 1910-1914 ([b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1899-1900. (b) Ratinckx 1901-1914. (c) Typografie, II, 1913. (d) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 26.

255. GLORIEUX

A. Firmanaam: 1. GLORIEUX L.: 1908-1919 ([a]).

D. 1. Typografie: 1908-1919 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Montignystraat 53: 1908-1911 ([a]). 2. Montignystraat 31: 1912-1913 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1908-1913.

256. Godenir, zie: MONDEN

257. Grande Imprimerie du Parc, zie: PARC

258. GRANGÉ

A. Firmanaam: 1. Grangé A.: 1794-1826 ([a, b]).

B. 4. Tot 1826 werd patentbelasting betaald ([b]), misschien werkte de drukkerij tot 1827 ([e]).[82]

C. 1. Grangé A. volgde zijn vader Grangé J. op.

4. Op het adres Eiermarkt 644 volgt in 1827 ‘Duverger & Cie’.

D. 1. Boekdrukker.

2. Uitrusting: 3 persen: 1810 ([b]).

E. 1. Firmant: 1. Grangé Antonius L.J., ged. Antw. 11-IV-1766, octrooi 31-V-1794, overl. Antw. 7-XII-1828 ([b]).

3. Lager personeel: 1. Betaalde patent voor 3-12 arbeiders in 1816, voor 6 in 1817, 5 in 1820, 5 in 1822, 3 in 1826.

F. 1. Firma-adres: 1. Eiermarkt 644: 1794-1826 ([a, b, c, d]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 64, 74, 85, 104. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 402, 414, 420, 439, 455-456. (c) Stads-

81 Op dit adres vonden we Glorieux ook als bureelhouder van de *Belgische uitgave van het Geïllustreerd Stuiversblad*, n° 1, januari, maar zonder vermelding van jaar. Wel staat vermeld, dat dit eerste nummer overeenstemt met n° 1, 7de jaargang in Nederland.

82 De Groote (p. 74) meent dat Grangé in de Franse tijd alleen bedrijvig was in 1805 en 1810-1813 en (*Antw. XIXe eeuw*, p. 420) onder de Hollanders van 1815 tot 1824.

archief Antwerpen, Modern Archief 446: Politiearchief, Imprimeries et journaux. Staat van 9 floréal jaar XIII (29-IV-1805). (d) Ibidem: een briefwisseling uit het jaar 1815 rond de brochure van bisschop de Broglie. (e) Thys F. 1815-1827.

259. GRESSIN-DUMOULIN

(Is geen drukker, maar directeur en uitgever van *L'Opinion* en andere kranten. Staat daarom als 'drukker' vermeld.) ([d])

D. 1. Papierhandel: 1881 ([c]).

2. Uitrusting: stoommachine 4 PK: 1869 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kloosterstraat 52: 1869-1870 ([a, b]). 2. Ommeganckstraat 25: 1874-1878 ([b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/204 (1e klasse) (toestemming 15-VIII-1869). (b) Estercamp-Ratinckx 1870-1878.[83] (c) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 90. (d) Wils, *Lib. Antw. Dagbladen*, p. 33, 42, 47, 48, 50.

260. GRIEBENOW

A. Firmanaam: 1. GRIEBENOW G.P. & C[o], DEUTSCHE VERLAGSANSTALT, ANTWERPEN: 1899-1901 ([a, e]). 2. IMPRIMERIE ANVERSOISE S.A.: 1902-1903 ([c]). 3. IMPRIMERIE ANVERSOISE, OLIVIER PLATTEAU & C[o]: 1903-1914 ([b, c]).

B. 1. Stichtingsdatum: 1-IX-1899 ([a]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: maart 1900 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1914 ([g]).

D. 1. Lithografie en typografie; stadswerk en affiches, brochures: 1900-1914 ([c, h]). Lithografie en typografie en boekbinderij: 1903 ([b]).

2. Uitrusting: gasmotor 3 PK en drukpers: 1899 ([a]); 4 drukpersen en gasmotor 4 PK: 1903 ([b]); telefoon: 1906-1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Bataviastraat 15: 1899-1903 ([a, d, e, b]). 2. Lange Nieuwstraat 79 en Vleminckveld 5: 1903-1914 ([b, f, g, c]).

3. Privaatadres: 1. Amsterdamsestraat 28: 1899 ([a]). 2. Lange Nieuwstraat 79 en Vleminckveld 5: reeds voor 1903 ([b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/15876 (aanvraag 12-VIII-1899; toestemming 31-X-1899). (b) HB 25/18442 (aanvraag 9-X-1903; toestemming 17-XI-1903). (c) Ratinckx 1900-1914. (d) *Deutsches Blatt für Belgien*, 15-III-1900. (e) *Deutsches Blatt für Belgien*, I4-IV-I90I. (f) *De Westvlaming*, febr. 1910. (g) *De Westvlaming*, maart 1914. (h) Typografie, II, 1913.

83 Deze bron spelt soms Dumoulin E.G.

261. Groenen, zie: KOCKX J.B.
262. Groote Volksdrukkerij, zie: BERNARD
263. GYSELINCK
    A. Firmanaam: 1. GYSELINCK J.B.: 1849-1870 ([a, b]).
    B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: mei 1849 ([a]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Sudermanstraat 326 (= 6): 1849-1870 ([a, b]).
    G. Bronnen: (a) *De Akkerbouw*, 20-V-1849. (b) Estercamp-Ratinckx 1851-1870.

264. GYSELINCK
    A. 1. Firmanaam: 1. GYSELINCK HIP.: 1870-1897 ([a]).
    C. 3. Op het adres Prinsesstraat 9 zou Gyselinck De Cort L.J. hebben opgevolgd.
    4. Op hetzelfde adres zou Jan Brouwers dan de opvolger van Gyselinck zijn.
    D. 1. Typografie en papierhandel: 1881-1895 ([b]). Lithografie: 1890 ([b]). Boekbinderij: 1890-'95 ([b]). Fabriek van registers: 1890-'95 ([b]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Prinsesstraat 9: 1870 ([a]). 2. Ossenmarkt 13: 1874-1896 ([a]). 3. Everdijstraat 15: 1897 ([a]).
    G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1870-1897.

265. HACCOUR
    A. Firmanaam: 1. HACCOUR[84]: 1895-1898 ([a, b]).
    G. Bronnen: (2) *La Métropole*, 21-IV-1895. (b) *Le Marché Financier*, 15-XII-1898.

266. Hagenaers, zie: DE DEKEN
267. HAMEAU
    A. Firmanaam: 1. HAMEAU & Co: 1908 ([a]). HAMEAU RODOLPHE: 1907-1914 ([b, a]).
    B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: juni 1909 ([e]).
    C. 3. Op het adres Wijngaardstraat en Jezuïtenrui opvolger van Dela Montagne L.[85]

84 Staat wellicht in verband met Van Nijlen.

85 In het dossier HB van 1912 wordt gezegd, dat L. Dela Montagne vroeger op dat adres drukte. Het zou dus niet zo zijn dat Hameau daar de firma Dela Montagne overnam. Wel ondertekent een Dela Montagne mee de aanvraag, vermoedelijk als eigenaar van de gebouwen.

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1908-1914 ([a, f]).
2. Uitrusting: drukkerij (zonder nadere omschrijving): 1907-'08 ([b]) drukpers met elektromotor 4 KW: 1908 ([c]); 3 persen, 3 elektromotoren (1 van 3/4 en 2 van 1/4 PK): 1912 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Oude Koornmarkt 39: 1907-1912 ([b, d]).[86] 2. Wijngaardstraat 12: 1912-1914 (*d, a*).
2. Drukkerij-adres: 1. Hoogstraat 36: 1907-1912 ([b, d]). 2. Jezuïtenrui 5: 1912-1914 ([d, a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1914. (b) HB 25/20797 (aanvraag 26-XI-1907; toestemming 8-I-1908). (c) HB 25/20868 (aanvraag 7-I-1908; toestemming 7-11-1908), (d) HB 25/24046 (aanvraag 6-VII-1912; toestemming 16-VII-1912). (e) De Borger: *Comète des Sports*, juni 1909. (f) Typografie, II, 1913.

268. HAMILTON

A. Firmanaam; 1. HAMILTON-VAN DEN BOSCH TH.: 1856-1859 ([i, b]). 2. HAMILTON TH.; 1859-1862 ([c, h]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk; jan. 1859 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1862 ([h]).

F. 1. Firma-adres: 1. Sudermanstraat (zonder vermelding van nummer): 1859 ([a, b]). 2. Sudermanstraat 11: 1859 ([c, d]). 3. Sudermanstraat 14: 1860-1861 ([a, b]). 4. Kattenberg 44, Borgerhout: 1861-1862 ([g, h]).

G. Bronnen: (a) *Journal des Beaux- Arts*, 15-I-1859. (b) *Journal des Beaux-Arts*, 15-11-1859. (c) *La Liberté*, 22-V-1859. (d) *La Liberté*, 11-XII-1859. (e) De Borger: *Alleman's Vriend*, 5-V-1860. (f) *Alleman's Vriend*, 3-XI-1861. (g) *Alleman's Vriend*, 10-XI-1861. (h) *Alleman's Vriend*, 16-III-1862. (i) Vertessen-Vervliet 1856-1861.

269. HANZ

A. Firmanaam: 1. HANZ ED.: 1910-1914 ([a]).

D. 1. Lithografie en Typografie: 1910-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Ketsstraat 43: 1910-1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1910-1914.

86 De aanvraag HB van 1907 geldt het adres Hoogstraat 36; Hameau had er zich reeds gevestigd, want beide adressen komen voor op zijn briefpapier.

270. HEIRSTRAETEN

A. Firmanaam: 1. HEIRSTRAETEN J.B.: 1824-sept. 1836 ([a, b, f]) 2. HEIRSTRAETEN WWE J.B.[87]: sept. 1836-1843 ([a, g, h, c]).

B. 2. Vroegste ons gekende datum van drukwerk: sept. 1825 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1842 ([h]).

C. 3. Op het adres Lombaard vest 902 waren vroeger 'De Cort & Zoon' en 'De Cort J.J.' gevestigd.

4. Op hetzelfde adres vestigde zich na Heirstraeten Conart J.H.

D. 1. Boekhandelaar[88]: 1820-1823 ([a]). Boekdrukker: 1824-1843([a]).

E. 1. Firmanten: 1. Heirstraeten Joannes Baptista, ged. Antw. 5-IX-1795, gehuwd Antw. 7-VI-1820, overl. Antw, 17-IX-1836 ([a]).[89] 2. Van Gorp Maria Theresia, echtgenote van voorgaande, geb. Antw. 24-V-1798, overl. Antw. 9-I-1860.

3. Lager personeel: 1. 2 arbeiders in 1825, 3 in 1826, 5 in 1827, 4 in 1828 en 5 in 1829.

F. 1. Firma-adres: 1. Steenhouwersvest 845: 1820-1825 ([a]). 2. Lombaardvest 902: 1826-1838 ([a, d, e, f, c]). 3. Lombaardvest 868: 1839-.... ([a.g.h]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 420-423, 439, 455-456. (b) Thijs F. 1824-1830. (c) Estercamp-Ratinckx 1830-1843. (d) Stadsarchief Antw., Modern archief: Politiearchief: Imprimeries et journaux: een rapport d.d. 22-IX-1825. (e) *Mengelstoffen*, 1824-1832. (f) *Mémoires et Observations de la Société de Médecine d'Anvers*, 1836. (g) *Réglement de la Société de Médecine d'Anvers*, 1837. (h) *Belgisch Chronykje. Geschied- en Letterkundig Tijdschrift*, 1842.

271. HEIRWEGH

A. Firmanaam: 1. HEIRWEGH J.: 1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. St Paulusstraat 5: 1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

87 Olthoff, p. 43 meent dat Rysheuvels en Wwe Heirstraeten in 1837 in vennootschap hebben gedrukt.

88 Bron (a), p. 439: Heirstraeten zou reeds vóór 1824 zelfstandig gewerkt hebben, maar desondanks in die periode vermeld staan als boekdrukkersgast.

89 In dezelfde studie wordt Heirstraeten de 'drukker van het strijdende katholicisme' genoemd (p. 420-423).

272. HELLENBOSCH Fr.
- A. Firmanaam: 1. HELLENBOSCH FR.: 1912-1914 ([a, b]).
- B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: okt. 1912 ([a]).
- D. 1. Typografie: 1914 ([b]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Lange Beeldekensstraat 162: 1914 ([b]).
- 2. Drukkerij-adres: 1. Lange Beeldekensstraat 141: 1914 ([b]).
- G. Bronnen: (a) De Borger: *De Vlaamsche Krant*, 13-X-1912.[90] (b) Ratinckx 1914.

273. HELMINGER
- A. Firmanaam: 1. J. HELMINGER, MOSOLINI & HEYD: 1827 ([a]).
- D. 1. Steendrukkerij: 1827 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Vrijdagmarkt 2648[91]: 1827 ([a]).
- G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 433-448.

274. HELVERT
- A. Firmanaam: 1. HELVERT G.: 1886 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Berchemse steenweg 236: 1886 ([a]).
- G. Bron: (a) De Borger: *Gare-Est*, 28-X-1886 en 13-XI-1886.

275. HENDRICKS
- A. Firmanaam: 1. HENDRICKS P.C.: 1859-1860 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Meir 107: 1859-1860 ([a]).
- G. Bron: (a) *La Liberté*, 18-XII-1859 t/m 10-VI-1860.

276. HERMANS
- A. Firmanaam: 1. HERMANS GUSTAVE, PHOTOGRAPHIE INDUSTRIELLE: 1894 ([a]).
- D. 1. Fototypie: geïllustreerde postkaarten; illustratie van artistieke en wetenschappelijke werken; boeken.
- 2. Uitrusting: gasmotor 1 PK voor 'photocollografische drukmachine': 1894 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Diercxsensstraat 9[1]: 1894 ([a]).
- G. Bronnen: (a) HB 25/12155 (aanvraag 28-VII-1894; toestemming 31-VIII-1894). (b) Typografie, I, 1911.

277. Hessels, zie: MONDEN

90 Vermeldt geen adres.
91 Dit zou uitsluitend het firma-adres zijn vermits De Groote geen spoor vond in het bevolkingsregister.

278. HEUCHAMPS
A. Firmanaam: 1. HEUCHAMPS-CASSIERS WWE L.: 1900-1903 ([a]).
D. 1. Typografie: 1900-1903 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Provinciestraat Zuid 142: 1900 ([a]). 2. Provinciestraat Zuid 136: 1901-1903 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1900-1903.

279. Hevens, zie: HEYENS
280. Heyd, zie: HELMINGER
281. HEYENS
A. Firmanaam: 1. HEYENS J.: 1900-1909 ([a]). 2. HEVENS J.: 1910-1913 ([a]).
D. 1. Lithografie (gravure op steen): 1887-1913 ([b, a]).
F. 1. Firma-adres: 1. O.L. Vrouwestraat 5: 1887-1913 ([b, a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1900-1913. (b) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 102; 1890, p. 112, 119; 1895, p. III, 125.

282. HEYLEN
A. Firmanaam: 1. HEYLEN-ANDRIES JOS., BOEK- EN STEENDRUKKERIJ, BOEKBINDERIJ of HEYLEN JOS.: 1900-1919 ([f, c]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: nov. 1901 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: dec. 1919 ([c]).
D. 1. Typografie en Lithografie, Boekbinderij: 1903-1912 ([d, e]). Typografie: 1900-1914 ([g]). Typografie: stadswerk en affiches, brochures, periodieken en kranten: 1913 ([l]).
2. Uitrusting: 3 persen: 1903 ([d]); elektromotor 1/2 PK: 1912 ([e]).
F. 1. Firma-adres: 1. Bredastraat 58 of Antwerpen-Dam 58 ([h]): 1900-1919 ([f, e]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *De Lachspier*, 15-XI-1901. (b) *Waak Op!*, nov. 1906. (c) *Ons Gedacht*, dec. 1919. (d) HB 25/18243 (aanvraag 7-V-1903; toestemming 25-VIII-1903). (e) HB 25/24185 (aanvraag 30-VIII-1912; toestemming 15-X-1912). (f) Estercamp-Ratinckx 1900. (g) Ratinckx 1900-1914. (h) *Ons Doel en Streven*, 2de jaargang nr 1, s.d. (i) Typografie, II, 1913.

283. HEYLIGER
A. Firmanaam: 1. HEYLIGER J.: 1793-circa 1819? ([a, b]).
C. 1. Volgde de firma ‘Rymers, Weduwe en A. Colpijn’ op ([c]).

3. Vestigde zich eerst bij Wwe Rymers, Grote Markt 665. Nam het huis Grote Markt, 670 over van Wwe Verdussen.

D. 1. Boekdrukker en -verkoper ([c]).

2. Uitrusting: 3 persen: 1810 ([b]).

E. 1. Firmant: 1. Heyliger Josephus Henricus, ged. Antw. 7-XI-1760, geh. Antw. 12-X-1789 (met Rymers J.W.A., dochter van vroegere patroon), octrooi 2-V-1793, meester 6-V-1793, overl. Antw. 25-III-1825 (toen vermeld als 'rentenier') ([a, b]).

3. Lager personeel: 1. Betaalde in periode 1817-1819 patent voor 3-12 arbeiders.

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Markt 665 'In de Pauw':.... -1798 ([a, b, c]).

2. Grote Markt 670 'De Regenboghe': 1798-1825 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 64, 75, 85, 105, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 404, 405, 414, 440, 455-456. (c) Olthoff, p. 89.

284. HILLEN

A. Firmanaam: 1. HILLEN D.: 1908-1914 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1908-1909 ([a]). Lithografie en typografie: 1910-1914 ([a]). Typografie: stadswerk en affiches: 1913 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Ypermanstraat 26: 1908-1909 ([a]). 2. Lange Ypermanstraat 26 en Deurnestraat 148: 1910 ([a]). 3. Deurnestraat 140: 1911-1914 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1914. (b) Typografie, II, 1913.

285. Hoeben, zie: VAN DEN BOSSCHE

286. HOLTHOF

A. Firmanaam: 1. HOLTHOF-VANDENHEUVEL FR.: 1885-1915 ([a, b]).

D. 1. Typografie: 1887-1895 ([f]). Lithografie: 1890 ([f]). Papierhandel: 1895 ([f]).

2. Uitrusting: 2 drukpersen: 1903 ([d]); elektromotor 1/2 PK: 1911 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Dries 22: 1885-.... ([a]). 2. Falconplein 53: 1888 ([a])-1890 ([f]). 3. Dries 22: 1890-1900 ([a, c]). 4. Vleminckxveld 9: 1901-1903 ([c]). Everdijstraat 18: 1895-1912 ([f, e, c]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1885-1900. (b) Vertessen-Vervliet 1890-1915. (c) Ratinckx 1900-1912. (d) HB 25/18295 (aanvraag 10-VII-1903; toestemming 29-VII-1903). (e) HB 25/ 23544 (aanvraag 20-X-1911; toestemming 5-XII-1911). (f) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 102; 1890, p. 119; 1895, p. 26, 125.

287. HOLTHOF

A. Firmanaam: 1. HOLTHOF J.: 1913 ([a]).

D. 1. Typografie: stadswerk en affiches, brochures, periodieken: 1913 ([a]).

G. Bron: (a) Typografie, II, 1913.

288. HOOGHART

A. Firmanaam: 1. *Hooghart N.B.*: 1806-1819 ([b]).

B. 1. Begon het drukken in 1806 ([b]).

D. 1. Boekdrukker, papierhandelaar: 1806-1819 ([a, b]).

E. 1. Firmant: 1. Hooghart Nicolaas B., geb. Amsterdam circa 1744, sinds 1795 in Antw. overl. 21-IV-1817 ([a, b]).

3. Lager personeel: 1. Betaalde 1816-1819 patent voor 3 tot 12 arbeiders ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Koepoortstraat 1128: tot 1807 ([a]). 2. Grote Markt 677: 1807-1811 ([a]). 3. Koepoortbrug (Grote Markt) 1113: 1811-1818 ([a, b]). 4. Koepoortstraat 1158: 1818-.... ([a]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 75, 85, 105, 114. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 407, 417, 440, 455-456.

289. HUYBRECHTS

A. Firmanaam: 1. HUYBRECHTS RICHARD & CIE: 1870-1897 ([a, e]) 2. SCHOTTE & EECKHOUT, ANCIENS ETABLISSEMENTS R. HUYBRECHTS & CIE: 1897-1908 ([e, c, f]). 3. SCHOTTE FRÈRES: 1909-1914 ([f, d]).

D. 1. Lithografie en typografie (gravure op steen): 1881-1914 ([h, f]). Boekbinderij, kopijwerk, fabrikatie van registers, boek- en papierhandel: 1884-1895 ([h]). Stadswerk en affiches, brochures: 1913 ([g]).

2. Uitrusting: stoommachine 4 PK: 1870 ([a]); stoommachine: 1883 ([b]); gasmotor 10 PK: 1897 ([c]); 5 motoren van 1 en 1/4 PK: 1914 ([d]); telefoon: 1909-1914 ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Gasthuisstraat 24: 1870-.... ([a, e]). 2. Korte Gasthuisstraat 42:.... -1897 ([b, e]). 3. Korte Gasthuisstraat 29: 1897-1914 ([c, f])

2. Drukkerij-adres: 1. Blekerijstraat 24: 1914 ([d]).[92]

G. Bronnen: (a) HB 25/378 (1e klasse) (toestemming 4-II-1870). (b) HB 25/4464 (toestemming 19-I-1883). (c) HB 25/14675 (aanvraag 30-VI-1897; toestemming 13-VIII-1897). (d) HB 25/25272 (23-VII-1914; toestemming 25-XI-1914). (e) Estercamp-Ratinckx 1874-1897. (f) Ratinckx 1900-1914. (g) Typografie, II, 1913.

92 Van die datum af blijft Kte Gasthuisstraat alleen het bureel.

290. HUYBRECHTS

A. Firmanaam: 1. HUYBRECHTS FRÈRES (S. & V.): 1884-1895 ([d]). 2. HUYBRECHTS LÉOP. & C[o]: 1908-1914 ([a, b]).

B. 1. Openingsdatum van de drukkerij: 1 januari 1908 ([a]).

C. 1. Firma 'Huybrechts Frères' zou alleen een papierhandel geweest zijn ([d]).

D. 1. Typografie; stadswerk: 1909-1914 ([b, c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Zwartzustersstraat 20: 1908-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/20795 (aanvraag 30-XI-1907; toestemming 8-I-1908). (b) Ratinckx 1909-1914. (c) Typografie, II, 1913. (d) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 29; 1887, p. 29; 1890, p. 36; 1895, p. 26, 189.

291. Imprimerie Anversoise, zie: GRIEBENOW

292. Imprimerie centrale, zie: DE KANTER, VAN NIJLEN

293. JACOBS

A. Firmanaam: 1. JACOBS JOS. M. FILS: 1827-1856 ([e, d]).

B. 2. Enige gekende data van drukwerk: nov. 1839 en juli en nov. 1842 ([a, b, c]).

4. Laatste mogelijke datum van drukwerk: jan. 1856 ([e]).

E. 1. Firmant: 1. Jacobs Josephus Michaël, gedoopt Antw. 27-IX-1777, zoon van boekbinder Joannes Michaël, zelf boekbinder sinds 1809, drukker sinds 1827, op 29-I-1856 verhuisd naar Leuven ([e]).

3. In 1826 en 1827 twee arbeiders in dienst ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Pieter Potstraat 2920: 1812-1856 ([e, a, b, c, d]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Le Philotechnique*, 3-XI-1839. (b) *Revue d'Anvers*, 3-VII-1842. (c) *Revue d'Anvers*, 20-XI-1842. (d) Estercamp-Ratinckx 1830-1856. (e) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 440, 450, 455-456.

294. JACOBS

A. Firmanaam: 1. JACOBS-JANSSENS A.: 1843-1856 ([a, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: oct. 1843 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: sept. 1855 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Klapdorp 1999: 1851 ([c]). 2. Wijngaardstraat 890: 1855-1856 ([b, c]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Gazette van Antwerpen*, 10-X-1843.[93] (b) De Borger: *De Eyerboer*, 19-IV-1855 en 29-IX-1855. (c) Estercamp-Ratinckx 1851 en 1856.

295. JACOBS

A. Firmanaam: 1. JACOBS P.J.: 1874-1881 ([a, b]). JACOBS P.: 1875-1892 ([c, d]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1874 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: dec. 1892 ([b]).

C. 4. Volgt op het adres St Katelijnevest 23 'L. Legros & De Deken' op.

F. 1. Firma-adres: 1. St Katelijnevest 23: 1874-1881 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *De Scheldegalm van Antwerpen*, 13-I-1874. (b) *De Scheldegalm van Antwerpen*, tot nr van 6-IX-1881.[94] (c) *Courrier de la Semaine*, 3-IV-1875.[95] (d) *Courrier de la Semaine*, 24-XII-1892.[95]

296. JACOBS

A. Firmanaam: 1. JACOBS CHARLES: 1890 ([a]). 2. JACOBS CHARLES & EDMOND: 1890-1892 ([b, c, d]).

B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: 1890 ([a]).

D. 1. Drukkerij, uitgeverij, boekhandel: 1890 ([e]).

2. Uitrusting: gasmotor 2 PK: 1890 ([c]); gasmotor: 1891 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kammenstraat 80: 1890 ([b, c, e]). 2. Scheldestraat 119: 1890 ([c]). 3. Lange Koepoortstraat 53: 1891-1892 ([d, b]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Mercurius*, nr 2, 1890.[96] (b) Estercamp-Ratinckx 1890-1892. (c) HB 25/9121 (aanvraag 8-VII-1890; toestemming 29-VIII-1890). (d) HB 25/9913 (aanvraag 22-VII-1891; toestemming 24-VIII-1891). (e) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 36.

297. JACOBS

A. Firmanaam: 1. JACOBS D. & Co, FABRIQUE DE CARTONNAGE ET RELIURE, CHROMOLITHOGRAPHIE: 1905-1914 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1905-1910 ([a]). Lithografie en typografie: 1911-1914 ([a]). Boekbinderij en kleursteendrukkerij: 1912 ([b]).

93 Deze bron vermeldt geen adres.
94 Op deze nrs vonden we Jacobs slechts vermeld als uitgever.
95 Zonder vermelding van adres.
95 Zonder vermelding van adres.
96 Zonder vermelding van adres.

2. Uitrusting: 3 drukpersen, 3 lithografische persen, 8 elektromotoren (3 van 1/4, 2 van 1, 1 van 1 1/4, 1 van 2 1/2 en 1 van 3 PK): 1912 ([b]); telefoon: 1908-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Rodestraat 22: 1905-1910, 1912? ([a, b]). 2. Rodestraat 28: 1911-1914 ([a]).[97]

2. Drukkerij-adres: 1. Lange Lozannastraat 181: 1912 ([b]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1905-1914. (b) HB 25/24152 (aanvraag 19-VIII-1912; 12-IX-1912).

298. JACOBS

A. Firmanaam: 1. JACOBS J.: 1908-1914 ([a]).

D. 1. Lithografie en typografie; stadswerk: 1908-1914 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Nationalestraat 92: 1908-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1914. (b) Typografie, II, 1913.

299. Jacobs, zie: JANSSENS-JACOBS, LAMOT-JACOBS

300. Jacobs-Beeckmans, zie: DE DEKEN

301. JANS

A. Firmanaam: 1. JANS AUG.: 1848-1851 ([a, b]). 2. DELA MONTAGNE L.J.: 1853-1912 ([m, o]).[98]

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1848 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1905 ([c]).

C. 4. Op het adres Wijngaardstraat-Jezuïtenrui opgevolgd door R. Hameau.[98]

D. 1. Lithografie en typografie (gravure op hout): 1881-1912 ([p, o]). Stadswerk en affiches, brochures en boeken: 1913 ([o]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1881 ([h]); telefoon: 1900-1912 ([o]).

E. 1. Firmanten: 1. Dela Montagne Laurent Jan, geb. Antw. 15-IX-1830, gehuwd Antw. 17-I-1852, overl. Antw. 9-XI-1907 ([k]), drukker ([i]), meesterdrukker ([j]), boekdrukker ([k]). 2. Dela Montagne Céline A.A., weduwe Godard, dochter van voorgaande, geb. Antw. 1859 ([j]), gehuwd en wonend te Brussel, sinds 31-XI-1890 - na overlijden van echtgenoot - terug te Antwerpen ([i]), 'bestuurstereigenaarster' ([l]). 3. Dela Montagne Joris P.M., geb. Antw. 1857, graveerder ([i]), verwantschap niet duidelijk. 4. Dela Montagne

97 De aanvraag HB vermeldt in 1912 nog steeds 'Rodestraat 22' en niet nr 28.

98 Ratinckx 1913-1914 blijven Dela Montagne vermelden, wat klaarblijkelijk verkeerd is.

98 Ratinckx 1913-1914 blijven Dela Montagne vermelden, wat klaarblijkelijk verkeerd is.

Victor, zoon van 1., geb. Antw. 1857 ([j]), beambte ([i]), klerk ([j]), verbonden aan het ministerie van Justitie ([l]), zou volgens Estercamp tijdelijk in de drukkerij hebben meegewerkt.

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Goddaert: 1853 ([m]). 2. Lombaardvest 920: 1856 ([n]). 3. Reyndersstraat 39: 1856-1869 ([d, n]). 4. Wijngaardstraat 10: 1869-1914 ([e, f, h, g, c, d]). Wijngaardstraat 12: 1874-1900 ([n]).

2. Drukkerij-adres: 1. Jezuïetenrui 5 (eerst: 3): 1884-1914 ([p, o]).

G. Bronnen: (a) Kiespamflet: *Brief van Cassius aen zyne Stadgenoten*, 1848. (b) Pamflet tegen Conscience d.d. 14-XI-1851. (c) De Borger: *Het Toneelblad*, 1904-1905. (d) *Volksblad*, 29-III-1856. (e) De Borger: *L'Omnibus*, 6-XII-1869. (f) De Borger: *L'Echo des Concerts*, 4/12-XI-1874. (g) De Borger: *Eldorado-Journal*, 17-XII-1884. (h) HB 25/3954 (aanvraag 7-X-1881; toestemming 11-XI-1881). (i) Bevolkingsregister 1880-1890, 1e wijk, Wijngaardstraat 10. (j) Bevolkingsregister 1890-1900, 1e wijk, Wijngaardstraat 10. (k) Bevolkingsregister 1900-1910, 1e wijk, Wijngaardstraat 10. (l) Bevolkingsregister 1910-1920, 1e wijk, Wijngaardstraat 12. (m) Olthoff, p. 73. (n) Estercamp-Ratinckx 1851-1900. (o) Ratinckx 1900-1914. (p) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 86; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 111, 118; 1895, p. 125.

302. JANS

A. Firmanaam: 1. JANS CH.: 1906 ([a]). 2. JANS (FRS): 1907-1910 ([a]). 3. JANS C.E., IMPRIMERIE COMMERCIALE ET INDUSTRIELLE[99]: 1910-1911 ([b, c]). 4. DE VOS & JANS: 1911-1913 ([d, a]). 5. DE VOS L.F. & C[o]: 1914 ([a, e]).

B. 2. Enige gekende data van drukwerk: febr. 1912 ([f]) en jan. 1913 ([g]).

D. 1. Typografie; stadswerk: 1906-1910 ([a, h]). Typografie en lithografie: 1911-1913 ([a]). Lithografie (alleen?): 1914 ([a]).

2. Uitrusting: elektromotor 1/2 PK: 1910 ([b]); elektromotor 1/2 PK: 1911 ([c]); elektromotor 1 PK: 1911-'12 ([d]); 7 elektromotoren, 1 van 1 1/2, 2 van 1 en 4 van 1/2 PK: 1913-'14 ([e]); telefoon: 1913-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Rijnpoortvest 14: 1906-1913 ([a]). 2. Stijfselrui 45: 1914 ([e]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1906-1914. (b) HB 25/22674 (aanvraag 20-VI-1910; toestemming 29-VII-1910). (c) HB 25/23270 (aan-

99 Op de hoofding van het briefpapier stond bovendien: 'Spécialité: Impressions en Couleurs'.

vraag 18-IV-1911; toestemming 23-V-1911). (d) HB 25/23614 (aanvraag 24-XI-1911; toestemming 19-I-1912). (e) HB 25/24963 (aanvraag 17-XII-1913; toestemming 27-I-1914). (f) De Borger: *Het Beursblad*, 3-II-1912. (g) *Het Beursblad*, 18-I-1913. (h) Typografie, II, 1913.

303. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS P. (J.): 1799-1813 ([a, b, c]).

B. 1. Courantier vanaf juli 1799 ([c]).

2. Vroegste ons bekende datum van drukwerk: oct. 1799 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: mei 1813 ([a]).

4. Bedrijf vermoedelijk stopgezet kort na overlijden van Janssens.

C. 4. Op het adres Grote Markt 714 opgevolgd door Janssens & Van Merlen.

D. 1. Drukker van periodiek: 1799-1813 ([a, b, c]).

E. 1. Firmant: 1. Janssens Philippus J., ged. Antw. 26-1-1760, overl. Antw. 14-II-1813 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vlasmarkt 2983: 1799-maart 1801 ([a, b]). 2. Korte Gasthuisstraat 1027: 24 maart 1801 (a). 3. Pruynenstraat 149: 27-III-1801 (a). 4. Pruynenstraat 147: 3-IV-1801-sept. 1807 (a). 5. Grote Markt 714: sept. 1807-1813 (a).

3. Privaat adres (wijkt slechts in enkele data af): 1. Vlasmarkt 2983: 1799 ([b]). 2. Korte Gasthuisstraat 1027: 1800 ([b]). 3. Pruynenstraat 147: 1801-1807 ([b]). 4. Grote Markt 714: 15-IX-1807-1815 ([b]).

G. Bronnen: (a) *Antwerpsche Gazette*, 5-X-1799 tot 1813. (b) De Groote, p. 75, 85, 105, 114. (c) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 407, 414, 440.

304. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS T.J. & C[o]: febr. 1818 ([a]). 2. JANSSENS T.J. & VAN MERLEN G.A.H.: febr.-juni 1818 ([a]). 3. UBAGHS J.P., JANSSENS & VAN MERLEN: juni-oct. 1818 ([a]). 4. JANSSENS & VAN MERLEN: oct. 1818-maart 1824 ([a, g]). 5. JANSSENS T.J.: 1824-1847 (?) ([g, e, f]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: febr. 1818 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1842 ([f]).

C. 2. Na 1823-'24 drukten Janssens en Van Merlen ieder afzonderlijk.

3. Op Grote Markt 714 drukte vroeger Janssens P.J.

D. 1. Drukker van periodieken: 1818-1842 ([a, f]).

E. 1. Firmanten: 1. Janssens Tobie Jean, ged. Antw. 12-IX-1789, overl. 6-XII-1866, hield tabakswinkel in 1815, drukker van 1818-circa 1843 ([g]). 2. Van Merlen G.A.H., zie onder die naam. 3. Ubaghs Joannes P., geb. Rotterdam circa 1782, 29-VII-1818 naar Antwerpen als steendrukker, als boekdrukker vennoot van Janssens en Van Merlen ([g]).

3. Lager personeel: 1. 1823 (Janssens & Van Merlen): 5 arbeiders ([g]). 2. Janssens alleen: 1824: 2; 1825 en '26: 3; 1827: 8; 1828: 5; 1829: 3; 1830: 6 ([g]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vleminckveld 310 ('Vlaemingsveld'): 1818 ([a]). 2. Grote Markt 714: dec. 1818-1830 ([a, g]). 3. Grote Markt 674: apr. 1830-1847 ([a, g]).

3. Privaat adressen: van Janssens T.J.: 1. Vleminckveld 310: 1815-1818 ([g]). 2. Grote Markt 714: dec. 1818-jan. 1822 ([g]). 3. Huidevetterstraat 1311: jan. 1822-apr. 1830 ([g]). 4. Grote Markt 674: apr. 1830-maart 1847 ([g]). van Ubaghs: 1. Meir 1286: juli-dec. 1818 ([g]). 2. Minderbroederstraat 2089-90: dec. 1818-.... ([g]).

G. Bronnen: (a) *Antwerpsch Nieuwsblad*, 12-II-1818. (b) *Antwerpsch Nieuwsblad*, 28-II t/m 30-VI-1818. (c) *Antwerpsch Nieuwsblad*, 9-VII t/m 15-X-1818. (d) *Antwerpsch Nieuwsblad*, 17-X-1818 e.v. (e) *Le Phare*, 3-I-1832. (f) *De Tael- en Letterminnenden Protestant*, 1842. (g) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 430, 432-433. 440,443, 455-456.

305. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS-JACOBS P.: 1843-1845 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hopland 34: 1843-1845 ([a]).

G. Bron: (a) Vertessen-Vervliet 1843-1845.

306. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS P.E.[100]: 1847-1874 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Kauwenberg 824 (= 51/53)[101]: 1856-1874 ([b]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1847-1858. (b) Estercamp-Ratinckx 1856-1874.

100 We vonden ook een 'Janssens P.' op een kiespamflet van 1851: *Aux Electeurs - Aen de Kiezers.* Echter geen vermelding van adres.

101 Olthoff, p. 51 geeft nr 52.

307. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS F.: 1850-1851 ([a]).

G. Bron: (a) Kiespamflet: *Aux Electeurs* van 1850 of 1851.

308. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS LOD.: 1879-1889 ([a, d]). 2. JANSSENS LOD. & ZONEN: 1889-1901 ([d, c]). 3. G.J. & E. JANSSENS, LODEWIJK JANSSENS'ZONEN[102]: 1901-1906 ([g, c]), 1904-1914... ([i, j]). 4. JANSSENS GEBROEDERS, LODEWIJK JANSSENS'ZONEN[102]: 1907-1914([c]), 1910-1912 ([k, l]).

B. 1. Stichtingsdatum: 'G.J. & E. Janssens': 1-II-1904 ([i]); 'Gebr. Janssens': 24-IX-1910 ([k]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1888 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1914 ([h]).[103]

4. Firma 'Gebroeders Janssens' ontbonden 6-III-1912 ([l]).

D. 1. Drukkerij: 1890 ([n]). Typografie; stadswerk, brochures en boeken, periodieken: 1900-1914 ([c, m]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1892 ([d]); telefoon: 1901-1914 ([c]).

E. 1. Firmanten: Firma 'G.J. & E. Janssens': 1. Janssens August; 2. Janssens Jozef; 3. Janssens Emiel, allen drukkers ([i]); bij verlenging respektievelijk: drukker, uitgever en papierhandelaar ([j]). Firma 'Gebroeders Janssens': 1. Janssens August en 2. Janssens Jozef.

F. 1. Firma-adres: 1. Kerkstraat 34: 1879-1888 ([a, b]). 2. Carnotstraat 125: 1888-1900 ([d, c]). 3. Carnotstraat 147: 1901-1912 ([c, g, h]). 4. Carnotstraat 53: 1914 ([c]).

3. Privaat adressen: van Janssens August: 1. Lammekensstraat 27, Borgerhout: 1904 ([i]). 2. Lammekensstraat 25: 1910 ([k]). 3. De Keyserlei 22: 1912 ([l]). 4. Kerkstraat 13: 1914 ([j]). van Janssens Jozef: 1. Diepestraat 68: 1904 ([i]). 2. Van der Keilenstraat 6: 1910 ([k]). 3. Carnotstraat 147: 1910-1914 ([l, j]). van Janssens Emiel: 1. Deurne: 1904 ([i]). 2. Carnotstraat 147: 1914 ([j]).

G. Bronnen: (a) Olthoff. (b) Estercamp-Ratinckx 1888. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) HB 25/10546 (aanvraag 27-IV-1892; toestemming 19-VII-1892). (e) *Kwaepenninck* nr 4, s.d. (1881?).[104] (f) *Tybaert de Kater*, 29-VIII-1890 t/m 26-VI-1898. (g) De

102 Zie ook: 'Janssens Jos' en 'Janssens Gust'.

102 Zie ook: 'Janssens Jos' en 'Janssens Gust'.

103 Vermoedelijk werd het blad *Hatikwah* (orgaan van de Zionistische Federatie van België) tot in 1914 bij de Gebr. Janssens gedrukt.

104 Indien onze datering juist is, dan is dit het oudste gekende drukwerk.

Borger: *Lucifer*, 22-IX-1901. (h) *Hatikwah*, nov. 1906 t/m maart 1911. (i) *Recueil des Actes*, 1904, n° 549. (j) *Recueil des Actes*, 1914, n° 5657. (k) *Recueil des Actes*, 1910, n° 5712. (l) *Recueil des Actes*, 1912, n° 1559. (m) Typografie, II, 1913. (n) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28; 1884, p. 29; 1887, p. 29; 1890, p. 36, 119; 1895, p. 26, 125.

309. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS HENRI: 1880-1903 ([a, d]). JANSSENS-VAN PRAET H.: 1895 ([f]). 2. JANSSENS WWE EN ZOON: 1904-1914 ([d]).

B. 2. Vroegste gekende datum van publikatie: jan. 1880 ([a]).

D. 1. Typografie: 1884-1914 ([d, f]). Stadswerk en affiches: 1913 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Turnhoutsebaan 183: 1880 ([a]). 2. Turnhoutsebaan 55: 1882-1903 ([b, c, d]). 3. Turnhoutsebaan 53: 1904-1914 ([d]).

G. Bronnen: (a) *Het Vlaamsch Heelal*, 11-I-1880. (b) *Het Vlaamsch Heelal*, 31-XII-1882. (c) De Borger: *La Mascotte*, 21-VI-1885. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) Typografie, II, 1913. (f) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

310. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS JOS.[105]: 1898-1901 ([a, b]).

D. 1. Typografie: 1900-1901 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Wolstraat 25[3]: 1898-1900 ([a]). 2. Diepestraat 68: 1901 ([b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1898-1900. (b) Ratinckx 1901.

311. JANSSENS

A. Firmanaam: 1. JANSSENS-DICTUS F.: 1903-1913 ([a]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1910 ([b]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: mei 1911 ([f]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, brochures, periodieken: 1903-1913 ([a, g]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Pothoekstraat 177: 1903-1910([a, c]). 2. Lange Pothoekstraat 139: 1910-1913 ([d, e, a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1903-1913. (b) De Borger: *Eigendomsbode*, 15-I-1910. (c) *Statie Waeskwartier*, mei en juni 1910. (d) De Borger: *De Noodklok*, 18-XII-1910. (e) *De Noodklok*, 19-III-

105 Zie ook onder ‘Janssens Lod.’.

1911. (f) De Borger: *Harop*, 1-V-1911, s.l. (g) Typografie, II, 1913.

312. JANSSENS
- A. Firmanaam: 1. JANSSENS GUST.[106]: 1912-1915 ([a, e]).
- B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: maart 1912 ([c]).
- 3. Laatste gekende datum van drukwerk: juni 1914 ([d]).
- D. 1. Typografie: 1909 ([a]).
- 2. Uitrusting: 5 elektromotoren van 3 tot 1/6 PK: 1912 ([b]).
- E. 1. Firmant: G. Janssens vonden we voor 1915 vermeld als 'imprimeur de la ville' ([e]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Groenstraat 4: 1909 ([a]). 2. Kerkstraat 13[1]: 1912 ([b]). 3. Kerkstraat 13: 1912-1915 ([c, d, e]).
- G. Bronnen: (a) Ratinckx 1909. (b) HB 25/24285 van 1912 (dossier niet bewaard). (c) *De Vrije Stem*, 31-III-1912. (d) *Rechtuit*, juni 1914. (e) *Stad Antwerpen-Alphabetische Lijst der Straten... 1915.*

313. Janssens, zie: JACOBS A.; (gebr.): LAMOT-JACOBS.; (-Anthonis): THEUNIS.; (Verfaillie): THEUNIS
314. Jennes, zie: SCHEEPERS
315. JONGMANS
- A. Firmanaam: 1. JONGMANS J.A.: 1843-1851 ([a]). 2. JONGHMANS WED. J.A.:? ([b]).
- E. 1. Firmant: Volgens Olthoff zou Jonghmans alleen boekhandelaar geweest zijn en drukte pas de weduwe ([b]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Korte Nieuwstraat 817 (= 13): 1843-1851 ([a]). 2. Hespenstraat 12:? ([b]).
- G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1843-1851. (b) Olthoff, p. 52.

316. JORSSEN
- A. Firmanaam: 1. JORSSEN J.: 1854-1895 ([a, j]).
- B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: oct. 1854 ([a]).
- 3. Laatste gekende datum van drukwerk: nov. 1895 ([j]).
- C. 4. Op het adres Am manstraat 1 vermeld samen met Van Roey en voor L. Legros. Op het adres Reyndersstraat 21 opgevolgd door Geuvens.[107]

106 Zie ook onder 'Janssens Lod.'.
107 Geuvens zette zelfs de druk van *L'Avenir* verder.

D. 1. Typografie: 1884-1895 ([m]).

F. 1. Firma-adres[108]: 1. Steenhouwersvest 2629 (= 27): 1855-maart 1858 ([b]) tot juni 1858 ([e]). 2. Vrijdagstraat 1: juni-sept. 1858 ([f]). 3. Ammanstraat 1: apr. 1858-juni 1860 ([c]), sept. 1858-mei 1860, ([g]). 4. Reyndersstraat 21: juni 1860-nov. 1862 ([d]), nov. 1861 ([h]). 5. Hochstettersstraat 21: 1861-1895 ([i, j]). Hochstettersstraat 21 en Wijngaardstraat 1: 1862 ([k]). Hochstettersstraat 21 en Lombaardstraat 40: 1869 ([l]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *L'Avenir*, proefnummer 18-X-1854. (b) *L'Avenir*, 18-VI-1855 t/m 30-III-1858. (c) *L'Avenir*, 2-IV-1858 t/m 1-VI-1860. (d) *L'Avenir*, 2-VI-1860 t/m 30-XI-1862. (e) *De Toekomst*, 12-VI-1858. (f) *De Toekomst*, 19-VI-1858 t/m 11-IX-1858. (g) *De Toekomst*, 18-IX-1858 t/m 27-V-1860. (h) *Lanteern-Magiek*, 9-XI-1861 t/m 30-XI-1861. (i) Baekelmans, p. 201: Harry Peters, *Het Kunstfeest te Antwerpen*, 1861. (j) Kiespamflet: *De Sinjoor*, nov. 1895. (k) De Borger: *De Trompet*, 9-III-1862. (l) De Borger: *Lucifer*, 20-II-1869. (m) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 29, 99; 1887, p. 29, 102; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

317. JOSEPHÉ

A. Firmanaam: 1. JOSEPHÉ IS.: 1901-1903 ([a]).

D. 1. Typografie: 1901-1903 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Pelikaanstraat 94: 1901-1903 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1901-1903.

318. JOUAN

A. Firmanaam: 1. JOUAN: juli 1815-1818 ([a]). 2. IMPRIMERIE DU CONSTITUTIONNEL: mei 1818-1819 ([a]) 3. JOUAN: febr. 1819-oct. 1820 ([a]). 4. VAN DER VEKEN: nov. 1820-aug. 1821 ([a]). 5. IMPRIMERIE DU CONSTITUTIONNEL: aug. 1821-nov. 1821 ([a]). 6. IMPRIMERIE DU JOURNAL D'ANVERS: nov. 1821 ([a]). 7. VAN DER VEKEN: nov. 1821-apr. 1824 ([a, e]). 8. JOUAN J.: apr. 1824-.... ([a]). 9. JOUAN & ZONEN: 1830-1862 ([f]).

B. 1. Zou drukken vanaf 1813 ([c, d]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: juli 1815 ([a]).

D. 1. Dagbladdrukker, boekhandelaar.

108 De opeenvolging van de adressen is niet dezelfde volgens *L'Avenir* enerzijds en volgens *De Toekomst* en *Lanteern-Magiek* anderzijds.

E. 1. Firmanten: 1. Jouan Jean, geb. Bougy (Fr.) 18-XI-1777, circa 1806 in Antwerpen, overl. Antw. 3-VIII-1863, eerst handelaar in prenten, boekhandelaar sinds 1810, drukker sinds 1813 tot ± 1845 ([d]). 2. Van der Veken Adrianus, geb. Walem 19-I-1777, overl. Lier 7-XI-1847, schoonbroer van Jouan, was de stroman van Jouan tijdens diens gevangenschap ([e]). 3. Jouan Joannes Baptista G.D., zoon van Jean, zette diens zaak verder ([d]).

3. Lager personeel: 1. Van 1816 tot 1818 werd patent betaald voor 3-12 arbeiders, in 1819 voor 6-9, in 1820-1823 voor 8, 1825: 11; 1826 en '27: 13; 1828: 14; 1829 en '30: 13 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Schoenmarkt, hoek Groenplaats, 727: dec. 1812-juli 1825 ([a, c]). Pandstraat 762 (voor Van der Veken): oct. 1820-febr. 1824 ([a, d]). 2. Groenkerkhofstraat (Groenplaats) 480 (= 6): aug. 1825-1862 ([a, b, c, f]).

3. Privaat adres: van Van der Veken: 1. Groenkerkhof 439-440: ([e]).

G. Bronnen: (a) *Journal du Département des Deux-Nèthes - Journal constitutionnel, commercial et littéraire d'Anvers et de la province - Journal d'Anvers et de la Province.* (b) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief: 466; Politiearchief: een brief van het gemeentebestuur aan Jouan d.d. 13-VII-1833. (c) De Groote, p. 67, 75, 86, 106, 114. (d) De Groote: *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 410, 417, 424-425, 440, 454-456. (e) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 424-425, 444. (f) Estercamp-Ratinckx 1830-1862.

319. Jouan, zie: VAN LERIUS
320. Journal d'Anvers, zie: DE FERM, JOUAN
321. Imprimerie Journal du Commerce, zie: DELRUE E.
322. KAHAN

A. Firmanaam: 1. KAHAN & KORT: 1907-1909 ([b, a]). 2. KAHAN S.: 1910-1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1909-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Kievitstraat 98: 1908-1910 (*c, a*). 2. Lange Kievitstraat 92: 1911-1914 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1909-1914. (b) *Haléumi*, juni 1907. (c) De Borger: *Juda*, 11-IX-1908.

323. KAMERLING

A. Firmanaam: 1. KAMERLING J.: 1900-1912 ([a, b, f]). KAMERLING-VAN BROECKHOVEN J.: 1906-1914 ([a]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: dec. 1900 ([b]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: oct. 1912 ([f]).

D. 1. Typografie; stadswerk, brochures en boeken, periodieken: 1900-1914 ([a, g]).

F. 1. Firma-adres: 1. Turnhoutsebaan 174: 1900 ([a, b]). 2. Turnhoutsebaan 174 en 195: 1901-1905 ([c, d, a]). 3. Turnhoutsebaan 168: 1906-1914 ([a, e, f]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1900-1914. (b) *De Sater*, 1-XII-1900. (c) *Vrij*, 15-IX-1901. (d) *Vrij*, 11-VII-1902. (e) *Reintje de Vos*, 26-IX-1912. (f) *Reintje de Vos*, 24-X-1912. (g) Typografie, II, 1913.

324. KAS

A. Firmanaam: 1. KAS A.: 1905-1910 (a).

D. 1. Lithografie: 1905-1910 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Kievitstraat 38: 1905-1910 ([a]).

325. Keersmaeckers, zie: RAS

326. KEMPENAERS

A. Firmanaam: 1. KEMPENAERS JOS.: 1908 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Violetstraat 62: 1908 ([a]).

3. Privaat adres: 1. Delftstraat 23, Borgerhout: 1908 ([a]).

G. Bron: (a) HB 25/21429 (aanvraag 11-X-1908; toestemming 10-XI-1908).

327. KENIS

A. Firmanaam: 1. KENIS J(AAK): 1891-1905 ([a, e]). 2. S.A. LA GÉNÉRALE D'IMPRIMERIE ET DE PUBLICITÉ: 1906-1911 ([f, l]). 3. KOOPAL W., SUCCESSEURS DE LA S.A. LA GÉNÉRALE[109]: 1912 ([l]). 4. BERNAERTS EUG. (W. KOOPAL, AGENCE GÉN. D'IMPRIMERIE, SUCCESSEUR): 1912-1914 ([h, i, l]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: nov. 1891 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1914 ([i]).

C. 3. Voorganger op het adres Offerandestraat 8 was L. Legros.

4. Opvolger op het adres Offerandestraat 8 was E. Secelle.

109 Ratinckx 1912 vermeldt hierbij: 'Afficheur officiel de la Ville d'Anvers'.

D. 1. Typografie: 1895 ([n]). Lithografie en typografie; stadswerk en affiches, brochures: 1900-1914 ([l, m]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1896 ([j]); gasmotor en 7 drukpersen: 1898-'99([k]); telefoon: 1907-1914 ([l]).

F. 1. Firma-adres: 1. Offerandestraat 47: 1891-1893 ([a, b]). 2. Offerandestraat 48: 1895-1896 ([c, j]). 3. Offerandestraat 8: 1898 of '99-1910 ([k.d.l]). 4. Sint Jacobsmarkt 85: 1911-1914 ([l, h, i]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Revue des Tirs et autres Sports*, 1-XI-1891. (b) *De Volkswil*, 27-VIII-1893. (c) De Borger: *Scaldis*, maart 1895. (d) *La Cible - De Schijf*, 15-XII-1900. (e) De Borger: *Het Toneelblad*, 1-X-1905. (f) De Borger: *Marnix*, febr.-maart 1906. (g) *Le Temps*, 10-XI-1906. (h) *Ieders Recht*, 8-IV-1912. (i) De Borger: *De Handelsreiziger*, jan. 1914. (j) HB 25/ 13539 van 1896. (k) HB 25/15504 (aanvraag 25-XI-1898; toestemming 20-I-1899). (l) Ratinckx 1900-1914. (m) Typografie, II, 1913. (n) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

328. KENNES

A. Firmanaam: 1. KENNES & GERRITS: 1852-1859 ([a, c]). 2. KENNES WWE & GERRITS: 1859-1861 ([d]). 3. GERRITS L.: 1861-1873 ([e, g, b]). 4. KENNES H. & L.: 1873-1914 ([b, l]).

B. 1. Stichtingsdatum 'H. & L. Kennes': 27-X-1873 ([b]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: maart 1858 ([c]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: juli 1914 ([l]).

C. 4. Op het adres Markgravestraat 19 vonden we voor 1904-1913 ook Papen Edw.

D. 1. Typografie: 1884-1895 ([n]).

F. 1. Firma-adres: 1. Gratiekapelstraat 8: 1852 ([a]).[110] 2. Beurzestraat 1428: 1856 ([m]). 3. Keizerstraat 60: 1858-febr. 1869 ([c, f]). 4. Grote Goddaert 26: maart 1869-1874 ([g, b]). 5. Zwartzusterstraat 45: maart 1875-dec. 1882 ([h, i]). 6. Gratiekapelstraat 8: jan. 1883-oct. 1891 ([j]). 7. Markgravestraat 17: nov. 1891-aug. 1910 ([k]). 8. Markgravestraat 19: sept. 1910-juli 1914 ([l]).

G. Bronnen: (a) Estercamp, p. 16. (b) *Recueil des Actes*, 1873, n° 300 (p. 262). (c) *Lloyd Anversois*, 20-III-1858 t/m 19-III-1859. (d) *Lloyd Anversois*, 20/21-III-1859 t/m 9-III-1861. (e) *Lloyd Anversois*, 10/11-III-1861. (f) *Le Tam-Tam Anversois*, 28-II-1869.

110 Berust mogelijk op een fout bij Olthoff? We betwijfelen de juistheid van dit gegeven.

(g) *Le Tam-Tam Anversois*, 7-III-1869 t/m 10-X-1869. (h) *Het Recht*, 21-III-1875, reklame op p. 4 kolom 3. (i) *Het Recht*, 31-XII-1882. (j) *Het Recht*, 7-I-1883 t/m 25-X-1891. (k) *Het Recht*, 1-XI-1891 t/m 28-VIII-1910. (l) *Het Recht*, 5-IX-1910 t/m 26-VH-1914. (m) Estercamp-Ratinckx 1856-1900. (n) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

329. KENNES

A. Firmanaam: 1. KENNES HENRI, ZOON[111]: 1896-1914 ([a, b]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches: 1900-1914([b, c]).

2. Uitrusting: sneldrukpers: 1896 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hopland 7: 1896 ([a]). 2. Hopland 7^2: 1900 ([b]). 3. Hopland 11: 1901 ([b]). 4. Korte Gasthuisstraat 19: 1902-1914 ([b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/13481 (aanvraag 18-III-1896). (b) Ratinckx 1900-1914. (c) Typografie, II, 1913.

330. KENNES

A. Firmanaam: 1. KENNES H.[112]: 1901-1910 ([a]).

D. 1. Typografie; brochures, periodieken en kranten[112]: 1901-1910 ([a]).: 1901-1910 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Belegstraat 63: 1901-1910 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1901-1910. (b) Typografie, II, 1913.

331. KENNES

A. Firmanaam: 1. KENNES H., PÈRE ET FILS: 1904-1913 ([a, d]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: nov. 1904 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: mei 1913 ([d]).

D. 1. Typografie: 1911-1913 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kammenstraat 67[113]: 1909-nov. 1910 ([c]). 2. Kammenstraat 59: nov. 1910-mei 1913 ([d]).

G. Bronnen: (a) *Le Courrier du Soir*, 21-XI-1904.[113] (b) *Le Courrier du Soir*, 6-VII-1909.[113] (c) De Borger: *La Métropole*, 4-XII-1909 tot nov. 1910. (d) De Borger: *La Métropole*, nov. 1910-mei 1913. (e) Ratinckx 1911-1913.

111 We slaagden er niet in de diverse 'Kennes H.' geheel uit elkaar te houden. De gegevens van bron (c) bv. betroffen wel 'H. Kennes fils' voor wat het stadswerk betreft. We hebben echter de gegevens over brochures en kranten moeten plaatsen bij de volgende 'Kennes H.'.

112 Zie voetnoot [111].

112 Zie voetnoot [111].

113 Bronnen (a) en (b) vermelden respektievelijk volgende adressen: Leysstraat 15 en Kipdorpvest 38. Het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat dit de drukkersadressen waren.

113 Bronnen (a) en (b) vermelden respektievelijk volgende adressen: Leysstraat 15 en Kipdorpvest 38. Het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat dit de drukkersadressen waren.

113 Bronnen (a) en (b) vermelden respektievelijk volgende adressen: Leysstraat 15 en Kipdorpvest 38. Het lijkt ons weinig waarschijnlijk dat dit de drukkersadressen waren.

332. KENNES
A. Firmanaam: 1. L. KENNES: 1913 ([a]).
D. 1. Typografie; stadswerk en affiches; periodieken: 1913 ([a]).
G. Bron: (a) Typografie, II, 1913.

333. Kennes, zie: VEKEMANS
334. 't Kersouwken, zie: RESSELER
335. KOCKX
A. Firmanaam: 1. KOCKX JOS.: 1872-1895 ([a, c]). 2. KOCKX J.B.: 1895-1907 ([c, b]).
D. 1. Antikwariaat: 1881-1895 ([c]). Typografie: 1895-1907 ([c, b]). Lithografie: 1895 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Everdijstraat 38: 1872-1907 ([a, b]). Rembrandtstraat 39: 1892-1895 ([c, d]).
G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1872-'74 en 1898. (b) Ratinckx 1900-1907. (c) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 92; 1884, p. 29; 1887, p. 30; 1890, p. 36; 1895, p. 26, 125. (d) Joos A.J., *De Philatelistische Pers te Antwerpen in Het Postzegel*, VII, 1944, p. 58.

336. KOCKX
A. Firmanaam: 1. KOCKX-GROENEN J.B.: 1877-1890 ([a]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: maart 1880 ([b]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: sept. 1882 ([c]).
D. 1. Typografie: 1884-1890 ([d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kerkstraat 20: 1877-1882 ([a]). 2. Kerkstraat 30: 1880-1884 ([b, c, d]). 3. Oudaan 10: 1885-1890 ([a, d]). 4. Lange Kievitstraat 90: 1890 ([a]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1877-1882, 1885-1888, 1890. (b) *De Patriot*, 27-III-1880 t/m 22-X-1881. (c) De Borger: *Het Kloksken*, 3-IX-1882. (d) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 119.

337. KOCKX
A. Firmanaam: 1. KOCKX & DUCAJU: 1877-1885 ([a]). KOCKX & C[o]: 1881 ([c]). 2. KOCKX FÇOIS, FIRME KOCKX & C[o], IMPRIMERIE & LITHOGRAPHIE À VAPEUR: 1886 ([d]). KOCKX & CIE: 1900-1912 ([b]).
D. 1. Typografie en lithografie (gravure op steen): 1884-1895 ([d, f]). Ty-

pografie; stadswerk en affiches, brochures, periodieken: 1900-1914 ([b, e]). Fabrikatie van registers: 1895 ([f]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1881 ([c]); gasmotor 4 PK: 1886 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Raapstraat 2: 1877-1886 ([a, d]).[114] 2. Minderbroedersrui 49: 1886-1914 ([d, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1877-1885. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) HB 25/3601 (aanvraag 5-I-1881; toestemming 7-II-881). (d) HB 25/5978 (aanvraag 6-II-1886; toestemming 12-III-1886). (e) Typografie, II, 1913. (f) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 29, 99; 1887, p. 102; 1890, p. 112, 119; 1895, p. 125, 181.

338. Kockx, zie: DE DECKER

339. Koens, zie: SAEYENS

340. KÖHLER

A. Firmanaam: 1. KÖHLER GEO, IMPRIMERIE COMMERCIALE: 1872-1886 ([e, a]). 2. KÖHLER WWE GEO: 1886-1914 ([e, h]). KÖHLER H.W.: 1913-1914 ([i])

B. 1. Stichtingsdatum: 1872 ([e]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: aug. 1903 ([h]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1914 ([h]).

D. 1. Typografie: 1881-1914 ([k, c, j]). Lithografie: 1884 ([k]), 1900-1914 ([c, j]). Stadswerk en affiches, brochures, periodieken en kranten: 1913 ([j]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1880 ([d]); gasmotor 2 PK (vervangt andere gasmotor): 1886 (e); gasmotor 5 PK en 4 drukpersen: 1903 ([f]); 2 elektromotoren 3 en 5 PK: 1905 ([g]); telefoon: 1910-1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Ommeganckstraat 72: 1878-1882 of 1885 ([b, a]).

2. Mutsaartstraat 6: 1886-1903 ([e, c]). 3. Lange Koepoortstraat 52: 1903-1909 ([f, c]). 4. Vleminckstraat 14: 1910-1914 ([c, h]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1882-1886. (b) Estercamp-Ratinckx 1875-1885. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) HB 25/3526 (aanvraag 6-XI-1880; toestemming 17-XII-1880). (e) HB 25/14542 (aanvraag 30-VIII-1886). (f) HB 25/18151 (aanvraag 7-IV-1903; toestemming 26-V-1903). (g) HB 25/19408 (aanvraag 17-VIII-1905; toestemming 26-IX-1905). (h) *Lloyd Anversois*, 15/17-VIII-1903 t/m 1914. (i) De Borger: *Anvers-Bourse*, 6-I-1913 t/m

114 Uit de hoofding van de aanvraag HB blijkt dat het adres tot op die datum nog was: Raapstraat 2.

2-X-1914,[115] (j) Typografie, II, 1913. (k) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 92; 1884, p. 99; 1887, p. 102; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

341. Königstein, zie: KROTH
342. Koopal, zie: KENIS Jaak
343. Körnig, zie: KROTH
344. Kort, zie: KAHAN
345. KREMERS
   - A. Firmanaam: 1. KREMERS J.R.: 1870 ([a]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Gratiekapelstraat 24: 1870 ([a]).
   - G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1870.

346. KREYDT
   - A. Firmanaam: 1. KREYDT-COSEMANS ARTHUR: 1908-1913 ([a, b]).
   - D. 2. Uitrusting: drukkerij: 1908 ([a]); idem met pedaalpers: 1913 ([b]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Stephaniestraat 6[116]: 1908 ([a]). 2. Van Peltstraat 26[116]: 1913 ([b]).
   - G. Bronnen: (a) HB 25/21210 (aanvraag 7-VIII-1908; toestemming 14-VIII-1908). (b) HB 25/24617 (aanvraag 21-V-1913).

347. KROTH
   - A. Firmanaam: 1. KROTH JOS: 1890-maart 1891 ([a, b]). 2. IMPRIMERIE 'LE LION': maart 1890-1892 ([e, c]).
   - B. 1. Stichting 'Le Lion': 26-III-1891 ([e]).
   - 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1891 ([b]).
   - 3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1892 ([c]).
   - D. 1. Drukkerij voor periodieken: 1891 ([e]).
   - 2. Uitrusting: 'Le Lion' neemt uitrusting van voorgaande firma over: 1891 ([e]).
   - E. 1. Firmanten: 1. Stichters: Böcking Richard, koopman en industrieel, Antw., ontvangt 30 aandelen voor inbreng van drukkerij Lange Winkelstraat 7; Friederichsen Henri, handelsbediende, Berchem, 10 aandelen; Reiss Frédéric, expert-boekhouder, Antw.,

115 Bron (i) geeft geen adres op.

116 In beide gevallen blijkt uit het dossier HB, dat de aanvrager reeds op vermeld adres woonde toen hij de aanvraag deed.

116 In beide gevallen blijkt uit het dossier HB, dat de aanvrager reeds op vermeld adres woonde toen hij de aanvraag deed.

6 aandelen; Vorster Aug., koopman, Antw., 10 aandelen; Closs Eugène, koopman, Antw., 4 aandelen; Servais Louis, journalist, Borgerhout, 2 aandelen; Kroth Joseph, drukker, Antw., 4 aandelen ([e]). 2. Beheerders: vanaf stichting: Böcking, Friederichsen en Vorster als beheerders en Reiss als commissaris.

2. Hoger personeel; 1. Directeurs: Servais en Kroth vanaf stichting ([e, d]). Ontslag Kroth op 6-XI-1891, vervangen door M.R.A. Körnig ([f])[117]

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Winkelstraat 7: 1890-1891 ([a, d]). 2. Dambruggestraat 91[4]: 1891-1892 ([c, e]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1890. (b) *Antwerpener Zeitung*, 1-I-1891 t/m 31-III-1891. (c) *Antwerpener Zeitung*, 1-IV-1891 t/m 24-I-1892. (d) HB 25/9761 (aanvraag 2-IV-1891; toestemming 4-V-1891). (e) *Recueil des Actes*, 1891, n° 681. (f) *Recueil des Actes*, 1891, n° 2533.

348. KROTH

A. Firmanaam: 1. KROTH & KÖNIGSTEIN: oct. 1891-1892 ([a]).

G. Bron: (a) De Borger: *Deutsche Post für Belgien*, 1-X-1891 t/m 18-X-1892.

349. Kuypers, zie: DE VOORZORG

350. LAENENS

A. Firmanaam: 1. LAENENS E. & C°[118]: 1911-1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1911-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Paardenmarkt 98: 1911-1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1911-1914.

351. LAMBIN

A. Firmanaam: 1. LAMBIN-DELUYCK V.: 1897-1898 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lindenstraat 18: 1897-1898 ([a]).

G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1897-1898.

352. Lambrichts, zie: MONDEN

117 Wellicht begon Kroth rond die datum een nieuwe zaak (zie 'Kroth & Königstein').

118 Ratinckx 1911 spelt: 'Laenen'.

353. LAMOEN

A. Firmanaam: 1. LAMOEN JAC.: 1901-1914 ([a, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: juli/aug. 1901 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: dec. 1911 ([b]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, brochures, periodieken en kranten: 1903-1912 ([c, d]). Typografie en lithografie: 1913-1914 ([c]).

2. Uitrusting: telefoon: 1911-1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Ridderstraat 156, Berchem: 1903-1904 ([c]). 2. Ridderstraat 50: 1905-1910 ([c]). 3. Ridderstraat 52: 1911-1913 ([b, c]). 4. Ridderstraat 52-54: 1914 ([c]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *De Kunstgalm*, juli/aug. 1901 tot jan./ febr. 1905, s.l. (b) De Borger: *Zurenborg*, 19-XI-1911 en 31-XII-1911. (c) Ratinckx 1903-1914. (d) Typografie, II, 1913.

354. LAMONT

A. Firmanaam: 1. LAMONT (MLLE A.H.): 1909-1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1909-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Katelijnevest 64: 1909-1913 ([a]). 2. Sint-Jorispoort 3: 1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1909-1914.

355. LAMOT

A. Firmanaam: 1. LAMOT-JACOBS F.: 1851-1859 ([a, c, d, b]). 2. LAMOT-JACOBS WWE: 1860-1861 ([e]). 3. JANSSENS GEBROEDERS: 1862-1888 ([f, b]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: aug. 1852 ([c]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: aug. 1863 ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hopland 1473: 1852-1859 ([c, b]). 2. Hopland 37: 1860-1888 ([e, b]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1851-1857. (b) Estercamp-Ratinckx 1851-1888. (c) *Gazette d'Anvers*, 8-VIII-1852. (d) *Nederduytsch Overzigt*, 1856. (e) De Borger: *Reinaert de Vos*, 24-VI-1860 tot begin juli 1861. (f) *Het Werkmansregt*, proefnummer 9-II-1862 t/m 23-VIII-1863.

356. Lamot, zie: VAN DER VOORT

357. Lanslots, zie: MONDEN

358. LAPORTE

A. Firmanaam: 1. LAPORTE ALFRED: 1888-.... ([a]). 2. LAPORTE & C[o]: 1893-1901 ([e, f]) 3. LAPORTE & DOSSE: apr. 1901-1914 ([g, h]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: apr. 1893 ([e]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: juli 1914 ([h]).

C. 4. Volgt op het adres Ammanstraat 1 na L. Legros.

D. 1. Lithografie: 1890-'95 ([l]). Lithografie en typografie; stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken, akties en obligaties, etiketten en pancarten: 1900-1914 ([j, k]).

2. Uitrusting: drukkerij met gasmotor 2 PK: 1888 ([a]); gasmotor 2 PK: 1895 ([b]); gasmotor 5 PK: 1903 ([c]); elektrische motor 9 PK: 1903 ([d]); telefoon: 1913-1914 ([j]).

F. 1. Firma-adres: 1. Predikerinnenstraat 6: 1888-1893 ([a, e]). 2. Predikerinnenstraat 2-6 en Ammanstraat 1 (hoek Blindenstraat): 1895 ([b]). 3. Ammanstraat 1: 1896-1914 ([i, g, j]).

2. Drukkerij-adres: 1. Blindenstraat 4: 1913-1914 ([j]).

G. Bronnen: (a) HB 25/7221 (aanvraag 17-V-1888; toestemming 2-VI-1888). (b) HB 25/12615 (aanvraag 1-V-1895). (c) HB 25/18133 (aanvraag 27-III-1903; toestemming 24-IV-1903). (d) HB 25/18230 (aanvraag 23-V-1903; toestemming 14-VII-1903). (e) *Antwerpener Zeitung*, 1-V-1893. (f) De Borger: *Deutsches Blatt für Belgiën*, 26-III-1901. (g) De Borger: *Deutsches Blatt für Belgiën*, 28-IV-1901, (h) De Borger: *Deutsche Anzeiger für Antwerpen*, 24-VII-1914. (i) Estercamp-Ratinckx 1890-1900. (j) Ratinckx 1900-1914. (k) Typografie, II, 1913. (l) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 119; 1895, p. 125.

359. LAUDAENS

A. Firmanaam: 1. LAUDAENS GUST: 1909-1913 ([a]).

D. 1. Typografie: 1909-1913 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Montignystraat 81: 1909 ([a]). 2. De Bosschaertstraat 67: 1910-1913 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1910-1913.

360. LAUWERS

A. Firmanaam: 1. LAUWERS-VAN GENECHTEN C.: 1900-1914 ([a]).

C. 1. Op Rozenstraat 48 voorafgegaan door de boek- en papierhandel: 'Van Genechten E.': 1895 ([c]).

D. 1. Typografie: 1900-1908 ([a]). Typografie en lithografie; stadswerk: 1909-1914 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Rozenstraat 48: 1900-1910 ([a]). 2. Sint-Jacobsmarkt: 1911-1914 ([a]).
2. Drukkerij-adres: 1. Rozenstraat 48: 1900-1914 ([a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1900-1914. (b) Typografie, II, 1913. (c) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 27.

361. Lauwers, zie: BURTON
362. Lecompte, zie: VAN DER VEN
363. LEEMANS
A. Firmanaam: 1. LEEMANS J.: 1886-1914 ([a, d]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1886 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1899 ([b]).
D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, periodieken: 1887-1914 ([f, d, c]).
2. Uitrusting: telefoon: 1914 ([d]).
E. 1. Firmant: 1. Leemans Johan (*d*).
F. 1. Firma-adres: 1. Laar 30, Borgerhout: 1886 ([a]). 2. Laar 37: 1890-1899 ([c, b]). 3. Carnotplaats 65, Borgerhout: 1900-1914 ([d]).
G. Bronnen: (a) *Het Vlaamsch Heelal*, 3-I-1886. (b) *Het Vlaamsch Heelal*, 31-I-1891 en 25-III-1899. (c) *De Vrije Burger*, 20-IX-1890 en 11-X-1890. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) Typografie, II, 1913. (f) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 102.

364. LEEMANS
A. Firmanaam: 1. LEEMANS L.: 1912 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Wesenbekestraat 11: 1912 ([a]).
G. Bron: (a) De Borger: *De Noodklok*, 15-XII-1912.

365. LEGROS
A. Firmanaam: 1. TYPOGRAPHIE L. LEGROS & J. DE DEKEN: 1864-1873 ([a, k]). LOUIS LEGROS: 1864-1891 ([f, d]). 2. L. LEGROS & C[o]: 1891-1895 ([l, n]).
B. 4. Ontbinding 'L. Legros & J. De Deken': 1-XII-1873 ([k]).
C. 1. De Deken werkte zelfstandig tot in 1864.
2. Na ontbinding van 'Legros & De Deken' werkte De Deken opnieuw zelfstandig als uitgever en dagbladdirecteur. Omstreeks 1894-'95 werd de firma op het adres Oude Beurs overgenomen door Smets of De Cauwer. Legros zette zijn aktiviteit als drukker voort (zie 366).

3. ‘L. Legros & J. De Deken’ werden in de Huikstraat 3 voorafgegaan door ‘J. De Deken & Cie’; in de Ammanstraat 1 door idem.
4. Op het adres Ammanstraat 1 volgde ‘Laporte & Dosse’ op. Voor St. Katelijnevest 23: zie ook ‘Jacobs P.J.’.

D. 1. Uitgeverij, drukkerij, boekhandel, publiciteitsagentschap: 1864-1895 ([a, n]).
2. Uitrusting: stoommachine: 1864 ([a]); stoommachine (werkplaats in aanbouw): 1865 ([b]); vervanging stoommachine 1 PK door idem 2 PK: 1867 ([b]); stoommachine: 1869 ([b]); stoommachine 2 PK: 1872 ([d]); stoommachine 6 PK: 1881 ([c]); stoommachine: 1883 ([d]).

E. 2. Hoger personeel: Volgende personen werkten vermoedelijk in dienst van Legros ofwel met hem samen: 1. Leytens Constant, 2. Jacobs P.J., 3. Dela Montagne M., directeur van *Le Précurseur*, 4. Simons Ch.

F. 1. Firma-adres: 1. Huikstraat 3: 1864-.... ([a]). 2. Ammanstraat 1: 1864-1889 ([j, f, c, g]). 3. Sint-Katelijnevest 23: 1865-1873 (b, j, g).
4. Oude Beurs 35: 1872-1891 ([d, g, h]). Lange Koepoortstraat 60 en 60bis: 1873-.... ([j, i, l, m]). 6. Meir 45: 1877-1897 ([j]).

G. Bronnen: (a) HB 25/3910 (toestemming 3-III-1864). (b) HB 25/5009 (toestemming 19-XII-1865; toestemming 28-II-1867; toestemming 7-VI-1869). (c) HB 25/3802 (toestemming 5-VIII-1881; toestemming 28-X-1881). (d) HB 25/1451 (toestemming 15-IV-1872; toestemming 9-IV-1883). (e) *De Scheldegalm van Antwerpen*, 25-XII-1869 t/m 1-X-1870. (f) *L'Office d' Annonce*, 2-IV-1864. (g) *Le Courrier de la Semaine*, 1867-1894. (h) *Lloyd Anversois*, 24-XI-1894, (i) *L'Echo de l'Escaut*, 10-IV-1878. (j) *Agence de Publicité. Imprimerie et Librairie Louis Legros*, 17e année 1873, 1877, juin 1885, août 1897. (k) *Recueil des Actes*, 1873, no 400 (p. 354). (l) De Borger: *Anvers-Bourse*, vanaf 16-II-1891. (m) De Borger: *Anvers-Finance*, 17-XII-1898 t/m 19-V-1910. (n) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 93; 1884, p. 29, 99; 1887, p. 30, 102; 1890, p. 36, 119; 1895, p. 26, 125.

366. LEGROS

A. Firmanaam: 1. Legros Louis[119]: 189.-1913 ([d, e]).

C. 1. Voorafgegaan door ‘Legros & Cie’.

119 De juiste opeenvolging en relatie tussen Legros, Smets en De Cauwer was niet te achterhalen. We hebben de indruk, dat Legros met zijn drukkerij en publiciteitsagentschap stilaan aan lager wal raakte toen hij er alleen voor stond: de ‘Typografie, II, 1913’ vermeldt hem zelfs niet meer.

3. Op Offerandestraat 8 voorafgegaan door ‘Kenis J.’.

D. 1. Typografie: 1900-1913 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Meir 45: 1877-1897 ([d]). 2. Lange Koepoortstraat 60bis: 1878-1908 ([a, b, c, d, e]) 3. Groendalstraat 8: 1909 ([e]). 4. Jodenstraat 17: 1910 ([e]). 5. Coppenolstraat 12: 1911 ([e]). 6. Offerandestraat 8: 1912-1913 ([e]).

G. Bronnen: (a) *L' Information*, 5-V-1904. (b) De Borger: *Moniteur d'Anvers*, 7-V-1904. (c) *La Liberté*, 30-XII-1905. (d) *Agence de Publicité*, *Imprimerie et Librairie Louis Legros*, août 1897. (e) Ratinckx 1900-1913. (f) De Borger: *Anvers-Finance*, 17-XII-1898 t/m 19-V-1910.

367. Lemmers, zie: VINCK

368. Lenssens, zie: STOCKMANS

369. LE POITTEVIN DE LA CROIX

A. Firmanaam: 1. ALLEGRÉ: mei 1800-febr. 1803 ([a, d, g]). 2. ALLEBÉ: sept. 1803-1810 ([a, e, g]). 3. L.P. DELACROIX: febr. 1810-±1814 ([a, c, f])

4. LE POITTEVIN DE LA CROIX A.: 1816-mei 1829 ([c, f]). 5. LE POITTEVIN DE LA CROIX WWE: 1829-.... ([c, f]). 6. LE POITTEVIN DE LA CROIX E.: ± 1844 ([c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: sept. 1802 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: sept. 1840 ([b]).

D. 1. Drukker van periodiek: 1800-.... ([a]).

2. Uitrusting: 5 persen: 1810 ([f]).

E. 1. Firmanten: 1. Le Poittevin de la Croix Louis A.C., geb. Péronne 17-I-1753, 1798 naar Antwerpen, ontvanger der douanen en drukker, uit Antw. vertrokken met de aftocht der Fransen, overl. Parijs 12-VII-1839 ([c, f]). 2. Le Poittevin de la Croix Anne Louis, zoon van voorgaande, geb. Calais 13-V-1789, geh. Antw. 15-V-1811, overl. Antw. 24-V-1829 ([c, f]). 3. De Visser Maria Theresia, echtgenote van voorgaande, geb. Antw. 19-I-1784, overl. Londen 29-IX-1844 ([c, f]). 4. Le Poittevin de la Croix Edmond B.A., zoon van Anne Louis, geb. Antw. 2-III-1812, 1-VII-1854 naar Brussel ([c]).

2. Hoger personeel: 1. Allegré Louis A.J.B., geb. Calais ± 1753, werkte als stroman voor Le Poittevin in 1800-1803 ([d, g]). 2. Allebé Antoine, geb. Amsterdam 28-XII-1760, kwam in 1798 of '99 in

Antw., stroman voor Le Poittevin[120] van 1803 tot 1810 ten laatste, overl. Antw. 8-XI-1830 ([e, g]). 3.2 meesterknechten in 1810 (waaronder Allebé?) ([f]).

3. Lager personeel: 1. 18 werklieden in 1810 ([f]). 2. Volgens de patentbelasting werd voor 3-12 arbeiders betaald in 1816; voor 12 in 1817 en 1818; 14 tot 21 in 1819; 15 in 1820; 12 in 1821-'22; 8 in 1823-1825; 7 in 1826; 5 in 1827; 7 in 1828; 4 in 1829 en '30 ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Paardenmarkt 414:1802 ([a, d, e]). 2. Schoenmarkt 702 (= Bonapartestraat): 1803-.... ([a]).

3. Privaat adres: voor Le Poittevin: 1. Schoenmarkt 708: 1798-juli 1811 ([f, c]). 2. Jezusstraat 1168: 1811-1815 ([c, f]). 3. Schoenmarkt 701 (Zoon Anne Louis): 1811-.... ([c, f]). 4. Huidevetterstraat 12 (Kleinzoon Edmond):.... ([c]).

G. Bronnen: (a) *Journal du Commerce d'Anvers - Journal du Département des Deux-Nèthes* tot 1813. (b) De Borger: *Le Controleur*, 13-IX-1840. (c) De Groote, p. 67, 71, 86, 108. (d) De Groote, p. 72, 99, 114. (e) De Groote, p. 66, 71, 99, 114. (f) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 404, 413-414, 441-442, 455-456. (g) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 409 en 436.

370. Leys, zie: CRAEN

371. LEYTENS

A. Firmanaam: 1. LEYTENS CONSTANT: 1864-1884 ([a]).

D. 1. Typografie: 1884 ([c]).

E. 1. Firmant: 1. Leytens Constant was vermoedelijk drukker in dienst van ‘Legros & De Deken’ of van ‘De Deken & Cie’.

F. 1. Firma-adres: 1. Ammanstraat 1: 1874-1882 ([b]). 2. Paternosterstraat 11: 1884 ([c]).

G. Bronnen: (a) *Le Précurseur*, 1/2-I-1864 t/m 31-XII-1884. (b) *Tablettes du Précurseur*, 1874-'75 en 1881-'82. (c) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99.

372. LEYTENS

A. Firmanaam: 1. LEYTENS-EVERAERTS L.: 1888-1890 ([a, b, c]).

D. 1. Typografie en papierhandel: 1890 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Sterstraat 2: 1888-1890 ([a, c]).

120 Wat niet belette Allebé in de *Journal du Commerce d'Anvers* van 15 Fructidor XI (2-IX-1803) als de nieuwe eigenaar van deze krant voor te stellen (p. 1, kolom 1).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1888. (b) Vertessen-Vervliet 1889. (c) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 36, 119.

373. LIDNER

A. Firmanaam: 1. LIDNER[121]: 1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Maaldersstraat 44: 1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

374. LIEVENS

A. Firmanaam: 1. LIEVENS-TUYTELEER H.: 1913-1914([a]).

D. 1. Typografie: 1913-1914([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Eiermarkt 17: 1913-1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1913-1914.

375. LINDNER

A. Firmanaam: 1. LINDNER G. LINDNER-STEENACKERS W.: 1888-1907 ([a, b]). 2. LINDNER & MAES: 1907-1913 ([c, b]).

D. 1. Typografie; stadswerk: 1900-1913 ([b, d]).

2. Uitrusting: 2 persen: 1907 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Ploegstraat 13: 1888 ([a]). 2. Begijnenvest 2: 1892 ([a]). 3. Lange Bisschopstraat 21: 1899-1901 ([a, b]). 4. Lange Bisschopstraat 27: 1902-1907 ([b]). 5. Eggestraat 29: 1907-1913 ([c, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1888-1899. (b) Ratinckx 1900-1913. (c) HB 25/20576 (aanvraag 6-VIII-1907; toestemming 17-IX-1907). (d) Typografie, II, 1913.

376. LINDNER

A. Firmanaam: 1. LINDNER: 1912-1913 ([a]).

D. 1. Typografie: 1912-1913 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Kammenstraat 11: 1912-1913 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1913.

377. Lindner, zie: MOREELS

378. Le Lion, zie: KROTH

379. Loobuyck, zie: MONDEN

121 Vermoedelijk is de naam verkeerd gespeld en moet men lezen ‘Lindner’. We weten niet of we in dat geval staan voor de voortzetting van ‘Lindner & Maes’, voor deze van ‘Lindner’ of voor een derde persoon.

380. LUTZ

A. Firmanaam: 1. LUTZ P.: 1893-1918 ([a]).

G. Bron: (a) Vertessen-Vervliet 1893-1918.

381. MADOU

A. Firmanaam: 1. MADOU J.B.: 1900-apr. 1902 ([a, b]). 2. MADOU-COP J.B.: apr. 1902-1911 ([c, e]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: dec. 1900 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: mei 1911 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Deurnestraat 15: 1900 ([a]). 2. Deurnestraat 5: 1902 (d). 3. Deurnestraat 15: 1904 ([c, e]).

G. Bronnen: (a) *Le Cri d'Anvers*, 6-XII-1900. (b) *Ontwaking*, 10-IV-1902. (c) *Ontwaking*, 25-IV-1902 t/m 4de jaargang 1904. (d) *De Klopper*, juni 1902 en oct. 1902. (e) De Borger: *De Reclame Gazet*, 20-V-1911.

382. MAES

A. Firmanaam: 1. MAES JOS.: 1882-1899 ([c, b]).

D. 1. Mechanische, fotografische drukkerij, fototypische lithografie, uitgeverij: 1887-1890 ([d]).

2. Uitrusting: gasmotor 2 PK voor drukpersen: 1884 (a); gasmotor 3 PK voor drukpersen: 1899 ([b]).

E. 1. Firmant: 1. Maes Jos. zou vooral uitgever zijn geweest.[122]

F. 1. Firma-adres: 1. Grammayestraat 10[123]: 1884-1899 ([a, b]). 2. Jacobsstraat 38: 1899 ([b]).

3. Privaat adres: 1. Rembrandtstraat 33[124]: 1899 ([b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/5039 (aanvraag 29-I-1884; toestemming 7-III-1884). (b) HB 25/15629 (aanvraag 6-III-1899; toestemming

122 Dit blijkt uit de aanvraag van 1899, waar op de hoofding van het briefpapier gedrukt staat: 'Jos. Maes, éditeur', en waar we bovendien een aantal van zijn voornaamste uitgaven vermeld vinden: het werk over Plantin van M. Rooses, de '*Collections du Musée Plantin-Moretus*' en de door Ruelens en Rooses verzorgde '*La Correspondance de Rubens*'.

123 De aanvraag HB geeft nog als adres op: 'Sint Katelijnevest 23'. We weten niet of Maes daar reeds als drukker werkzaam was. In een brief d.d. 9-II-1884 kant een gebuur zich tegen de vestiging van de drukkerij. Hij spreekt echter over Maes als 'photographe'.

124 Op de hoofding van de aanvraag HB was het adres Grammayestraat in potlood doorgehaald en werd daarvoor in de plaats 'Rembrandtstr. 33' opgegeven. Het is weinig waarschijnlijk dat in de Rembrandtstr. de drukkerij ondergebracht is geweest.

18-IV-1899). (c) Vertessen-Vervliet 1882-1889. (d) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 30, 103; 1890, p. 37.

383. Maes, zie: LINDNER
384. Maisels, zie: MEISELS
385. MAJOOR
    - A. Firmanaam: 1. MAJOOR H.: 1884 ([g]). 2. MAJOOR H. & VAN OPSTAL J.: 1885 ([a]). 3. MAJOOR H. & J.: 1890-1913 ([b, c, d]). 4. MAJOOR H., TH. BOECKX SUCCESSEUR: 1914 ([e]). BOECKX T.: 1914 ([d]).
    - B. 2. Enige gekende data van drukwerk: jan. 1885 en 1890 ([a, b]).
    - D. 1. Typografie; stadswerken affiches; brochures: 1884-1913 ([g, f]). Lithografie: 1905-1914 ([d]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Pruynenstraat 49: 1885 ([a]). 2. Pruynenstraat 19: 1895-1903 ([c, d]). 3. Pruynenstraat 19 en Potgieterstraat 22: 1905-1912 ([d]). 4. Pruynenstraat 19, Potgieterstraat 22 en Paardenmarkt 121 (lith.): 1913 ([d]). 5, Paardenmarkt 121: 1914 ([d, e]).
    - G. Bronnen: (a) De Borger: *De Toekomst*, 25-I-1885. (b) De Borger: *De Vrije Vlucht*, 1-VII-1890. (c) Estercamp-Ratinckx 1895-1900. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) Telefoongids 1914. (f) Typografie, II, 1913. (g) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 103; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

386. MAJOOR
    - A. Firmanaam: 1. MAJOOR J. (FILS): 1906-1914 ([a]).
    - D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, brochures: 1906-1914 ([a, b]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Korte Nieuwstraat 32: 1906-1914 ([a]).
    - G. Bronnen: (a) Ratinckx 1906-1914. (b) Typografie, II, 1913.

387. MANCKE
    - A. Firmanaam (pseudoniem): 1. MANCKE V., rue des Boiteux: 1851 ? ([a]).
    - G. Bron: (a) Pamflet: *Le Sénat*, *le Ministère et l'Impot*, 1851.

388. MARCHAND
    - A. Firmanaam: 1. J.W. MARCHAND & Co: 1867-1869 ([a, b, c]).
    - F. 1. Firma-adres: 1. Oude Beurs 49: 1867-1868 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) *De Vlinder*, 12-V-1867 t/m 29-XII-1867. (b) *Ieders Belang*, 5-I-1868 t/m 5-IV-1868. (c) De Borger: *Gazette van Antwerpen*, 5-VII-1869.

389. Marcour, zie: DE MARCOUR
390. Mariën, zie: SIX
391. MARINUS
   A. Firmanaam: 1. MARINUS: 1827 ([a]).
   D. 1. Steendrukker: 1827 ([a]).
   E. 1. Firmant: 1. Marinus Josephus F., geb. Antw. 10 thermidor X (29-VII-1802), meubelschilder eerst, steendrukker in 1827 ([a]).
   F. 1. Firma-adres: 1. Pelgrimstraat 2814: 1827 ([a]).
   G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 433, 448.

392. Marinus, zie: VAN OPSTAL
393. MARSILY
   A. Firmanaam: 1. MARSILY H. & C[o]: 1904-1907 ([a, c]). 2. MARSILY HENRY M.: 1908 ([c]). 3. MARSILY & ROOZE F.: 1909 (c). 4. ROOZE FRANç.: 1910-1914 ([b, c]).
   C. 3. Op het adres Kleine Goddaert 6 was vroeger het werkhuis van Monden & C[o] gevestigd.
   D. 1. Lithografie: 1905-1914 ([c]).
   2. Uitrusting: drukkerij met 2 persen en 2 elektromotoren: 1904 ([a]); steendrukkerij met 2 persen en 2 elektromotoren: 1910 ([b]).
   F. 1. Firma-adres: 1. Keizerstraat 5: 1904-1907 ([a, c]). 2. Handschoenmarkt: 1908 ([c]). 3. Kleine Goddaert 6: 1909-1910 ([c, b]). 4. Zwartzusterstraat 36: 1910-1914 ([b, c]).
   G. Bronnen: (a) HB 25/18727 (aanvraag 14-V-1904; toestemming 28-VI-1904). (b) HB 25/22666 (aanvraag 24-V-1910; toestemming 29-VII-1910). (c) Ratinckx 1905-1914.

394. MARTENS
   A. Firmanaam: 1. MARTENS-TANT F.: 1890-1914 ([c, d]). MARTENS & FONTEIN[125]: 1905-1906 ([d]).

125 Het juiste verband tussen Martens-Tant en Martens & Fontein hebben we niet kunnen nagaan.

C. 1. Vóór 1890 een papierhandel in de Wiegstraat 30 ([f]).
D. 1. Typografie en lithografie: 1895 (a). Typografie; stadswerk: 1900-1914 ([d, e]). Ook: 'Fabrique de registres, atelier de reliure, fournitures de bureau': 1910 ([b]).
2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1895 ([a]); gasmotor 1 1/2 PK: 1910 ([b]); telefoon: 1901-1914 ([d]).
F. 1. Firma-adres: voor Martens-Tant: 1. Sint-Jacobsmarkt 16: 1890-1909 ([c, d]). 2. Kolveniersstraat 26: 1910 ([b, d]). 3. Kolveniersstraat 20: 1910-1913 ([b, d]). 4. Sint-Hubertusstraat 53: 1914 ([d]). voor Martens & Fontein: 1. Kolveniersstraat 26: 1905-1906 ([d]).
G. Bronnen: (a) HB 25/12476 (aanvraag 29-I-1895; toestemming 1-III-1895). (b) HB 25/22794 (aanvraag 17-VIII-1910; toestemming 30-IX-1910). (c) Estercamp-Ratinckx 1890-1900. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) Typografie, II, 1913. (f) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 37; 1895, p. 26, 125.

395. Martougin, zie: MONDEN
396. Mathieu, zie: REYNAERT
397. MATTHEUS
A. Firmanaam: 1. MATTHEUS-HENDRICKX: 1895 ([d]). 2. MATTHEUS FR.: 1895-1914 ([a, b]).
D. 1. Typografie, stadswerk en affiches: 1900-1914 ([d, c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Grote Steenweg 162, Berchem: 1896-1914 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) *Gazet van Berchem*, 20-IX-1896 t/m 20-VIII-1899.[126] (b) Ratinckx 1900-1914. (c) Typografie, II, 1913. (d) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

398. MAUQUOY
A. Firmanaam: 1. M. MAUQUOY & FILS: 1911 ([a]).
D. 1. Fotogravure: lijnclichés en similis op zink of koper: 1911 ([a]).
G. Bron: (a) Typografie, I, 1911.

399. Mauroy, zie: DE DEKEN

126 Deze bron vermeldt Mattheus als uitgever, maar vermoedelijk was hij ook de drukker van die krant.

400. MAYER

A. Firmanaam: 1. MAYER S.: 1880 ([a]). 2. SEGHERS & Cie E.: 1884 ([g]). 3. SEGHERS LOUIS & ZONEN: 1885-1897 ([e, d]). 4. SEGHERS FRÈRES[127]: 1900-1909 ([f]). 5. SEGHERS J. & C[o]: 1910-1914 ([f]).

D. 1. Lithografie: 1884-1912 ([g, f]) Lithografie en typografie: 1887 ([g]), 1913-1914 ([f]).

2. Uitrusting: stoommachine 4 PK voor steendrukpersen: 1880 ([a])[128]; nieuwe stoommachine: 1890 ([b]); gasmotor 2,4 PK ter vervanging van stoommachine: 1896 ([c]); steendrukkerij met persen en stoommachine: 1897 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Pandstraat 9: vóór jan. 1880 (a). 2. Lange Nieuwstraat 96: 1880-1897 ([a, d]). 3. Parochiaanstraat 2[1]: 1897-1914 ([d, f]).

G. Bronnen: (a) HB 25/.... (toestemming 19-I-1880). (b) HB 25/ 9419 (aanvraag 5-IX-1890). (c) HB 25/14292 (aanvraag 28-X-1896; toestemming 8-XII-1896). (d) HB 25/14713 (aanvraag 24-VII-1897; toestemming 10-IX-1897). (e) Estercamp-Ratinckx 1885-1892. (f) Ratinckx 1900-1914. (g) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 103; 1890, p. 112, 119; 1895, p. 125.

401. MEES

A. Firmanaam: 1. MEES B.J.: 1865-1876 ([a, c, e]).[129] 2. MEES & C[o]: 1876-1888 ([l, e, d, g]). MEES J.B.: 1884-1885 ([h, j]). MEES B.J.: 1884-1899 ([o, p]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1865 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: febr. 1896 ([l]).

D. 1. Typografie: 1881-'95 ([i]). Lithografie: 1890 ([i]).

2. Uitrusting: gasmotor: 1876 ([m]); stoommachine voor 2 persen (vervangt gasmotor): 1876 ([n]); gasmotor 1 PK: 1884 ([o]).

E. 1. Firmanten: 1. B.J. Mees ondertekende de aanvraag HB van 1876 ([m]); 2. met hem tekende een zekere Adriaensen, die dus ofwel de vennoot, ofwel de huiseigenaar kan geweest zijn.

F. 1. Firma-adres: 1. Rozenstraat 44: 1865 ([a]). 2. Rozenstraat 46:

127 Volgens Ratinckx 1913 en 1914 zou de firmanaam 'Seghers frères' nog in die jaren in gebruik zijn geweest naast 'Seghers, J. & Co', wat ons weinig waarschijnlijk lijkt.

128 De toestemming betreft het verhuizen van de steendrukkerij; de daar vermelde uitrusting was dus reeds eerder in gebruik.

129 Volgens bronnen (c, d) verandert de firmanaam op 1 febr. 1876, maar (e) geeft reeds een halve maand eerder 'Mees & C[o]'.

1866-1867 ([b]). 3. Apostelstraat 14: 1868-jan. 1884 ([c, f]). 4. Congresstraat 24: febr. 1884-1899 ([g, p]).

3. Privaat adres: 1. Lange Bisschopstraat 53: 1884-1885 ([o, p]).

G. Bronnen: (a) *Komiteit der Volksvoordrachten*, 2de jaargang, 1, 1865. (b) *De Vooruitgang*, 13-X-1866 t/m 24-III-1867. (c) *Lloyd Anversois*, 1/2-XI-1868 t/m 30/31-I-1876. (d) *Lloyd Anversois*, 1-II-1876. (e) *La Scène*, 9/16-I-1876. (f) *De Kleine Gazet*, 27-I-1884. (g) *De Kleine Gazet*, 3-II-1884 t/m 2-IX-1888. (h) *Het Antwerpsch Toneel*, 13-IX-1884 t/m 27-IX-1885. (i) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 94; 1884, p. 99; 1887, p. 103; 1890, p. 119; 1895, p. 125. (j) De Borger: *Echo des Écoles - Schoolgalm*, 1-V-1885 en 29-X-1885. (k) *Ons Belang*, 8-X-1893. (l) De Borger: *De Wipschutter*, 22-II-1896. (m) HB 25/1909 (aanvraag 18-I-1876). (n) HB 25/2017 (toestemming 7-IX-1876). (o) HB 25/ 5041 (aanvraag 28-I-1884; toestemming 17-III-1884). (p) Estercamp-Ratinckx 1885 en 1888-1899.

402. MEEUS

A. Firmanaam: 1. MEEUS CH.: 1903-1914 ([c]).

B. 2. Enige gekende data van drukwerk: jun. 1911 en oct. 1913 ([a, b]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, brochures, periodieken: 1903-1914 ([c, d]).

2. Uitrusting: telefoon: 1907-1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Van Montfortstraat 46, Borgerhout: 1903-1914 ([a, b, c]).

G. Bronnen: (a) *De Vereenigde Stadsagenten*, juni 1911. (b) *Stadsbedienden en Werklieden-Verbond van Antwerpen*, oct. 1913. (c) Ratinckx 1903-1914. (d) Typografie, II, 1913.

403. MEISELS

A. Firmanaam: 1. MEISELS S. & C[o] (Imprimerie international)[130]: 1911 ([a]).

D. 2. Uitrusting: drukkerij met elektromotor 2 PK: 1911 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Pelikaanstraat 5 ‘onder spoorbaan’: 1911 ([a]).

3. Privaat adres: 1. De Keyzerlei 33: 1911 ([a]).

G. Bron: (a) HB 25/23109 (aanvraag 5-I-1911; toestemming 21-II-1911).

130 We namen de spelling ‘Meisels’ over omdat deze gebruikt werd voor de ondertekening van de aanvraag. Elders vonden we echter ‘Maisels’, maar ook - voor het privaatadres - ‘Avenue du Kayzer’!

404. Mellaerts, zie: MONDEN

405. MELSEN

A. Firmanaam: 1. MELSEN FLORENT: 1890-1914 ([a, h]).

B. 1. Drukkerij opgericht einde 1890 of begin 1891 ([a]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: oct. 1893 ([e]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1913 ([f]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, brochures, periodieken: 1895-1914 ([j, h, i]). Boek- en Steendrukkerij: 1913 ([f]).

2. Uitrusting: gasmotor: 1895 (b); pers en gasmotor: 1897-'98 ([c]); elektromotor 1 1/4 PK: 1905 (d); telefoon: 1907-1914 ([h]).

F. 1. Firma-adres: 1. Dambruggestraat 259: 1890-1898 ([a, c, g]). 2. Brugstraat 34: 1898-1905 ([c, d]). 3. Brugstraat 18: 1907-1914 ([h]); maar: nr 8: 1913 ([f]).

G. Bronnen: (a) HB 25/9424 (aanvraag 21-X-1890; toestemming 21-XI-1890). (b) HB 25/12604 (aanvraag 26-IV-1895; toestemming 25-VI-1895). (c) HB 25/14978 (aanvraag 18-XII-1897; toestemming 4-II-1898). (d) HB 25/19139 (aanvraag 11-II-1905; toestemming 18-IV-1905). (e) *De Vrije Pen*, 22-X-1893 t/m 5-XI-1893. (f) *De Havenbelangen*, jan. 1913. (g) Estercamp-Ratinckx 1894-1900. (h) Ratinckx 1900-1914. (i) Typografie, II, 1913. (j) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

406. MENTEN

A. Firmanaam: 1. MENTEN P.: 1905-1911 ([a]).

D. 1. Typografie; stadswerk, bedrukte zakjes en verpakking: 1905 ([a])-1913 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Statiestraat 154, Berchem: 1905-1906 ([a]). 2. Montensstraat 5, Borgerhout: 1907 ([a]). 3. Lindenstraat 80, Merksem: 1908-1911 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1905-1911. (b) Typografie, II, 1913.

407. Mercure belge, zie: VAN DER VEN

408. MERCURIUS

A. Firmanaam: 1. MERCURIUS, AGENCE D'IMPRIMERIE ET DE PUBLICITÈ: 1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Amsterdamstraat 68, Borgerhout: 1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

409. Mercurius, zie: FOLKERTS
410. Mertens, zie: VERDUSSEN
411. MESTAG
A. Firmanaam: 1. MESTAG JULIUS: 1901 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Broederminstraat 1: 1901 ([a]).
G. Bron: (a) *De Noodkreet*, 15-V-1901.

412. Mesuere, zie: VAN DEN BROECK
413. La Métropole (Drukkerij van), zie: VAN NIJLEN
414. MEYER
A. Firmanaam: 1. MEYER G.: 1893-1911 ([a, b, c]). 2. MEYER WWE G.: ? ([d]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: sept. 1893 ([a])
3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1899 ([b]).
C. 4. Firma opgevolgd in Lange Koepoortstraat door A. De Kanter.
D. 1. Lithografie en typografie; stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken: 1895-1911 ([e, c, d]). Papierhandel en fabrikatie van registers: 1895 ([e]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lange Koepoortstraat 51: 1893-1911 ([a, c]).
G. Bronnen: (a) *La Badinne*, 30-IX-1893 en 27-X-1894. (b) De Borger: *Revue des Tirs*, 8-XII-1898 en 4-III-1899 ([b]). (c) Ratinckx 1900-1911. (d) Typografie, II, 1913. (e) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 26, 125, 181.

415. MEYERS
A. Firmanaam: 1. MEYERS R.: 1905-1911 ([b]). 2. VAN BALLAER F.: 1912-1913 ([b]). 3. CARLIER L.: 1914 ([b]).
B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: jan. 1906 ([a]).
D. 1. Typografie: 1905-1911 ([b]). Typografie en lithografie; stadswerk en affiches; brochures en boeken: 1912-1913 ([b, c]). Lithografie: 1914 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Milisstraat 86: 1905-1914 ([b]).
G. Bronnen: (a) *Ons Streven*, 14-I-1906. (b) Ratinckx 1905-1914. (c) Typografie, II, 1913.

416. MIENIKUS

A. Firmanaam: 1. MIENIKUS C.J.: ± 1860-1862 ([b, a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Koepoortstraat 43: ± 1860-1862 ([b, a]).

G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 69. (b) Estercamp, p. 16.[131]

417. Milio, zie: VAN DER VEN

418. Militär-Formulardruckerei, zie: BROEL

419. Missotten, zie: MONDEN

420. Mol, zie: BROUWERS

421. MONDEN

A. Firmanaam: 1. MONDEN & C[o]: 1905-1907 ([a, b, g, h]). 2. IMPRIMERIE COMMERCIALE PHÉNIX: 1907-191O ([h, j]). 3. HENRI MONDEN, IMPRIMERIE PHÉNIX: 1910-1914 ([j, f]).

B. 1. Stichting: Monden & C[o]: 6-VIII-1905 ([g]). Phénix: 7-XI-1907 ([h]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: mei 1907 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: aug. 1911 ([e]).

4. Ontbinding 'Phènix': 25-IV-1910 ([j]); likwidatie: 19-III-1912 ([k]).

C. 3. Op het adres Kleine Goddaert 6 drukte vroeger Plasky.

4. Op hetzelfde adres volgde na Monden: 'Marsily & Rooze'.

D. 1. Lithografie en typografie: 1906-1914 ([f]). Boekdrukkerij en -binderij, uitgave en druk van periodieken: 1907 ([h]). Typografie: stadswerk, brochures: 1913 ([l]).

2. Uitrusting: 3 persen:: 1905 ([a]).[132]; 10 persen en gasmotor 10 PK: 1907 ([b]); 5 persen, 6 elektromotoren van 1 1/2, 1 en 4 van 1/2 PK, een snijmachine: 1910 ([c]); telefoon: 1906-1914 ([f]).

E. 1. Firmanten: 1. Stichters 'Monden & C[o]' ([g]): Monden Henri, L.M., drukker, Antw.; Lambrichts Jacques-Hubert, leraar, Antw.; Lanslots Victor Henri, natiebaas, Antw. 2. Stichters 'Phénix' ([h]): Lambrichts Jacques-H., drukker, De Moystraat 34, 2 aandelen; Mellerts Julien, eigenaar, Zuiderlei 195, 90 aandelen; Mellaerts Edmond, handelaar, Mechelen, 20 aandelen; Bureau Emile, beheerder, Gerardstraat 31, 11 aandelen; Monden Henri, drukker, Zirkstraat 27, 2 aandelen; Missotten Adalbert, consulair agent voor Frankrijk, Hasselt, 8 aandelen; Billiet Eugène, bureelhoofd, De

131 Olthoff noemt hem boekdrukker en ook uitgever van 'De Volksvriend'.

132 Deze persen waren reeds in gebruik op het ogenblik van de aanvraag.

Hornestraat 29, 20 aandelen; Hessels Léon, wisselagent, Vondelstraat 13, 20 aandelen; Van den Broeck Arthur, dokter, Brugge, 20 aandelen; De Hondt Guillaume, beheerder, Oude Steenweg 68, 6 aandelen; Mulkens Alphonse, boekhouder, Leopold de Waelstraat, 100, 2 aandelen; Servais Henri, zonder beroep, Schullstraat, 2 aandelen; Loobuyck Edouard, koopman, Falconplein 2, 20 aandelen; Monden & Co, Sté en commandite; Mellerts François, koopman, Brussel, 20 aandelen; Lanslots Victor, stouwer, Kempisch dok Oost 84, 20 aandelen. 3. Beheerders 'Phénix': Lambrichts, Mellaerts François, Bureau ([h]). Hieraan toegevoegd 31-XII-1908: Mellaerts Edmond ([i]). 4. Aandeelhouders aanwezig bij besluit tot ontbinding 25-IV-1910 ([j]): Bank van Borgerhout, vertegenwoordigd door Alfred Martougin, 35 kapitaalsaandelen - 86 dividendaandelen; Hessels Léon, 20-10; Mellaerts Julien, legerofficier, 100-100; Billiet Eugène, bureelhoofd bij 'John P. Best', 90-82; Godenir Oscar, legerofficier, 10-5; Monden Henri, 32-86; Mulkens Alph., 2-1; Missotten A., eigenaar, 8-4; Mellaerts Edm., industrieel, 20-10; De Hond (sic) G., 6-3; Ruelle Albert, handelsagent, Vorst, 4-2. 5. Aandeelhouders aanwezig bij likwidatie ([k]): Hessels L., 20 kapitaalsaandelen - 10 dividendaandelen; Mellaerts J., 90-90; Billiet E., 90-61; Mulkens, 2-1; Missotten, 8-4; Mellaerts Edm., 62-99; Martougin Alfred, 17-10; Dupont Mej, Irène, zonder beroep, Huybrechtsstraat 12, 54-geen; Van den Broeck Arthur, 20-10; Buren (sic) Emile, geen-33; Lanslots V., 30-10; Mellaerts Fr., 20-10; Froment Arthur, Brussel, 10-geen.

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Koepoortstraat 17: 1905-1907 ([a, b]). 2. Zirkstraat 27: 1907-1910 ([b, c]). 3. Oude steenweg 14: 1910-1914 ([c, f]).

2. Drukkerij-adres: 1. Kleine Goddaert 6: 1905-1907 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/19507 (aanvragen van 12-X-1905 en 5-III-1906; toestemming 10-III-1906). (b) HB 25/20334 (aanvraag 16-III-1907; toestemming 17-IV-1907). (c) HB 25/22786 (aanvraag 12-VIII-1910; toestemming 30-IX-1910). (d) *De Handelsreiziger*, mei 1907. (e) *De Handelsreiziger*, aug. 1911. (f) Ratinckx 1906-1914. (g) *Recueil des Actes*, 1905, n° 4429. (h) *Recueil des Actes*, 1907, n° 6320 en 6321. (i) *Recueil des Actes*, 1909, n° 1743. (j) *Recueil des Actes*, 1910, n° 3041. (k) *Recueil des Actes*, 1912, n° 2188. (l) Typografie, II, 1913.[133]

133 Deze bron vermeldt als firmanaam: 'S.A. Imprimerie Phénix'.

422. Monet, zie: WILLEKENS K.

423. MOORTGAT

A. Firmanaam: 1. MOORTGAT ANT.: 1899-1901 ([a, c]).

B. 2. Enige gekende data van drukwerk: mei en febr. 1900 ([a, b]).

D. 1. Typografie: 1900-1901 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Herentalsestraat 25: 1899-1901 ([a, c]).

G. Bronnen: (a) *De Talenstudent*, 6-V-1899. (b) *De Vroegpost*, 25-II-1900. (c) Ratinckx 1900-1901.

424. Moré, zie: DE CORT F.J.

425. MOREELS

A. Firmanaam: 1. MOREELS & LINDNER: 1890-1900 ([a]). MOREELS A.: 1895 ([b]).

D. 1. Typografie: 1890-1900 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vekestraat 18: 1890-1900 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1890-1900. (b) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 126.

426. MORETUS

A. Firmanaam: 1. MORETUS WWE FR. J.: 1759-1805 ([a]). 2. MORETUS JACOBUS, LUDOVICUS (&) FRANS: 1806-1808 ([a, c]). 3. MORETUS LUD. FR. X.: tot 1820 ([a]). 4. MORETUS ALBERT F.H.F.: tot 1865 ([a, b]). 5. MORETUS ED. J.H.: tot 1866 ([a, b, c]).

D. 2. Uitrusting: 5 persen 1810 ([b]).

E. 1. Firmanten: 1. Borrekens Maria, Wwe Moretus Franciscus Joannes, overl. 5-V-1797 ([a]). 2. Moretus Jacques, zoon van voorgaanden, overl. 24-IV-1808 ([a]). 3. Moretus François, broer van voorgaande, overl. Ekeren 13-X-1814 ([a]). 4. Moretus Ludovicus Fr. X., broer van voorgaande, overl. 20-VIII-1820 ([a, b]). 5. Moretus Albert Fr. H. Fr., neef van voorgaande, geb. Dresden 26-IX-1795, overl. Antw. 1-IV-1865. 6. Moretus Eduard J.H., broer van voorgaande, geb. Antw. 3-III-1804, verkocht de drukkerij aan de stad 20-IV-1876 (b).

3. Lager personeel: 1. Franse periode: 1794-1800: jaarlijks gemiddeld 5 arbeiders; sept. 1806-sept. 1808: 3 arbeiders ([b]). 2. Hollandse periode: van nov. 1816 af 2 arbeiders, maar in 1816 werd de drukkerij in de patentbelasting aangeslagen onder de groep: 3-12 arbeiders; 1819: 1-3 arbeiders; 1820: zonder hulp; 1821-'22: 1-3;

1825-'26: zonder hulp; 1829-'30: 6; 1831: 11. In de jaren 1823 en 1827-'28 werd patent betaald als boekverkoper ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vrijdagmarkt.

G. Bronnen: (a) De Groote, p, 62-64, 86, 107, 114, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 405, 414, 425, 441, 455-456. (c) Olthoff, p. 71.

427. MORISONS

A. Firmanaam: 1. MORISONS J.L.: 1902-1914 ([c]).

D. 1. Typografie, stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1902-1914 ([c, d]).

2. Uitrusting: Fabriek voor rijwielen... Drukkerij met drukpers en gasmotor[134]: 1904 ([a]); o.a. een drukkerij: 1911 ([b]).; telefoon: 1912-1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Dambruggestraat 155: 1902-1914 ([c]).

2. Drukkerij-adres: 1. Dambruggestraat 109: 1904-1911 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/18551 (toestemming 19-IV-1904). (b) HB 25/23465 (dossier niet bewaard). (c) Ratinckx 1902-1914. (d) Typografie, II, 1913.

428. MORTELMANS

A. Firmanaam: 1. MORTELMANS K. (of CH.): 1862-1900 ([a, c]). 2. MORTELMANS VVE K.: 1900-1903 ([d]), 3. MORTELMANS ANT.[135]: 1904-1914([e]).

B. 1. Drukkerij waarschijnlijk opgericht in 1862 ([a]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 16-V-1863 ([e]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 24-II-1893 ([h]).

D. 1. Typografie, boek- en papierhandel: 1881-1895 ([k]). Lithografie en typografie; stadswerk en affiches: 1900-1914 ([d, j]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hofstraat: 1862 ([a]). 2. Zirkstraat 26: 1863-1866 ([e, f, b]). 3. Paardenmarkt 7: 1866-1870 ([b, g, c]). 4. Klapdorp 121: 1874-1914 ([c, h, d]).

2. Drukkerij-adres: 1. Falconrui 40: 1907-1914 ([i, d]).

G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 74. (b) Vertessen-Vervliet 1863-1892.

134 Deze combinatie lijkt wel heel vreemd; zonder de bevestiging van Ratinckx en Typografie, II, 1913, zouden we Morisons niet onder de drukkers vermeld hebben.

135 We hebben niet gevonden of er een verband bestaat tussen deze Ant. Mortelmans en A. Mortelmans (zie verder). Bron (k) vermeldt steeds een 'J.-G.' en een 'Ch.'.

(c) Estercamp-Ratinckx 1866-1900. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) *Het Barbierken*, 16-V-1863. (f) *De Hekelaar*, 4-VI-[1864]. (g) *Le Tam-Tam Anversois*, 25-X-1868. (h) De Borger: *De Duivenliefhebber*, 21-IV-1883 t/m 24-II-1893.[136] (i) HB 25/20229 van 1907. (j) Typografie, II, 1913. (k) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 95; 1884, p. 29, 99; 1887, p. 30, 103; 1890, p. 37, 119; 1895, p. 26, 125.

429. MORTELMANS
- A. Firmanaam: 1. MORTELMANS A.: 1875-1879 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Oude Vaartplaats 18: 1875-jan. 1876 ([a]). 2. Tulpstraat 52: jan. 1876-1879 ([a])
- G. Bron: (a) *Het Recht*, 19-IX-1875 t/m 1-VI-1879.[137]

430. MORTIER
- A. Firmanaam: 1. MORTIER AUG.: 1899-1903 ([a, b, c]).
- G. Bronnen: (a) *La Métropole*, 14-VI-1899 t/m 1904. (b) *Le Marché Financier*, 6-XI-1899. (c) Kiespamflet *Le Tondu récalcitrant*, 13-X-1903.

431. Mosolini, zie: HELMINGER
432. Mulkens, zie: MONDEN
433. MURRATH
- A. Firmanaam: 1. MURRATH J.: 1911-1912 ([a]).
- D. 2. Uitrusting: pedaalpers: 1911-1912 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Van Helmontstraat 18: 1911-1912 ([a]).
- G. Bron: (a) HB 25/23638 (aanvraag 6-XII-1911; toestemming 23-I-1912).

434. Napels, zie: CRAEN
435. NEUCKENS
- A. Firmanaam: 1. NEUCKENS J.B.J.: 1840-1845 ([a]), 1846 ([b]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Klapdorp, Schipstraat.
- G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1840-1845. (b) Olthoff, p. 75.

136 Volgens Olthoff, p. 74 gaf Mortelmans dit blad uit sinds 1866.
137 Vanaf 27-VIII-1876 wordt A. Mortelmans niet meer expliciet als drukker vermeld, alleen als uitgever.

436. Noé, zie: BRUYNINCKX
437. NOENINCKX
A. Firmanaam: 1. NOENINCKX JOS.-G.: 1892-1914([a, b]).
D. 1. Lithografie: 1887 ([c]). Lithografie en typografie: 1895-1914 ([c, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Reyndersstraat 20: 1892-1907 ([a, b]). 2. Oude Baan 40, Berchem: 1908-1914 ([b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1892-1900. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 103; 1895, p. 111, 125.

438. NOENINCKX
A. Firmanaam: 1. NOENINCKX J.: 1905-1907 ([a]).
D. 1. Typografie: 1905-1907 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Leeuwenstraat 21: 1905-1907 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1905-1907.

439. Imprimerie du Novateur, zie: DE WEVER
440. OLLE
A. Firmanaam: 1. OLLE W.[138]: 1912-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1912-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lange Pothoekstraat 69: 1912-1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1914.

441. ONCKELS
A. Firmanaam: 1. ONCKELS P.J.: 1900-1909 ([a, d]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: juli 1900 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1906 ([b]).
C. 3. Op het adres Familiestraat 66 opvolger van Rombouts.
D. 1. Typografie: 1901-1909 ([d]).
2. Uitrusting: 1 hand- en 1 voetpers: 1902 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Familiestraat 66: 1900-1902 ([a, c]). 2. Kerkstraat 102: 1902-1903 ([c, d]). 3. Hof Rozendael, Merksem: 1906 ([b]). 4. Lindenstraat 267, Merksem: 1908-1909 ([d]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Limburgia*, 1-VII-1900. (b) De Borger: *De Noodklok*, 7-I-1906. (c) HB 25/17569 (aanvraag 27-III-1902; toestemming 24-V-1902). (d) Ratinckx 1901-1903 en 1908-1909.

138 Ratinckx 1914 spelt: ‘Alle’.

442. PAPEN

A. Firmanaam: 1. PAPEN ED.: 1904-1913 ([a]).

C. 4. Later komen H. & L. Kennes voor op het adres Markgravestraat 19.

D. 1. Lithografie: 1904-1913 ([a]). Typografie: stadswerk, etiketten en pancarten: 1913 ([b]). Kartonnen dozen[139]: 1906 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Markgravestraat 19: 1904-1913 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1904-1913 (b) Typografie, II, 1913. (c) Papier, 1906.

443. Parant, zie: DE THIJSEBAERT

444. PARC

A. Firmanaam: 1. GRANDE IMPRIMERIE DU PARC: 1914 ([b'c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 23-XII-1913 ([a]).

D. 2. Uitrusting: drukkerij met 2 persen en 2 elektromotoren van 3 en 1/2 PK: 1914 ([a]).

E. 2. Hoger personeel: 1. Boniver Alfred, tekent de aanvraag HB als 'directeur-rédacteur en chef' van *L'Écho commercial belge* ([a]).[140]

F. 1. Firma-adres: 1. Jacob Jacobsstraat 22: 1914 ([a, b, c]).

G. Bronnen: (a) HB 25/24967 (aanvraag 23-XII-1913, toestemming 30-I-1914). (b) De Borger: *Burgersblad*, 8-III-1914. (c) *La Nouvelle*, I-VIII-1914.

445. PARIJS

A. Firmanaam: 1. Parijs J.E.[141]: 1780-1806 ([a, b]). 2. PARIJS WWE?: 1806-1809 ([a, b]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1793 ([d]).

E. 1. Firmanten: 1. Parijs Joannes Engelbertus, ged. Antw. 11-I-1756, overl. Antw. 26-II-1806, octrooi 24-X-1780 ([a, b]). 2. Smits Wilhelmina A., geb. Waalwijk ± 1758, vertrok 28-X-1809 naar Lier ([a, b]).

3. Lager personeel: 1. Parijs Guihelmus, broer van J.E. woonde aanvankelijk bij hem in en is vermeld als 'boekdrukkersgast' ([a, b]) in de Franse tijd, als 'boekdrukker' bij overlijden ([a]). In dienst van J.E.?

F. 1. Firma-adres: 1. Zwartzusterstraat 1799 (hoek Koepoortstraat): ....-1809 ([a, b, c, d, e]).

139 Hier wordt de naam verkeerdelijk 'Popen' gespeld.

140 Bureel Van dit blad: Ploegstraat.

141 Olthoff noemt deze drukker 'drukker der centrale administratie van het departement der twee Nethen'.

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 75, 107, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 405-441. (c) Olthoff, p. 78. (d) De Borger: *De Gemeene Man aan het Gemeene Volk van Nederland*, 1793. (e) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief: Politiearchief; Imprimeries et journaux: staat van 29-IV-1805.

446. PARIJS

A. Firmanaam: 1. PARIJS C.: ± 1800-1830 ([a, b]). 2. PARIJS WWE C.: 1830- ± 1851 ([a, b]).

E. 1. Firmanten: 1. Parijs Cornelius, geb. Brussel circa 1777, sedert 1780 in Antwerpen, overl. 4-II-1810 ([a, b]). 2. Wwe Parijs C., overl. 8-IX-1851 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lombaardvest 938: ± 1800-apr. 1823 ([a, b]). 2. Kammenstraat 751[1]: apr. 1823-1833 ([a, b]). 3. Klein Markt 740: juni 1833-1845 ([a]). 4. Kammenstraat 225: 1845-1851 ([a]).

3. Lager personeel: 2 arbeiders in 1820-'22; 3 in 1825 en '27, 2 in 1828 ([b]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 75, 86, 107, 114. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 407, 417-419, 441, 455-456.

447 PARIJS

A. Firmanaam: 1. PARIJS P.J.: 1856-1870 ([a]).

E. 1. Firmant: 1. Is wellicht Parijs Petrus Johannes, zoon van Corneel.

F. 1. Firma-adres: 1. Lombaardstraat 824 (= 14): 1856-1859 ([a]). 2. Kipdorp 56: 1862-1870 ([a]).

G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1856-1870.

448. PATRIA

A. Firmanaam: 1. PATRIA: 1912-1914 ([a]). VAN TASSEL ED.: 1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1912-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Pelgrimstraat 22: 1912-1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1914.

449. PEETERS

A. Firmanaam: 1. PEETERS HENDRIK: 1849-'50 en 1880 ([a]).

E. 1. Firmant: 1. Peeters Hendrik, geb. 1825: 1849-'50 en 1880 ([a]).

G. Bron: (a) Olthoff, p. 79.

450 PEETERS

A. Firmanaam: 1. PEETERS GEBR.: 1853-1867 ([a]). 2. PEETERS-VAN GENECHTEN J.: 1855 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Jezuïtenplein: 1855 ([a]).

G. Bron: (a) Vertessen-Vervliet 1853-1867.

451. PEETERS

A. Firmanaam: 1. PEETERS J.C.: 1856 ([a]).

C. 2. Voortgezet als boekhandel, Meistraat 79: 1884-1895 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vaartstraat 1810: 1856 ([a]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1856. (b) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 121; 1887, p. 128; 1890, p. 146; 1895, p. 181.

452. PEETERS

A. Firmanaam: 1. PEETERS AUG. & C[o]: 1888-1904 ([a, b]).

D. 1. Typografie: 1890-1904 ([c, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Minderbroedersstraat 24: 1888-1890 ([a]). 2. Molenstraat 24: 1892 ([a]). 3. Sint-Katelijnevest 23: 1898 ([a]). 4. Groenplaats: 1899-1904 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1888-1898. (b) Ratinckx 1900-1904. (c) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 119.

453. PEETERS

A. Firmanaam: 1. PEETERS L.: 1902 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Bolwerkstraat 199: 1902 ([a]).

G. Bron: (a) Pamflet: *Antigoon's Klacht*, pinksteren 1902.

454. PEETERS

A. Firmanaam: 1. PEETERS L.: 1914 ([a])

G. Bron: ([a]) Ratinckx 1914.

455. Peeters, zie: DE VREESE

456. Peppe, zie: REMES

457. PETERS

A. Firmanaam: 1. PETERS HARRY: 1864-1874 ([a, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: aug. 1864 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1874 ([c]).

E. 1. Firmant: 1. Peters Harry, geb. Antw. 31-I-1839, overl. mei 1907 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorpvest: 1864-1865 ([a, b]). 2. Lange Gang 10: 1868-.... ([c]).

G. Bronnen: (a) *De Antwerpenaer*, 4-VIII-1864 tot 5-I-1865. (b) *De Volksstem*, 23-VII-1865. (c) Baekelmans, p. 187, 208-209.

458. Imprimerie du Phare, zie: DE WEVER

459. Imprimerie Phénix, zie: MONDEN

460. PILLARD

A. Firmanaam: 1. PILLARD J.: 1905 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1905 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Schermersstraat 29: 1905 ([a]).

G. Bron: ([a]) Ratinckx 1905.

461. PIRET

A. Firmanaam: 1. PIRET-GALLET F.N.: 1908-1913 ([a]).

D. 1. Typografie: 1908-1913 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Van Maerlantstraat 32: 1908-1909 ([a]). 2. Pijlstraat 5: 1910-1913 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1908-1913.

462. Drukkerij 'Plantin', zie: SECELLE

463. PLASKY

A. Firmanaam: 1. PLASKY J. (ETABLISSEMENT TYPOGRAPHIQUE): 1872-1895 ([a, b]).

B. 1. Drukkerij opgericht in 1872 ([a]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1874 ([f]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1889 ([i]).

C. 4. Op het adres Kleine Goddaert later opgevolgd door Monden & C[o] en door Marsily & Rooze.

D. 1. Lithografie: 1884 ([h]). Typografie: 1881-1895 ([g, h]). Boekbinderij: 1884-'87 ([h]).

2. Uitrusting: stoommachine 1 PK[142]: 1876 ([c]); stoommachine 1 PK: 1881 ([d]); drukkerij met stoommachine 4 PK: 1886-1887 ([e]).

142 Deze stoommachine was reeds in gebruik toen het dossier werd samengesteld.

F. 1. Firma-adres: 1. Kleine Goddaert 6: 1872-1881 ([a, f, g]). Jodenstraat 19: 1881 ([j]). 2. Sint-Paulusplaats 29: 1881-1886/'87 ([d, e]). 3. Zirkstraat 36: 1886/'87-1895 ([e, b]).

G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 82. (b) Estercamp-Ratinckx 1874-1895. (c) HB 25/2111 (geweigerd 8-XII-1876). (d) HB 25/3901 (toestemming 30-XI-1881). (e) HB 25/6545 (aanvraag 24-XI-1886; toestemming 10-III-1887). (f) *De Beschaving*, 15-I-1874. (g) *Jurisprudence du Port d'Anvers*, 1881 t/m 1885. (h) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28; 1884, p. 29, 99, 121; 1887, p. 103, 128; 1895. (i) De Borger: *De Eikel*, 10-VI-1889 t/m 15-VIII-1889.

464. Plasky, zie: BUSCHMANN
465. Platteau, zie: GRIEBENOW
466. POELAERT

A. Firmanaam: 1. POELAERT P.: 1870-1883 ([a, b, c]).[143]

G. Bronnen: (a) Kiesblad *De Patriot*, 31-VII-1870. (b) *Spiegels en Luybrechts*, 6-VIII-1881. (c) *Journal des Intérêts Maritimes*, 26-VII-1883. (d) Vertessen-Vervliet 1876.

467. Pooters, zie: DE VOORZORG
468. La Prévoyance, zie: DE VOORZORG
469. Putzeys, zie: DEBBAUDT
470. Raes, zie: VOET
471. RAS

A. Firmanaam: 1. RAS-KEERSMAECKERS: 1908-1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1908-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Lambertusstraat 32, Berchem: 1908-1914 ([a]).

G. Bron: ([a]) Ratinckx 1908-1914.

472. Ras, zie: BROUWERS

143 Bron (c) vermeldt Poelaert niet als drukker, maar als uitgever. Bron (d) vermeldt een 'Poelaert H.'; dezelfde?

473. RATINCKX

A. Firmanaam: 1. RATINCKX H.: 1829-1856 ([a, b]). 2. RATINCKX FRÈRES: 1856-1914 ([b, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1831 ([b]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1914 ([d]).

D. 1. Boekbinder, -verkoper, -verhuurder: 1819-1828 ([a]). Plaatdrukker: 1830 ([a]). Steendrukkerij en boekdrukkerij; stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1831-1914 ([a, c, i, k]). Chromolithografie, boekbinderij, uitgeverij, boek- en papierhandel: 1881-1895 ([k]). Registers, schriften, enz. (machinaal): 1906 ([j]).

2. Uitrusting: stoommachine 3 PK ter vervanging van gasmotor: 1875 ([e]); stoommachine: 1879 ([f]); stoommachine 5 PK: 1881 ([g]); telefoon: 1900-1914 ([c]).

E. 1. Firmanten: 1. Ratinckx Hendrik Domien, ged. Antw. 28-XI-1795, overl. Antw. 21-I-1866 ([a]), zou reeds in 1852 de zaak hebben overgemaakt aan zijn drie zonen ([b]), broer van Joseph. 2. Ratinckx Jacques, overleden in 1866 ([b]), zoon van 1. 3. Ratinckx Domien, overleden 15-VII-1888 ([b]), zoon van 1.; firma dan onder dezelfde benaming gehouden door: 4. Thomas Ratinckx, zoon van 1., en: 5. Ratinckx Jacques, zoon van 3.

F. 1. Firma-adres: 1. Schoenmarkt-Beddenstraat 578: 1828-maart 1834 ([a]). 2. Grote Markt 714: 1834-juni 1843 ([a]). 3. Grote Markt 715[1] (= 40): 1843-1900 ([a, h]). 4. Grote Markt 40-42: 1900-1914 ([c]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 427, 442, 447, 451, 455-456. (b) Olthoff, p. 85. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) *Livre d'Adresses de la Ville d'Anvers*, 1834-1914. (e) HB 25/1769 (toestemming 27-VII-1875). (f) HB 25/3107 (toestemming 25-XI-1879). (g) HB 25/3746 (toestemming 8-VI-1881). (h) Estercamp-Ratinckx 1830-1900. (i) Typografie, II, 1913. (j) Papier, 1906. (h) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 97; 1884, p. 29, 93, 99, 121; 1887, p. 30, 103, 121, 128; 1890, p. 37, 111, 112, 119, 139, 146; 1895, p. 26, 103, 107, 111, 126, 181.

474. RATINCKX

A. Firmanaam: 1. RATINCKX D. WEDUWE: 1831-1838 ([a]). 2. RATINCKX JOSEPH: 1839-.... ([a]). 3. RATINCKX JOSEPH & FILS: 1866-1885 ([b, d, e]). 4. RATINCKX JACQUES J.:..... -1907 ([b, c]). 5. RATINCKX J., SUCCESSEUR LÉOPOLD RATINCKX: 1908-1911 ([c]). 6. RATINCKX J., SUCCESSEUR DE HENEFFE J.: 1912-1914 ([c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: febr. 1885 ([e]).

D. 1. Lithografie (drukkerij van kinderprenten): 1831-.... ([a]). Fabriek van registers, boekbinderij, kopijwerk: 1890-'95 ([f]). Lithografie en typografie: 1884-1914 ([f, c]). Stadswerk, brochures, periodieken: 1913 ([g]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK voor 2 persen: 1885 ([d]).

E. 1. Firmanten: 1. Collens Isabella Joanna, ged. Antw. 12-I-1775, gehuwd (met Ratinckx Domien, dozenmaker) Antw. 19-V-1795, overl. 22-IX-1850 ([a]). 2. Ratinckx Joseph H.D., geb. Antw. 6-II-1817, overl. Antw. 19-XI-1886, zoon van voorgaande, reeds op 11-jarige leeftijd als steendrukker vermeld ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Nieuwstraat 835: 1830-apr. 1840 ([a]). 2. Sint-Katelijnevest 294: 1840-sept. 1858 ([a]). 3. Lange Nieuwstraat 13: 1858-1914 ([a, c]).

2. Drukkerij-adres: 1. Sint-Niklaasplaats 10: 1885 ([d]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 442, 446-447, 451. (b) Estercamp 1866-1914. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) HB 25/5862 (aanvraag 16-XI-1885; toestemming 24-XII-1885). (e) De Borger: *Le Sport anversois*, 24-II-1885. (f) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 30, 103; 1890, p. 37, 112, 119, 146; 1895, p. 27, 105, 111, 125, 181. (g) Typografie, II, 1913.

475. Reiss, zie: KROTH

476. REMES

A. Firmanaam: 1. REMES & PEPPE: 1900-1914 ([a, b]).

B. 2. Enige gekende periode van drukwerk: 1904-1914 ([b]).

D. 1. Lithografie en typografie; stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1900-1913 ([c, d]). Lithografie: 1914 ([c]).

2. Uitrusting: gasmotor 2 PK: 1900 ([a]); telefoon: 1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Clarenstraat 10: 1900-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/16623 (aanvraag 20-VII-1900; toestemming 24-VIII-1900). (b) De Borger: *Le Carnet mondain*, *théatral*, *littéraire et sportif*, jaargangen 1904-1914. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) Typografie, II, 1913.

477. RENDERS

A. Firmanaam: 1. RENDERS FRANS: 1891-1900 ([a, d]). 2. RENDERS (FRS): 1901-1914 ([d]). RENDERS F. & ZONEN: 1906 ([c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: nov. 1891 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: oct. 1906 ([c]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches: 1900-1914 ([d, e]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Urselstraat 20: 1891-1900 ([a, b, d]) 2. Van Urselstraat 24: 1901-1914 ([d, c]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Ons Vlaamsch Toneel*, 13-IX-1891. (b) *De Vrije Pen*, 17-IX-1893 en 1-X-1893. (c) De Borger: *De Toeter*, 25-II-1906 en oct. 1906. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) Typografie, II, 1913.

478. RENTY
A. Firmanaam: 1. RENTY F.: 1904-1906 ([a]).
D. 1. Typografie: 1904-1906 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Loosstraat 73: 1904-1906 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1904-1906.

479. RENWART
A. Firmanaam: 1. IMPRIMERIE DU BON MARCHÉ: 1893 ([a]). 2. RENWART V.: 1893-1895 ([c, d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Jozef Liesstraat 25: 1893 ([a, c]).[144] 2. Van Leriusstraat 28: 1893-1895 ([b, d]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Le Mousquetaire*, 4-III-1893 en 8-IV-1893. (b) *De Klauwaert*, oct. 1893 en jan. 1894. (c) HB 25/11250 (aanvraag 28-V-1893; geweigerd). (d) Estercamp-Ratinckx 1895.

480 RESSELER
A. Firmanaam: 1. 'T KERSOUWKEN: 1907-1909 ([a, e]). 2. RESSELER VICTOR: 1909-1914 ([f, d]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1907 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1914 ([d]).
D. 1. Typografie, stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1908-1914 ([g, h]).
2. Uitrusting: 2 persen: 1907 ([e]); drukpers en elektromotor 2 PK: 1909 ([f]).
F. 1. Firma-adres: 1. Oude Kerkstraat 48: 1907 ([a]); 2. Lange Nieuwstraat 56: 1907-1912 ([e, c]). 3. Lange Nieuwstraat 48: 1913-1914 ([g, d]).
G. Bronnen: (a) *Ontwaking*, 7de tot 9de jaargang, 1907-1909. (b) *Ontwaking & Nieuw Leven*, 10de jaarg. 1910. (c) *Harop*, 15-XII-1912. (d) De Borger: *De Kleine Vlaming*, jan. 1914. (e) HB

144 Bron (c) bevat een schrijven van de wijkkomissaris d.d. 15-IX-1893, waarin die bevestigt, dat Renwart uit de Jozef Liesstraat verhuisd is.

25/20743 van 1907. (f) HB 25/22239 (aanvraag 16-XI-1909; toestemming 21-XII-1909). (g) Ratinckx 1908-1914. (h) Typografie, II, 1913.

481. REYNAERT

A. Firmanaam: 1. REYNAERT TH.: 1888-1905 ([i, j]).[145] 2. REYNAERT (-COREWIJN) JOS.: 1890-1914 ([a, j]).[146]

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: nov. 1890 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: nov. 1913 ([f]).

D. 1. Lithografie en typografie: 1890 ([l]). Typografie, lithografie en uitgeverij: 1894 ([g]). Typografie; stadswerk en affiches, brochures, periodieken: 1895-1914 ([l, k]).

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK voor nieuwe pers: 1894 ([g]); gasmotor 1/2 PK, 3 persen: 1901 ([h]).

F. 1. Firma-adres: 1. Oranjestraat 4: 1888-1901 ([i, a, b, h]). 2. Pelikaanstraat 106: 1901-jan. 1904 ([h, c, d]). 3. Pelikaanstraat 120: juli 1904-1913 ([e, f]).
N.B.: Ratinckx geeft een andere volgorde: 1. Oranjestraat 4: 1888-1901 ([i, j]). 2. Pelikaanstraat 106: 1902-1904 ([j]). 3. Pelikaanstraat 120: 1905-1908 ([j]). 4. Fabriekstraatje 1: 1909-1914 ([j]).

3. Privaat adres: 1. Oranjestraat 4 zou domicilie gebleven zijn ook na 1901? ([h]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Anvers-Artiste*, 1-XI-1890. (b) *De Metser*, 25-XI-1899. (c) *De Waarheid*, 8-XI-1901. (d) De Borger: *La Bohemia*, jan. 1904. (e) *De Trambediende*, 24-VII-1904. (f) De Borger: *Lux*, 21-XI-1913. (g) HB 25/12076 (aanvraag 3-VI-1894; geweigerd.[147] (h) HB 25/17290 (aanvraag 27-IX-1901; toestemming 9-XI-1901. (i) Estercamp-Ratinckx 1888-1900. (j) Ratinckx 1900-1914. (k) Typografie, II, 1913. (l) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 119; 1895, p. 125.

482. REYNAERT

A. Firmanaam: 1. MATHIEU R.[148]: 1912-1914 ([a]). 2. REYNAERT MATHIEU: 1914 ([b]).

145 Reynaert Th. wordt slechts vermeld door de bronnen: (i, j).
146 Reynaert Jos. wordt vermeld door alle gevonden drukwerken en dossiers HB.
147 Ondanks de weigering heeft deze gasmotor gewerkt, getuige een schrijven d.d. 22-IV-1899!
148 Deze firmanaam is ongetwijfeld verkeerd.

D. 1. Lithografie en typografie: 1912-1913 ([a]). Typografie: 1914 ([a]).
2. Uitrusting: 2 elektromotoren 1 1/2 en 1/2 PK en 2 persen: 1914 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Cobdenstraat 58: 1912-1914 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1912-1914. (b) HB 25/25136 (aanvraag 21-IV-1914; toestemming 22-V-1914).

483. ROCK
A. Firmanaam: 1. ROCK VALENTIN: 1904 ([a]). 2. ROCK-CLUYTENS V.: 1905-1914 ([b]).
D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, brochures: 1905-1914 ([b, c]).
2. Uitrusting: drukkerij met 2 persen: 1904 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Viaduct-Dam 112[4]: 1904-1911 ([a, b]). 2. VIAduct-Dam 120: 1912-1914 ([b]).
G. Bronnen: (a) HB 25/18700 (aanvraag 10-IV-1904; toestemming 24-VI-1904). (b) Ratinckx 1905-1914. (c) Typografie, II, 1913.

484. ROEDER
A. Firmanaam: 1. ROEDER JOS. & C°[149]: 1841-1895 ([h, a, b]). 2. VRIJDAGHS L. & C°: 1896-1902 ([b, c]). 3. DE SMET EUG. & C°: 1902-1914 ([e, c]).
D. 1. Lithografie en typografie (drukwerk voor handel en nijverheid, enz.), fabrikatie van registers. Handel in bureelbenodigdheden, enz.: 1881-1914 ([h]). Stadswerk en affiches: 1913 ([g]).
2. Uitrusting: stoommachine 5 PK: 1873 ([d]); elektromotor 6 PK: 1902-'03 ([e]); tweede elektromotor: 1906 ([f]); telefoon: 1900-1914 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Koepoortstraat: ([a]). 2. Kloosterstraat: ([a]). 3. Sint-Andriesstraat 8: 1853-1914 ([a, c]).
G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 120. (b) Estercamp-Ratinckx 1866-1899. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) HB 25/1238 (toestemming 26-IX-1873). (e) HB 25/17908 (aanvraag 19-XI-1902; toestemming 10-I-1903). (f) HB 25/19818 (aanvraag 21-IV-1906; toestemming 8-VI-1906). (g) Typografie, II, 1913. (h) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 97, 110, 113; 1884, p. 29, 99, 122; 1887, p. 30, 103, 121, 128; 1890, p. 37, 107, 108, 119, 137, 139, 146 en p. 16 van ingevoegde reklamefolder; 1895, p. 27, 105, 125, 163, 181.

485. Roeder, zie: VERBEECK

149 Zou vanaf 1-I-1890 voor het stadsbestuur gedrukt hebben.

486. ROMBOUTS
- A. Firmanaam: 1. ROMBOUTS ED.: 1896-1903 ([a, b]).
- C. 4. Op het adres Familiestraat 66 woont later Onckels.
- D. 1. Typografie: 1900-1903 ([b]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Erwtenstraat 87: 1896-1903 ([a, b]).
- 3. Privaat adres: Familiestraat 66: 1896 ([a, c]).
- G. Bronnen: (a) HB 25/14297 (aanvraag 28-X-1896; toestemming 8-XII-1896). (b) Ratinckx 1900-1903. (c) Vertessen-Vervliet.

487. RONNEFELDT
- A. Firmanaam: 1. RONNEFELDT & DE VOLDER: 1910-1914 ([a]).
- D. 1. Lithografie en typografie; stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1910-1914 ([a, b]).
- 2. Uitrusting: telefoon: 1910-1914 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Mechelse steenweg 91: 1910-1914 ([a]).[150]
- G. Bronnen: (a) Ratinckx 1910-1914. (b) Typografie, II, 1913.[151]

488. ROOSEN
- A. Firmanaam: 1. ROOSEN JOS. C.: 1817-1826 ([a]).
- E. 1. Firmant: 1. Roosen Josephus Constantinus, geb. Borgerhout 10-X-1788, uitgever-opsteller van *Le Mercure d'Anvers*, 19-III-1827 naar Lier ([a]).
- 3. Lager personeel: Patent voor 3-12 arbeiders in 1817-'19, voor 3 in 1822, 8 in 1823, 1 in 1824, '25 en '26.
- F. 1. Firma-adres: 1. Oude Beurs 432: apr. 1818-1821 ([a]). 2. Huidevetterstraat 1050: apr. 1821-1826 ([a]).
- G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 442, 455-456. (b) *Mercure d'Anvers*, 1817 e.v.

489. Rooses Max, zie: BURTON

490. Rooze, zie: MARSILY

491. ROPOLL
- A. Firmanaam: 1. ROPOLL FILS AÎNÉ: 1828-1830 ([a]).
- D. 1. Lithografie: 1828-1830 ([a]).
- E. 1. Firmant: 1. Ropoll Joannes M.A., geb. Grefath (Duitsland) circa

150 Alleen Ratinckx 1911 geeft nr 89.
151 Bron (b) spelt 'Ronnefeld'.

1808, in 1826 uit Brussel naar Antwerpen, terug naar Brussel 7-III-1836 ([a]).

3. Lager personeel: 2. arbeiders in dienst in 1828.

F. 1. Firma-adres: 1. Meistraat 1962/5: dec. 1827-juni 1835 ([a]).

G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 427, 433, 448 en 455-456.

492. Ruelle, zie: MONDEN

493. RÜHR

A. Firmanaam: 1. RÜHR ODON: 1903-1904 ([a, b]).

D. 2. Uitrusting: drukpers en elektromotor: 1903 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Oude Beurs 50: 1903 ([a]).

3. Privaat adres: 1. Keizerstraat 33: 1903 ([a]).

G. Bronnen: (a) HB 25/18388 (aanvraag 7-IX-1903; toestemming 23-X-1903). (b) Vertessen-Vervliet 1904.

494. Ruyssers, zie: CLIMAN

495. Rymers, zie: HEYLIGER

496. RYSHEUVELS

A. Firmanaam: 1. J.E. RYSHEUVELS: 1826-1859 ([f, g]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: oct. 1829 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: sept. 1851 ([e]).

D. 1. Boekdrukker.

E. 1. Firmant: 1. Rysheuvels J.E., geb. 26-VIII-1801, 1876 naar Visé ([f]).[152]

3. Lager personeel: 1. Drukte in 1829 met 2 arbeiders, in 1826, '27 en '30 zonder hulp.

F. 1. Firma-adres: 1. Paddegracht 1814: 1826-1845 ([f, a, b]). 2. Kipdorp 1641: apr. 1845-1861 ([f, c, d, g]).

G. Bronnen: (a) *Le Pilote*, 2-X-1829. (b) De Borger: *Le Controleur*, sept. 1845. (c) *Le Carillon*, 1-IX-1846. (d) *Het Vaderland*, 31-XII-1848. (e) *A Messieurs les Electeurs*, 24-IX-1851. (f) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 427, 442, 455-456. (g) Estercamp-Ratinckx 1851-1859.

152 Volgens De Groote: Joannes Baptista i.p.v. Jan Emmanuel.

497. SAEYENS

A. Firmanaam: 1. J. SAEYENS: 1794-1826 ([a, b, h]). 2. WWE J. SAEYENS: 1826-1858 ([i, c]). 3. J.H. VAN DER WIELEN: 1858-1899 ([c, k, d]). 4. DE WINTER JULES: 1899-1912 ([e, l]).

B. 1. Vroegste gekende datum van drukwerk: apr. 1814 ([f]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: juli 1912 ([l]).

C. 1. Van der Wielen neemt op het adres Melkmarkt 4 de drukkerij 'Wwe Schoesetters' over.

3. De Winter volgt op het adres Klein Markt 13 de firma 'De la Haye' op.

D. 1. Typografie, lithografie, papierhandel: 1881-1895 ([o]). Typografie: 1900-1904 ([e]).

2. Uitrusting: elektromotor voor drukpers: 1902 ([m]); drukkerij met elektrische motor: 1905 ([n]); telefoon: 1902-1904 ([e]).

E. 1. Firmanten: 1. Saeyens Josephus, ged. Antw. 12-XI-1749, overl. Antw. 1-IX-1826, octrooi 1782 ([a, b]). 2. Koens M.E., derde echtgenote van voorgaande, geb. Rozendaal 6-XI-1784, overl. Antw. 1-XII-1861.

3. Lager personeel: 1. W[we] Saeyens werkte in 1827 met 2 arbeiders ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Eiermarkt: 1792 ([c]). 2. Bierhoofd: 1794 ([c]). 3. Oude Beurs?: 1795-.... ([c]). 4. Oude Beurs 433: 1814-1815 ([f]). 5. Oude Beurs 449: sept. 1815-1852 ([g, j]). Oude Beurs 448, 449 (= 46): 1830-1859 ([d]). 6. Oude Beurs 46: nov. 1858-1864 ([c]). 7. Melkmarkt 4: 1864-1866... ([c, k]). 8. Lange Koepoortstraat 30:... 1874-1904 ([d, m, e]). 9. Klein Markt 13: 1905-1912 ([n, l]).

3. Privaat adres: van Saeyens Josephus: 1. Oude Beurs 448: ([a, b]). 2. Braderijstraat 499: 1826 ([a, b]). van De Winter: 1. Lange Koepoortstraat 30: 1905 ([n]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 76, 86-87, 109, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 405, 427, 442, 455-456. (c) Olthoff, p. 90, 114. (d) Estercamp-Ratinckx 1830-1899. (e) Ratinckx 1900-1904. (f) *Gazette van Braband*, 21-IV-1814 t/m 11-IX-1815. (g) *Gazette van Braband*, 16-IX-1815 e.v. nrs. (h) *Postryder van Antwerpen*, 2-IX-1826, (i) *Postryder van Antwerpen*, 5-IX-1826 t/m 30-XII-1851. (j) *La Trompette*, 13-IX-1852. (k) *Tijdschrift over Land- en Tuinbouwkunde*, 1866 en 1869. (l) De Borger: *Eigen Haard*, 6-VII-1912. (m) HB 25/17753 (aanvraag 7-VII-1902; toestemming 4-IX-1902). (n) HB 25/19106 (aanvraag 28-I-1905; toestemming 28-III-1905). (o) *Annuaire... Librairie*, 1881,

p. 100; 1884, p. 30, 99; 1887, p. 31, 103; 1890, p. 38; 1895, p. 27.

498. SAEYENS

A. Firmanaam: 1. SAEYENS H.: 1828-1843 ([a, b]).

E. 1. Firmant: 1. Saeyens Hubertus H.J., ged. Antw. 2-VII-1779, geh. Antw. 9-VII-1800, overl. Antw. 26-I-1844.

3. Lager personeel: 1. Betaalde patent voor 1 arbeider in 1828, voor 3 in 1830; drukte in 1829 zonder hulp.

F. 1. Firma-adres: 1. Beggaardenstraat 267: 1828-1829 ([a]). 2. Lange Nieuwstraat 1409: 1829-1832 ([a]). 3. Korte Doornikstraat 1276: sept. 1832-1843 ([a, b]).

2. Privaat-adres: 1. Korte Doornikstraat 1280: sept. 1832-1844 ([a]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 427, 442, 455-456. (b) Estercamp-Ratinckx 1834-1843.

499. SAINT AUGUSTIN

A. Firmanaam: 1. WOUCTERS-VAN EYCK: 1890 ([e]), 2. SOCIÉTÉ ST AUGUSTIN ET ST JEAN L'EVANGELISTE[152bis]: 1892-1899 ([a]). IMPRIMERIE ST AUGUSTIN: 1899-1909 ([d, c, b]). WOUCTERS A.: 1895-1907 ([e, d]). 3. VERITAS. (SOCIÉTÉ S.S. AUGUSTIN ET JEAN L'EVANGÉLISTE): 1914 ([b]). VERITAS. CH. & H. COURTIN: 1913-1920 ([c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1899 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1907 ([d]).

D. 1. Drukkerij en boekhandel: 1890 ([e]). Typografie, lithografie, chromolithografie. Uitgeverij. Boek- en papierhandel. Handel in gravures, prenten, enz.: 1895 ([e]). Lithografie en typografie: 1900-1909 ([b]). Typografie: 1914 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorp 22[1]: 1892-1899 ([a]). 2. Kipdorp 22: 1899-1909 ([d, b]). 3. Kipdorp 26: 1913-1920 ([c, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1892-1900. (b) Ratinckx 1900-1909 en 1914. (c) Vertessen-Vervliet 1913-1920. (d) *Bibliothèque Norbertine*, 1899 t/m 1907. (e) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 38; 1895, p. 27, 29, 101, 103, 105, 107, 111, 113, 125, 181.

500. SALDEN

A. Firmanaam: 1. SALDEN TH.: 1906 ([a]).

D. 1. Typografie: 1906 ([a]).

152bis Volledige firma: 'S[te] de St Jean l'Evangéliste - Desclée Lefebvre & Cie - Tournai / S[te] de S[t] Augustin - Desclée de Brouwer & Cie - Bruges'.

F. 1. Firma-adres: 1. Ledeganckstraat 23, Borgerhout: 1906 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1906.

501. Sano, zie: VAN DER VEN
502. SANS
A. Firmanaam: 1. SANS FR.: 1905-1915 ([d, c]).
D. 1. Lithografie: 1905-1912 ([d]). Lithografie en typografie; stadswerk en affiches: 1913 ([d, e]). Typografie: 1914 ([d]).
2. Uitrusting: elektromotor 1 PK: 1906 ([a])[153]; 2 persen: 1909 ([b]); 2 elektromotoren 4 en 1 1/2 PK: 1915 ([c]); telefoon: 1905-1906 ([d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Brederodestraat 140: 1905-1906 ([d]). 2. Boterhamstraat 2: 1906-1909 ([a, b]). 3. Paardenmarkt 30: 1909-1912 ([b, d]). 4. Stenen Brug, 125, Borgerhout: 1913-1914 ([d]). 5. Vrijheidstraat 20: 1915 ([c]).
G. Bronnen: (a) HB 25/19722 (aanvraag 1-III-1906; toestemming 6-VI-1906). (b) HB 25/22066 (aanvraag 6-IX-1909; toestemming 22-X-1909). (c) HB 25/25327 van 1915. (d) Ratinckx 1905-1914. (e) Typografie, II, 1913.

503. SCHAEFER
A. Firmanaam: 1. SCHAEFER H.[154]: 1908-1914 ([a, d]).
D. 1. Typografie; stadswerk en affiches, gebedenboeken: 1909-1914 ([d, e]). Handelsdrukkerij, dozenfabriek: 1911 ([c]).
2. Uitrusting: elektromotor 4 KW: 1908 ([a]); drukpers en elektromotor 5/8 KW: 1910 ([b]); 2 persen en 2 elektromotoren 5/8 en 1/3 KW: 1911 ([c]).
F. 1. Firma-adres: Vrijdagmarkt 5: 1908-mei 1911 ([a, c]). Sint-Thomasstraat 39: juni-1911-1914 ([c, d]).
G. Bronnen: (a) HB 25/21428 (aanvraag 9-X-1908; toestemming 13-XI-1908).[155] (b) HB 25/22664 (toestemming 26-VII-1910). (c) HB 25/23271 (aanvraag 20-IV-1911; toestemming 9-VI-1911). (d) Ratinckx 1909-1914. (e) Typografie, II, 1913.

153 De aanvraag HB betrof het houden van een kruidenierswinkel op het gelijkvloers en een drukkerij op het vierde verdiep.
154 De naam vonden we dikwijls gespeld ‘Schaeffer’.
155 De aanvraag ging uit van de firma ‘Robinson & Co, Hoboken’ voor Henri Schaeffer.

504. SCHEEFHALS
A. Firmanaam: 1. SCHEEFHALS H.G.: 1874-1878 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorp 56 en Kammenstraat 47[156]: 1874-1878 ([a]).
G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1874-1878.

505. SCHEEPERS
A. Firmanaam: 1. SCHEEPERS (MLLE A.) & JENNES J.: 1912-1914 ([a]).
D. 1. Lithografie: 1912-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Comedieplaats 13: 1912-1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1914.

506. Scheirders, zie: VAN CAMP

507. SCHETSBERG
A. Firmanaam: 1. SCHETSBERG C.H.: 1861-1864 ([a, c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Begijnenstraat 3: 1861-1864 ([a, b, c]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Vlaamsch België*, 5-V-1861. (b) *De Omnibus*, 23-IX-1861 en 13-XII-1861. (c) *Het Vlaemsch Toneel*, 2-X-1863 t/m 11-II-1864.

508. SCHEUNEMANN
A. Firmanaam: 1. SCHEUNEMANN G. FILS: 1912-1914 ([a]).
C. 1. Tevoren uitsluitend papierhandel onder 'Scheunemann G.' op St Katelijnevest 12 ([b])
D. 1. Typografie: 1912-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Oude Koornmarkt 75: 1912-1914 ([a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1912-1914. (b) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 37; 1895, p. 27.

509. SCHILLEMANS
A. Firmanaam: SCHILLEMANS P.O.: 1912-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1912-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Schildstraat 26: 1912-1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1914.

510. Schneider, zie: CAALS

156 Adres bevestigd door Vertessen-Vervliet.

511. SCHOEPEN

A. Firmanaam: 1. SCHOEPEN (V.) & BOECKX (L.): 1899-1910 ([a, i]). 2. SCHOEPEN J.V.: 1910-1914 ([d, g]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1899 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: juni 1914 ([g]).

C. 1. Voorafgegaan door een handel in oude boeken en handel in gravures en prenten: 1881-1895 ([k]).

D. 1. Boek- en steendrukkerij: 1899 ([a]). Lithografie: 1900-1912 ([i]). Lithografie en typografie, stadswerk: 1913-1914 ([i, j]).

2. Uitrusting: elektromotor 3 PK: 1909 ([h]).

F. 1. Firma-adres: 1. Prinsesstraat 46: 1899-.... ([a, b]). 2. Prinsesstraat 44: 1903-1910 ([i]). 3. Prinsesstraat 42: 1911-1913 ([i, e, f]). 4. Prinsesstraat 44: 1913-1914 ([i, g]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *De Kleine Familiegazet*, nr. 1, 1899. (b) Kiesblad: *Belang van den Boer*, 27-V-1900. (c) *Het Nieuwe Ambtenaarsblad*, jan. 1905 en 1-I-1913. (d) *De Beambte*, 1-I-1910. (e) *De Treinbediende*, febr. 1913. (f) '*t Maandblad tot verdediging der belangen van kaaiagenten*, 25-VI-1913. (g) De Borger: *De Beambte*, juni 1914. (h) HB 25/21975 (aanvraag 15-VII-1909; toestemming 27-VIII-1909). (i) Ratinckx 1903-1914. (j) Typografie, II, 1913. (k) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 98; 1884, p. 30; 1887, p. 30; 1890, p. 37, 113; 1895, p. 27, 111.

512. SCHOESETTERS

A. Firmanaam: 1. SCHOESETTERS J.S.: 1797 (?)-1822 ([a]). 2. SCHOESETTERS WWE J.S. & ZOON: 1822-1862 ([a, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: [1797] ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: april 1841 ([e]).

C. 2. Overgenomen door Van der Wielen.

D. 2. Uitrusting: 3 persen: 1810 ([b]).

E. 1. Firmanten: 1. Schoesetters Jacobus Simon, ged. Antw. 28-X-1749, overl. Antw. 17-I-1822, octrooi 31-VIII-1781; meester 6-IX-1781, deken ([a, b]). 2. Kemp Maria V.P., geb. Antw. 13-III-1776, overl. 19-VIII-1843, echtgenote van voorgaande ([a, b]). 3. Schoesetters J.B., geb. Antw. 15-IV-1804, zoon van voorgaanden, wellicht de eerste die lithografie en kleurendruk invoerde te Antwerpen ([b]).

3. Lager personeel: 1. 5 arbeiders in 1827, 4 in 1829.

F. 1. Firma-adres: 1. Kaasrui 688:....-1859 ([d, e, c]). 2. Melkmarkt 4: 1862 ([c]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 75, 87, 109, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 414, 433-435, 442. (c) Estercamp-Ratinckx 1830-1862. (d) *Verhandelingen van het Genootschap ter bevordering van Genees- en Heelkunde*, [1797]. (e) Kiespamflet: *Een Woord van den Boer van d'Eyerenmerkt*, april 1841.

513. Schoofs, zie: VAN AEL

514. SCHOTMANS

A. Firmanaam: 1. SCHOTMANS L.: 1853-1858 ([a, g]). 2. SCHOTMANS WWE L.: 1859-1867 ([h, b]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: apr. 1853 ([d, a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: nov. 1864([j]),

C. 4. Op het adres Lange Noordstraat 1 opgevolgd door Adams Frans.

F. 1. Firma-adres: 1. Mutsaartstraat 634 (= 1): 1853-sept. 1858 ([e, f]). 2. Lange Noordstraat 1: oct. 1858-1862 ([g, c]).[157] Mutsaertstraat 1: 1859-1864 ([h, j]).

G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 91. (b) Vertessen-Vervliet 1858-1867. (c) Estercamp-Ratinckx 1856-1862. (d) De Borger: *Le Samedi*, 23-IV-1853. (e) *De Vlaamsche Stem*, 1-V-1853.[158] (f) *De Schelde*, 16- IX-1858. (g) *Thijl Uilenspiegel*, 3-X-1858 en (De Borger:) 17-X-1858. (h) *De Volksspiegel*, nr 1, 1859. (i) *De Volksvriend*, 19-VIII-1860. (j) *Letterkundig Zondagsblad*, 20-XI-1864.

515. SCHOTT

A. Firmanaam: 1. SCHOTT A.: 1827-1829 ([a]). 2. B. SCHOTT ZONEN: 1830 ([a]).

D. 1. Steendrukkerij, misschien muziekdrukkerij: 1827-1830 ([a]).

E. 1. Firmanten: 1. Schott Adam Josephus, kwam 17-IX-1823 uit Mainz te Antwerpen. 2. Schott Augustinus, in 1826 uit Mainz te Antwerpen ([a]), betaalde in 1830 de patentbelasting.

3. Lager personeel: 1. 1 arbeider in 1828, 3 in 1830.

F. 1. Firma-adres: 1. Eiermarkt 638: 1823-....([a]).

G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 433,448, 455-456.

157 Geen enkel drukwerk vonden we, dat het jaar 1862 voor dit adres bevestigde, alleen Estercamp-Ratinckx vermeldt dit. Baeekelmans, p. 197, houdt het bij: Mutsaerdstraat 1.

158 Volgens Olthoff verscheen *De Vlaamsche Stem* er voor het eerst op 25-IV-1853.

516. SCHOTTE
A. Firmanaam: 1. SCHOTTE H.: 1908 ([a]).
D. 1. Typografie: 1908 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1, Zénobe Grammestraat 35: 1908 ([a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908.

517. Schotte, zie: HUYBRECHTS

518. SCHUERMANS
A. Firmanaam: 1. SCHUERMANS J.: 1877-1883 ([a, c]).
B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: [1881] ([d]).
D. 1. Typografie: 1884([e]).
2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1881 ([b]); gasmotor 1 PK: 1883 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Klappeistraat 40: 1877-1880 ([a]). 2. Offerandestraat 44[1]: 1881 ([b]). 3. Offerandestraat 44: 1881 ([d]). 4. Offerandestraat 63: 1883 ([c]). 5. Offerandestraat 54: 1884 ([e]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1877-1880. (b) HB 25/3853 (aanvraag aug. 1881; toestemming 26-VIII-1881). (c) HB 25/4559 (aanvraag 17-I-1883; toestemming 16-II-1883). (d) Kwaepenninck, nr 2-3, [1881]. (e) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99.

519. SCHUHKRAFFT
D. 1. Lithografie: 1828-'29([a]). Plaatdrukker: 1830 ([a]).
E. 1. Firmant: 1. Schuhkrafft Joannes H., geb. Stuttgart circa 1771, 1822 in Antw. ([a]).
3. Lager personeel: 1. 1 arbeider in dienst in 1830 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Huidevetterstraat 1050: 1822-1830 ([a]). 2. Lange Nieuwstraat 77: mei 1830-.... ([a]).
G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 448, 455-456.

520. SCHUYBROECK
A. Firmanaam: 1. SCHUYBROECK K.: 1874-....([a]). 2. SCHUYBROECK F.: 1881 ([f]). 3. SCHUYBROECK ALPH.: 1884-1914 ([f, c, b]).
B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: febr. 1897 t/m febr. 1899 ([c]).
D. 1. Typografie: 1881-1914 ([f, b]). Stadswerk en affiches, periodieken: 1913 ([e]). Papierhandel: 1895 ([f]).
2. Uitrusting: handpers: 1909 ([d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kapucienerssenstraat 22: 1874-1914 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1874-1900. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) De Borger: *Het Toonkunstenaarsblad van Antwerpen*,

1-II-1897 t/m 1-II-1899. (d) HB 25/21888 (toestemming 23-VII-1909). (e) Typografie, II, 1913. (f) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 98; 1884, p. 99; 1887, p. 103; 1890, p. 119; 1895, p. 27.

521. Schynen, zie: DE CORT L.
522. SECELLE
- A. Firmanaam: 1. SECELLE E.: 1910-1914 ([a, b]). DRUKKERIJ PLANTIN: 1910-1914 ([a, b]).
- B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: dec. 1910 ([a]).
- 3. Laatste gekende datum van drukwerk: juli 1914 ([b]).[159]
- C. 1. Na de eerste wereldoorlog vinden we Secelle terug als opvolger van Van Hille & Mariën.[159]
- D. 1. Lithografie en typografie: 1912-1914 ([c]).
- 2. Uitrusting: telefoon: 1914 ([c]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Offerandestraat 8: 1910-1914 ([a, b, c]).
- G. Bronnen: (a) De Borger: *Ons Genoegen*, 29-XII-1910. (b) *De Violier*, 18-VII-1914. (c) Ratinckx 1912-1914.

523. Seghers, zie: MAYER
524. SELE
- A. Firmanaam: 1. SELE E. & *Cauwenberg C.*: 1901-1902 ([a, b]).
- B. 1. De aanvraag HB geldt het openen van een drukkerij: half 1901 ([a]).
- D. 1. Typografie[160]: 1902 ([b]).
- 2. Uitrusting: 2 handpersen: 1901 ([a]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Hochstettersstraat 2: 1901-1902 ([a, b]).
- G. Bronnen: (a) HB 25/17121 (aanvraag 26-V-1901; toestemming 27-VIII-1901). (b) Ratinckx 1902. (c) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 128; 1890, p. 147; 1895, p. 181.

525. Servais, zie: KROTH, MONDEN
526. Simens, zie: BARUH

159 Vanaf 1-XI-1919 werd de 20e jaargang van *De Turner* gedrukt op het oude adres van 'Van Hille & Mariën' maar door E. Secelle.

159 Vanaf 1-XI-1919 werd de 20e jaargang van *De Turner* gedrukt op het oude adres van 'Van Hille & Mariën' maar door E. Secelle.

160 De aanvraag gebeurde op papier van de firma: 'Hri Sele, Reliures de tous genres'. Deze boekbinderij (en fabriek van registers) bestond alleszins reeds in 1887 (c) in de Hoornstraat 12.

527. SIMONAU
A. Firmanaam: 1. SIMONAU P., Imprimerie-lithografie: 1840-1847 ([a]).
D. 1. Boek- en steendrukkerij: 1840-1847 ([a]).
G. Bron: (a) Vertessen-Vervliet 1840-1847.

528. SIMONS
A. Firmanaam: 1. SIMONS CH.[161]: 1873-1891 ([a, d]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1873 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1891 ([d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lange Koepoortstraat 60bis: 1874-.... ([b]). 2. Oude Beurs 35: 1881-1886 ([c]).
G. Bronnen: (a) *L'Opinion*, 15-I-1873. (b) *De Kleine Gazet*, 15-XII-1874. (c) *Le Tour du Monde*, 1-XII-1881 t/m 27-I-1886. (d) *L'Opinion*, 6-I-1891.

529. SIMONS
A. Firmanaam: 1. SIMONS-VANDE VLIET G.: 1888-1890 ([a, b]).
D. 1. Typografie: 1890 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Greinstraat 64: 1888-'90 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1888. (b) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 119.

530. Simons, zie: CASIE
531 Sint-Augustijn, zie: SAINT-AUGUSTIN
532. SIX
A. Firmanaam: 1. SIX B.C.: 1830-1844 ([q]). 2. DE BACKER (-SIX) C.: 1845-1870 ([e, h, i]). 3. DE BACKER WWE C.: 1870-1905 ([e, j, k, c]). 4. VAN HILLE-DE BACKER J.: 1905-1914 ([l]). 5. VAN HILLE & MARIËN: 1914 ([p, m]).
B. 1. De firma 'De Backer' begon in 1845 ([e]). De firma 'Van Hille & Mariën' werd gesticht: 8-I-1914 ([p]).[162]

161 Werkte wellicht in dienst van Legros.
162 De Borger: *L'Echo des Bois*, 4-VII-1914, vermeldt nog 'Van Hille-De Backer'. Omgekeerd vonden we de jaargang XXXVI, 1913 van het *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers* reeds met vermelding van 'Van Hille & Mariën' als drukker. Een dergelijke publikatie kan natuurlijk later gepubliceerd zijn dan de datering laat vermoeden.

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1851 ([h]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1914 ([m]).

C. 3. Op het adres Klapdorp 625 voorafgegaan door Van der Ven.
4. Na wereldoorlog I vonden we op Zirkstraat 35: E. Secelle ([n]).

D. 1. Typografie: 1830-1914 ([q, s, f, r]). Lithografie: 1881-1914 ([s, f, r]). Boekbinderij: 1830-1895 ([q, s]). Uitgeverij: 1845-1895 ([e, s]). Stadswerk en affiches; brochures en boeken; periodieken en kranten: 1913. ([r])
2. Uitrusting: gasmotor 2 PK: 1899 (g).[163]; telefoon: 1907-1914 ([f]).

E. 1. Firmanten: 1. Six Balthazar Constantinus, geb. Antw. 8-IV-1798, geh. Antw. 16-X-1822, overl. Antw. 10-IV-1871, boekbinder eerst, ook boekdrukker later ([q]). 2. De Backer (-Six) Corneel, vermoedelijk de schoonzoon van voorgaande ([e]). 3. Six Maria C., Wwe De Backer, geboren te Antwerpen 13-VIII-1826, overleden te Antwerpen 10-II-1905 ([c]), 'drukster' ([a, b]), winkelierster (drukkerij) ([c]). 4. De Backer Frans M.L., geboren te Antwerpen 1861, overleden 7-IV-1904, drukker, maar nog in zelfde tellingsregister veranderd in: z(onder) b(eroep) ([a]), achteraf opnieuw 'drukker' ([o]). 5. De Backer Maria L.P., geboren te Antwerpen 3-III-1849, overleden te Antwerpen 24-I-1908, echtgenote Van Hille (c). 6. Van Hille Jozef Jacob, geboren te Oostende 12-I-1842, gehuwd te Antwerpen 28-IV-1905 met voorgaande ([c]), vermeld als drukker eerst, bediende daarna in ([a]), als drukker in ([b, c]), als meesterdrukker, handelaar in ([d]).
2. Hoger personeel: 1. Van Hille behoorde een tijdlang tot het personeel van De Backer. 2. Mariën was aanvankelijk meestergast bij Van Hille ([p]).
3. Lager personeel: 1. In 1830 drukte Six zonder hulp ([q]).

F. 1. Firma-adres: 1. Klapdorp 625: ....-1831 ([q]). 2. Lange Koepoortstraat 1124: juli 1831-circa 1844 ([q, e]). 3. Zirkstraat 1217 (= 35): 1845-1914 ([e, f]).
3. Privaat adres: van Six (tot 21-X-1844 op het tweede firma-adres): 1. Lange Koepoortstraat 1156: 1844-1845 ([q]). 2. Ballaerstraat 554 (= 328): 1845-.... ([q]). Van Hille: 1. Kunstlei 19: 1913-1919 (d).

G. Bronnen: (a) Bevolkingsregister 1880-1890, 1ste wijk, Zirkstraat 35. (b) Bevolkingsregister 1890-1900, 1ste wijk, Zirkstraat 35.

163 De aanvraag betrof een gasmotor welke in werkelijkheid reeds een tijdje in gebruik was.

(c) Bevolkingsregister 1900-1910, 1ste wijk, Zirkstraat 35. (d) Bevolkingsregister 1910-1920, 1ste wijk, Zirkstraat 35. (e) Estercamp, p. 15. (f) Ratinckx 1900-1914. (g) HB 25/15773 (aanvraag 1-VI-1899; toestemming 14-VII-1899). (h) *Wie zal het betalen*, 3, 1851 (kiespamflet). (i) *Le Crieur Public-Den Belleman*, 18-VI-1859. (j) *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, II, 1878. (k) *De Turner*, 20-V-1905. (l) *De Turner*, 3-VI-1905 t/m 7-II-1914. (m) *De Turner*, 21-II-1914 t/m 25-VII-1914. (n) *De Turner*, 1-XI-1919. (o) Bevolkingsregister 1890-1900, 5de wijk Zuid, Lange Bisschopstraat 13. (p) *Recueil des Actes*, 1914, n° 445. (q) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 442-443, 451, 455-456. (r) Typografie, II, 1913. (s) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 27; 1884, p. 28, 99, 121; 1887, p. 29, 102, 128; 1890, p. 35, 118, 146; 1895, p. 25, 123.

533. Slaets, zie: VINCK

534. SLEEBUS

A. Firmanaam: 1. SLEEBUS: 1899 ([a]).

D. 2. Uitrusting: gasmotor 1 PK en ‘drukmachien’: 1899 ([a]).

F. 1. Firma-adres: Kipdorpvest 19[164]: 1899 ([a]).

G. Bron: (a) HB 25/15710 (aanvraag 29-IV-1899; toestemming 16-VI-1899).

535. SMETS

A. Firmanaam: 1. [Smets Charles]: 1894-1897 ([a]). 2. DE CAUWER(s) C.[165]: 1895-1914 ([b, c, d, e]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: dec. 1894 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1904 ([c]).

C. 2. Beiden zijn opvolgers van L. Legros, voor De Cauwer wordt dit zelfs uitdrukkelijk vermeld door bron ([f]).

D. 1. Typografie: 1895-1914 ([f, e])- Stadswerk en affiches; brochures en boeken; periodieken en kranten: 1913 ([g]).

2. Uitrusting: drukkerij met 18 elektromotoren, 1 van 40 PK, 8 van 1 tot 4 PK, 9 van 1/4 PK: 1913 ([d]); telefoon: 1913-1914 (e).

F. 1. Firma-adres: 1. Oude Beurs 35: 1894-1910 ([a, e]). 2. Oude Beurs 39: 1911-1914 ([d, e]).

164 Op het ogenblik van de aanvraag woont Sleebus reeds op dit adres.

165 De naam vonden we meestal ‘De Cauwer’ gespeld. Betreft het hier Camille De Cauwer, eigenaar-beheerder van *Le Matin*?

G. Bronnen: (a) *Le Courrier de la Semaine*, 1-XII-1894 t/m 31-XII-1897. (b) *De Kiezer van Antwerpen*, 3-XI-1895. (c) *Het Vosken*, 30-XI-1895 e.v. jaren. (d) HB 25/24899 van 1913. (e) Ratinckx 1900-1914. (f) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 262. (g) Typografie, II, 1913.

536. SMETTE
   - A. Firmanaam: 1. SMETTE EM.: 1905-1913 ([a]).
   - D. 1. Typografie: 1905-1913 ([a]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. 's Herenstraat 135, Borgerhout: 1905-1909 ([a]). 2, 's Herenstraat 131: 1910-1913 ([a]).
   - G. Bron: (a) Ratinckx 1905-1913.

537. Smeysters, zie: BROEL
538. Smits, zie: DE CORT L.P., MEYERS, PARIJS
539. SMULDERS
   - A. Firmanaam: 1. SMULDERS VICTOR: 1913 ([a]).
   - D. 2. Uitrusting: voetpers: 1913 ([a]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Belegstraat: 36[166] 1913 ([a]).
   - G. Bron: (a) HB 25/24205 (aanvraag 20-IX-1913; toestemming 18-X-1913).

540. SNYERS
   - A. Firmanaam: 1. SNYERS H.: 1892-1895 ([a, b]).
   - D. 1. Typografie: 1895 ([b]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Deurnestraat 10: 1892-1895 ([a, b]).
   - G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1892-1894. (b) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

541. Société Anversoise de Cartonnages et de Biseautages, zie: VAN DER VOORT
542. SOETERMANS
   - A. Firmanaam: 1. SOETERMANS P.: 1900 ([a]).
   - F. 1. Firma-adres: 1. Wisselstraat 3: 1900 ([a]).
   - G. Bron: (a) *Het Werkersbelang*, 8-IV-1900 en een kiesnummer 20-V-1900.

166 Smulders woont reeds op dit adres op het ogenblik van de aanvraag.

543. SOMERS
A. Firmanaam: 1. SOMERS LOUIS: 1896-1914 ([a, b]).
D. 1. Typografie; stadswerk: 1900-1914 ([b, c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Korte Beeldekensstraat 35: 1896-1899 (a). 2. Lange Van Bloerstraat 66: 1900 ([b]). 3. Lange Van Bloerstraat 72: 1901-1908 ([b]). 4. Lange Pothoekstraat 61: 1909-1914 ([b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1896-1899. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) Typografie, II, 1913.

544. SPITAELS
A. Firmanaam: 1. SPITAELS D.: 1842-1895 ([a, b]).
D. 1. Typografie: 1881-1890 (b). Boekbinderij: 1884-1895 ([b]). Uitgever: 1887-1895 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Borgerhoutse steenweg 66 (= Turnhoutsebaan): 1842-1895 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1842-1890. (b) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 98; 1884, p. 30, 35, 100, 123; 1887, p. 30, 128; 1890, p. 37, 120, 147; 1895, p. 27, 181.

545. STAPPAERS
A. Firmanaam: 1. STAPPAERS A.: 1904-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1904-1914 (a).
F. 1. Firma-adres; 1. Sint-Rochusstraat 72: 1904-1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1904-1914.

546. Steenackers, zie: LINDNER
547. Steleman, zie: BLONDEEL
548. STOCKMANS
A. Firmanaam: 1. STOCKMANS-LENSSENS: 1877-1914 ([d, c]). 2. *Stockmans E.* & C[o]: 1910-1914 ([e, c]).
B. 2. Enige gekende data van drukwerk: mei 1911 tot juli 1914 ([c]).
D. 1. Lithografie en typografie: 1884-1914 ([g, e]). Boekbinderij en fabrikatie van registers: 1884-1895 ([g]). Stadswerk, brochures: 1913 (f).
2. Uitrusting: stoommachine 3 PK: 1883 ([a]); stoommachine 2 PK: 1884 ([b]); telefoon: 1912-1914 ([e]).
F. 1. Firma-adres: 1. Otto Veniusstraat 16: 1877-.... (d). 2. Otto Veniusstraat 35: 1883-1884 ([a, b]). 3. Otto Veniusstraat 37: 1900-

1909 ([e]). 4. Otto Veniusstraat 29 en 37: 1910-1914 ([e]). Otto Veniusstraat 29: 1911-1914 ([c]).

G. Bronnen: (a) HB 25/4528 (toestemming 1-II-1883). (b) HB 25/ 5286 (aanvraag 13-VII-1884; toestemming 12-IX-1884). (c) *Antwerpen Vooruit - Anvers en avant*, 15-V-1911 t/m 19-VII-1914. (d) Estercamp-Ratinckx 1877-1900. (e) Ratinckx 1900-1914. (f) Typografie, II, 1913. (g) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 30, 99, 122; 1887, p. 30, 103, 128; 1890, p. 37, 147; 1895, p. 27, 125.

549. STOCKMANS

A. Firmanaam: 1. STOCKMANS CH.: 1904-1905 ([a]).

D. 1. Typografie: 1904-1905 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Van Dijckstraat 74: 1904-1905 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1904-1905.

550. STROOBANTS

A. Firmanaam: 1. STROOBANTS J.: 1914 ([a]).

D. 1. Lithografie: 1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Begijnenstraat 57: 1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

551. Struyff, zie: VAN ASSCHE

552. STUER

A. Firmanaam: 1. STUER C.: 1908-1914 ([a]).

D. 1. Typografie; stadswerk: 1908-1914 ([a]), 1913 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Bredabaan 314, Merksem: 1908-1914 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1914. (b) Typografie, II, 1913.

553. STUER

A. Firmanaam: 1. STUER M.: 1913-1914 ([a]).

D. 1. Typografie: 1913-1914 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Kanaal 5, Merksem: 1913-1914 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1913-1914.

554. SYNDICAT

A. Firmanaam: 1. SYNDICAT DE L'INDUSTRIE DE L'IMPRIMERIE D'ANVERS: 1910-1914 ([a]).

D. 1. Lithografie[167]: 1910-1913 ([a]). Typografie: 1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Korte Gasthuisstraat 19: 1910-1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1903-1914.

555. TAILLIEZ
A. Firmanaam: 1. JOS. TAILLIEZ: 1905 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Diepestraat, 136: 1905 ([a]).
G. Bron: (a) *Belgische Werklieden-Partij (Federatie van het Arrondissement Antwerpen. Reglement van inwendige orde in voege gebracht op I Januari 1905.*

556. Tailliez, zie: DE VOORZORG, EXCELSIOR
557. Tant, zie: MARTENS
558. 't FELT
A. Firmanaam: 1. 'T FELT C.: 1890-1895 ([c]). 2. 'T FELT & C[o]: 1898 ([a]). 3. 'T FELT C-L: 1900-1902 ([b]). 4. 'T FELT C. & FILS: 1903-1906 ([b]). 5. 'T FELT (FRS): 1907-1909 ([b]). 6. 'T FELT JULIEN: 1910-1914 ([b]).
D. 1. Steendrukkerij: 1890-1914 ([c, b]).
2. Uitrusting: gasmotor 2 PK en drukpers: 1898 ([a]).
E. 1. Firmant: 1. 't Feit C. ([a]). 1. 't Feit C. ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Minderbroedersrui 19: 1890-1895 ([c]). 2. Pelgrimstraat 20[2]: 1898 ([a]). 3. Pelgrimstraat 20: 1900-1902 ([b]). 4. Lange Bisschopstraat 59: 1903-1914 ([b]).
3. Privaat adres: 1. Minderbroedersrui 19: 1898 ([a]).
G. Bronnen: (a) HB 25/15447 (aanvraag 25-X-1898; toestemming 29-XI-1898). (b) Ratinckx 1900-1914. (c) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 119; 1895, p. 27, 111, 125.

559. THEUNIS
A. Firmanaam: 1. THEUNIS JOS.: 1882 ([a, c]). 2. THEUNIS J. & C[o]: 1882-1884 ([e]). 3. THEUNIS WWE J.: 1886-1900 ([f, d]). 4. THEUNIS WWE J., SUCCESSEUR F. JANSSENS-ANTHONIS: 1901-1908 ([b, g, h]). 5. JANSSENS & VERFAILLIE: 1904-1910 ([b]).

167 Op hetzelfde adres stond deze firma sinds 1903 reeds vermeld als handel in drukkerijbenodigdheden.

B. 1. Drukkerij begon in 1882 ([a]).
2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1882 ([e]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1908 ([i]).
D. 1. Typografie: 1884-1895 ([j]). Lithografie en typografie: 1890 ([j]), 1900-1910 ([d, b]).
2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1882 ([c]); gasmotor 4 PK en 3 persen: 1900 ([d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Vinkenstraat 28: 1882 ([a]). 2. Lombaardstraat 28: 1882-1900 ([a, d]). 3. Begijnenvest 87: 1900 ([d]). 4. Begijnenvest 93 en Koninginstraat 5: 1901-1910 ([i, b]).
G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 120. (b) Ratinckx 1900-1910. (c) HB 25/4476 (aanvraag 27-XI-1882; toestemming 22-XII-1882). (d) HB 25/16509 (aanvraag 5-V-1900; toestemming 8-VI-1900). (e) *Revue Artistique*, 1882-1884. (f) De Borger: *Mephisto*, 2-X-1886. (g) De Borger: *Mephisto*, 5-II-1904. (h) De Borger: *Le Tir*, oct. 1906. (i) *Jurisprudence du Port d'Anvers*, 1893-1909.[168] (j) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 103; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

560 THIBAUT
A. Firmanaam: 1. THIBAUT C.[169]: 1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lange Leemstraat 313: 1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

561. Thibaut, zie: VAN MERLEN
562. Thys, zie: DE CORT Josephus
563. TIELEMANS
A. Firmanaam: 1. TIELEMANS A.: 1877-1885 ([a]).
D. 1. Typografie: 1884 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kleine Goddaert 22: 1877-1885 ([a]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1877-1885. (b) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99.

168 Deze bron geeft de veranderingen van firmanaam en -adres doorgaans later dan de andere bronnen.
169 Vermoedelijk gaat het hier over dezelfde Thibaut als vermeld onder Van Merlen.

564. TIJCK
A. Firmanaam: 1. TIJCK J. & Co: 1907-1909 ([a, b]).
D. 1. Lithografie en typografie; stadswerk; brochures; periodieken: 1908-1909 ([b, c]).
2. Uitrusting: drukkerij met 6 elektromotoren, 3 × 1/2 PK, 1 × 1 PK, 1 × 2 PK, 1 × 3 PK: 1907 ([a]); telefoon: 1908-1909 ([b]).
E. 2. Hoger personeel: 1. Champy Léon, Lange Herentalsestraat 21, ondertekent de aanvraag HB voor de firma.
F. 1. Firma-adres: 1. Mechelse steenweg 91: 1907-1909 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) HB 25/20323 (aanvraag 4-III-1907; toestemming 1-V-1907). (b) Ratinckx 1908-1909. (c) Typografie, II, 1913.

565. TIMMERMANS
A. Firmanaam: 1. TIMMERMANS-CROSSET J.: 1908-1909 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lovelingstraat 50: 1908-1909 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Vrede St-Willebrords*, 28-II-1909. (b) Vertessen-Vervliet 1908.

566. TOLBOOM
A. Firmanaam: 1. TOLBOOM H.: 1868 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Groenplaats 14: 1868 ([a]).
G. Bron: (a) *De Belgische Illustratie*, eerste jaargang, nr 1, [1868] en nr 10, 1868.

567. TUTELEERS
A. Firmanaam: 1. TUTELEERS ARM.: 1872 ([a]).
G. Bron: (a) *De Knibbelaar*, nr 2, mei 1872 en nr 8, 26-V-1872.

568. Tuyteleir, zie: LIEVENS
569. Typo- et Lithographie Anversoise, zie: VAN DER VOORT
570. Ubaghs, zie: JANSSENS T.J.
571. ULLMANN
A. Firmanaam: 1. ULLMANN F.: 1906-1911 ([a]).
D. 1. Typografie: 1906-1911 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Breugelstraat 59: 1906-1911 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1906-1911.

572. VAN AARSEN

A. Firmanaam; 1. VAN AARSEN P.J. (& C[o]): 1838-1844 ([a, c, d]). 2. VAN AARSEN J.B.: 1857-1877 ([e, a]). 3. VAN OS-DE WOLF J.B.; 1878-1912 ([a, b]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: mei 1841 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: juli 1902 ([l]).

C. 2. 'Van Os-De Wolf' zou in 1898 eigendom geworden zijn van 'De Vlijt' ([p]).

D. 1. Lithografie en typografie: 1881-1912 ([s, c]). Boekbinderij, boek- en papierhandel: 1881-1895 ([s]). Fabrikatie van registers: 1890 ([s]). Stadswerk en affiches; brochures en boeken; periodieken: 1890 ([m]). Papier en zakjes: 1906 ([r]).

2. Uitrusting: 2 gasmotors: 1890 ([m]); 2 vaten olie voor drukkerij: 1891 ([n]); gasmotor 8 PK: 1892 ([o]); telefoon: 1907-1912 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Beurzestraat 189 (= 9/11): 1838-1882 ([a, c]). 2. Beurzestraat 7: 1857-1861 ([e]). 3. Beurzestraat 11: 1862-1884 ([h, f, a]). 4. S.S. Pieter en Paulusstraat 2: 1884-1890 ([i, m]). 5. Nationalestraat 58 (hoek Augustijnenstraat): 1890-1896 ([m, n, j, k]). 6. Nationalestraat 48: 1900-1903 ([b, l]). 7. De Bomstraat 49: 1904-1910 ([b]). 8. De Bomstraat 45: 1911-1912 ([b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1838-1900 en Estercamp, p. 16. (b) Ratinckx 1900-1912. (c) *Een Woord over de hedendagsche kleine schriften*, kiespamflet 10-V-1841. (d) *Belgisch Chronykje*, 1844. (e) *De Burger*, 25-VII-1857 en 12-X-1861. (f) De Borger: *Het Kerkblad van Antwerpen*, 25-II-1869 t/m 13-XI-1869. (g) Vertessen-Vervliet 1857-1877. (h) De Borger: *De Antwerpenaer*, 30-I-1862. (i) *Het Licht over de Belangen des Volks*, 19-IV-1884 en 3-V-1884. (j) *Mercurius*, 31-XI-1891. (k) De Borger: *La Vie Sportive*, 8-II-1896. (l) *Annalen van O.L. Vrouw van het H. Hart*, *1- VII-1902*. (m) HB 25/9521 (aanvraag 29-XI-1890; toestemming 29-XII-1890). (n) HB 25/10098 (aanvraag 19-IX-1891; toestemming 9-XI-1891). (o) HB 25/11012 (aanvraag 28-XII-1892; toestemming 11-II-1892). (p) De Borger: p. 356. (q) Typografie, II, 1913. (r) Papier, 1906. (s) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 28, 101; 1884, p. 30, 99, 122; 1887, p. 31, 103, 128; 1890, p. 38, 147; 1895, p. 27, 125, 181.

573. VAN AEL

A. Firmanaam: 1. VAN AEL J.F.: 1802-1842 ([a, b]). 2. VAN AEL J.F. WWE: 1842-1847 ([a, b]). 3. VAN AEL J.C.: 1847-1873 ([a, c, d]).

4. VAN AEL-SCHOOFS FRED. J.: 1873-1899 ([c, j]). 5. VAN AEL JEAN: 1900-1914 ([e, f]).

B. 1. Firma gesticht: april 1802, het drukken begonnen: sept. 1802 ([a]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1816 ([g]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches: 1881-1914 ([i, h]). Papierhandel: 1881-1895 ([i])

2. Uitrusting: elektromotor 2 PK: 1903 ([f]).

E. 1. Firmanten: 1. Van Ael Joannes Fr., ged. Antw. 5-VI-1773, geh. Antw. 29-XI-1797, overl. Antw. 8-II-1842 ([a, b]). 2. Droogenbroeck Maria A.H., ged. Antw. 3-XII-1773, overl. 2-II-1850, echtgenote van voorgaande, zette de zaak verder tot 28-VI-1847 ([a, b]). 3. Van Ael Jan Corneel, zoon van voorgaanden.

3. Lager personeel: 1. Had in 1820, 1822 en 1827 1 arbeider in dienst ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Stadswaag 555: 1802-1806 ([b]). 2. Keizerstraat 1254: nov. 1806-1818 ([b]). 3. Keizerstraat 1340 (= 52): aug. 1818-1899 ([b, d]). 4. Keizerstraat 58: 1901-1910 ([e]). 5. Keizerstraat 52: 1911-1914 ([e]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 84, 99, 114. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 417, 436, 455-456. (c) Vertessen-Vervliet 1806-1898. (d) Estercamp-Ratinckx 1830-1899. (e) Ratinckx 1900-1914. (f) HB 25/18279 (aanvraag 2-VIII-1903; toestemming 31-VII-1903). (g) De Borger: *Den Merkuur van Antwerpen*, 1-I-1816 e.v. (h) Typografie, II, 1913. (i) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 99; 1884, p. 30, 99; 1887, p. 30; 1890, p. 37; 1895, p. 27, 125.

574. Van Ael, zie: DE THIJSEBAERT

575. VAN ALPHEN

A. Firmanaam: 1. VAN ALPHEN M.: 1908-1914 ([a]).

D. 1. Typografie: stadswerk: 1908-1914 ([a]), 1913 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Kievitstraat 109: 1908-1910 ([a]). 2. Lange Kievitstraat 99: 1911-1914 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1914. (b) Typografie, II, 1913.

576. VAN ASSCHE

A. Firmanaam: 1. VAN ASSCHE: 1819-1838 ([a, b]).

D. 1. Boekdrukker.

E. 1. Firmanten: 1. Van Assche Judocus J., geb. Brussel 16-IV-1784, 1792 in Antwerpen, gehuwd Antw. 20-VIII-1816, opgetekend als

boekdrukker 1819, overl. Antw. 15-II-1842 ([a]). 2. Struyff Maria Elisabeth, geb. Leuven 20-VIII-1776, overl. Antw. 10-V-1838 ([a]).

3. Lager personeel: 1. In 1827 en 1829 4 arbeiders ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Markt 717: 1819-1838 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 436, 455-456. (b) Estercamp-Ratinckx 1830-1838.

577. Van Assche, zie: DELEAU

578. Van Ballaer, zie: MEYERS R.

579. VAN BAUWEL

A. Firmanaam: 1. VAN BAUWEL J.: 1857 ([a]).

G. Bron: (a) De Borger: *De Vooruitgang*, 8-XI-1857 en 29-XI-1857.

580. VAN BAUWEL

A. Firmanaam: 1. VAN BAUWEL L.: 1891-1900 ([a]).

G. Bron: (a) *L'Opinion*, 7-I-1891 t/m 19-I-1900.

581. Van Bauwel, zie: VEKEMANS

582. VAN BAVEL

A. Firmanaam: 1. CH. VAN BAVEL: 1913 ([b]).

D. 1. Typografie: stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1904-1907 ([a, b]).

E. 1. Firmant: 1. Van Bavel Ch.[170]

F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Jozefstraat 16: 1904-1907 ([a, b]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1904-1907. (b) Typografie, II, 1913

583. VAN BOUWEL

A. Firmanaam: 1. VAN BOUWEL P.: 1839-1842 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Markt: 1839-1842 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet circa 1839. (b) *De Noordstar*, 1ste jaargang, deel I, 1840 t/m 3de jaargang, deel I, 1842.

584. Van Broeckhoven, zie: KAMERLING

585. Van Caeneghem, zie: VEKEMANS

170 In 1904 was een Van Bavel reeds gehuwd met Delrue Pauline (zie: 'Delrue'). Geldt het hier dezelfde persoon?

586. VAN CAMP

A. Firmanaam: 1. VAN CAMP WWE J.: 1791-1803 ([a, b]).
C. 1. Volgt haar echtgenoot op, overleden 10-X-1791 ([a, b]).
E. 1. Firmant: 1. Scheirders Joanna Maria, weduwe Van Camp, ged. Antw. 25-III-1733, overl. Antw. 9-VI-1803 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kloosterstraat[171]: 1791-1803 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) De Groote, p. 101-102. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 437.

587. VAN CANEGHEM

A. Firmanaam: 1. VAN CANEGHEM J.B.: 1888-1914 ([a, b]).
C. 1. Ons bekend als boekhandel onder 'Van Caneghem H.' (1884-'87) en 'Van Caneghem J.B.' (1890) ([c]).
D. 1. Typografie, lithografie, boekbinderij: 1895 ([c]). Typografie: 1901-1914 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kasteelpleinstraat 62: 1888-1914 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Het Zuid*, 3-XI-1888 en 25-VII-1891. (b) Ratinckx 1901-1914.

588. VANDEKERCKHOVE

A. Firmanaam: 1. Vandekerckhove A.: 1899 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lange Dijkstraat 24: 1899 ([a]).
G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1899.

589. VAN DEN BERG

A. Firmanaam: 1. VAN DEN BERG J. JR.: 1912 ([a]).
B. 1. Drukkerij opgericht in 1912: 1912 ([a]).
D. 1. Papierhandel[172]: 1912 ([a]).
2. Uitrusting: drukkerij met 1 roldrukpers, 2 pedaalpersen en elektromotor 5 PK: 1912 ([a]).
E. 2. Hoger personeel: 1. Van Dijck A., Suikerrui 8, vertegenwoordiger.
F. 1. Firma-adres: 1. Volkstraat 39: 1912 ([a]).
G. Bron: (a) HB 25/24247 (aanvraag 15-X-1912; toestemming 19-XI-1912).

171 Olthoff, p. 16 voegt aan het adres toe: 'Aen de Munt'; De Groote vermeldt de naam van het huis: ''t Hamerken'.
172 We vonden op de aanvraag: 'La plus grande papeterie: Belgique, France, Hollande'.

590. VAN DEN BERGH
A. Firmanaam: 1. VAN DEN BERGH H.: 1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Welvaartstraat 1: 1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1914.

591. VAN DEN BERGH
A. Firmanaam: 1. VAN DEN BERGH L.C.: 1908-1914 ([a]).
D. 1. Typografie; stadswerk; brochures: 1908-1914 ([a]), 1913 ([b]).
F. 1. Bredabaan 466, Merksem: 1908-1914 ([a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1914. (b) Typografie, II, 1913.[173]

592. Van den Bogaert, zie: VAN DER OUDERAA
593. Van den Bosch, zie: HAMILTON
594. VAN DEN BOSSCHE
A. Firmanaam: 1. VAN DEN BOSSCHE J. ECHTGENOTE (?): 1828-1830 ([a]).
D. 1. Boekdrukker: 1828-1830 ([a]).
E. 1. Firmanten: 1. Van den Bossche Johannes Fr., ged. Antw. 13-II-1788, boekdrukker in telling 1829 ([a]). 2. Hoeben Dorothea, geb. Overpelt circa 1787, echtgenote van voorgaande, betaalt patent in 1828 en 1830 ([a]).
3. Lager personeel: 1. Geen personeel in dienst in 1830 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Falconplein 313: 1828-1830 ([a]).
G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 438, 455-456.

595. VAN DEN BROECK
A. Firmanaam: 1. VAN DEN BROECK LIV.: 1896-1905 ([a, b]). 2. MESEURE A. (FIRME L. VAN DEN BROECK): juli 1905-1914 ([d, b]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1898 ([c]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1906 ([d]).
D. 1. Boek- en steendrukkerij: 1898-1908 ([e, f]). Typografie; stadswerk en affiches, periodieken: 1900-1914 ([b, g]).
2. Uitrusting: gasmotor 1 1/2 PK: 1898 ([e]); elektromotor 1 PK: 1908 ([f]); telefoon: 1914 ([b]).
E. 1. Firmanten: 1. Meseure A. tekent de aanvraag HB van 1908 welke nog op papier van L. Van den Broeck gebeurt.

173 Deze bron spelt ‘Van den Berg’ en geeft als voornaam ‘Corn’.

F. 1. Firma-adres: 1. Lijnwaadmarkt 7: 1896-1898 ([a]). 2. Korte Nieuwstraat 8: jan. 1898-1906 ([c, d]). 3. Lange Leemstraat 108: 1908-1914 ([f, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1896-1898. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) *De Volkswil*, 30-I-1898. (d) *Ons Volk*, 16-VII-1905 t/m 15-111-1906. (e) HB 25/15233 (aanvraag 2-VI-1898; toestemming 15-VII-1898). (f) HB 25/21023 (aanvraag 25-III-1908; toestemming 22-IV-1908). (g) Typografie, II, 1913.

596. Van den Broeck, zie: MONDEN

597. VANDENBROUCK

A. Firmanaam: 1. VANDENBROUCK AUG.: 1909-1914 ([b]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches: 1909-1914 ([b]), 1913 ([c]).

2. Uitrusting: elektromotor 1 PK: 1910 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Verbondstraat 41: 1909-1910 ([b]). 2. Bredestraat 35: 1910-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/22890 (aanvraag 30-IX-1910; toestemming 11-XI-1910). (b) Ratinckx 1909-1914. (c) Typografie, II, 1913.[174]

598. Vandendries, zie: VEKEMANS

599. VAN DEN EYNDE

A. Firmanaam: 1. VAN DEN EYNDE G.[175]: 1914 ([a]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches: 1914 ([a]), 1913 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Turnhoutsebaan 251: 1914 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1914. (b) Typografie, II, 1913.

600. Vandenheuvel, zie: HOLTHOF.

601. VAN DE PUTTE

A. Firmanaam: 1. VAN DE PUTTE J.: 1894-1903 ([a, b]).

D. 1. Typografie: 1895-1903 ([c, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Zettemamstraat 11: 1894-1895 ([a]). 2. Ketsstraat 14: 1896-1901 ([a, b]). 3. Ketsstraat 16: 1902-1903 ([b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1894-1899. (b) Ratinckx 1900-1903. (c) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

174 Spelt de naam: ‘Van den Broeck’.

175 Zie ook onder ‘Voet’.

602. VAN DER BIEST
A. Firmanaam: 1. VAN DER BIEST-ANDELHOF: 1884 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Greinstraat 38: 1884 ([a]).
G. Bron: (a) De Borger: *De Vriendschap*, 17-II-1884 en 6-IV-1884.

603. Van der Goten, zie: BUERBAUM.
604. Van der Groen, zie: FOLKERTS
605. VANDER HAEGHEN
A. Firmanaam: 1. VANDER HAEGHEN J.: 1903-1914 ([a]).
C. 1. Tevoren alleen bekend als boekbinderij en registerfabriek: 1887-1890 ([c]).
D. 1. Lithografie en typografie; stadswerk: 1903-1913 ([a, b]). Lithografie: 1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Korte Leemstraat 45: 1903-1913 ([a]). 2. Korte Leemstraat 35: 1914 ([a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1903-1914. (b) Typografie, II, 1913.[176] (c) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 128; 1890, p. 147.

606. VAN DER HEY
A. Firmanaam: 1. VAN DER HEY P.: 1766-1798 ([a, b]). 2. VAN DER HEY H.P.: 1798-1846 ([a, b, c]). 3. VERBERCKT HENRI: 1846-1866 ([c, d]).
B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: juni 1801 ([e]).
D. 1. Boekdrukker ([b]).
2. Uitrusting: 3 persen: 1810 ([b]).
E. 1. Firmanten: 1. Van der Hey Petrus Lambertus, ged. Antw. 28-VI-1730, meester 1769, deken 1766/77, overl. Antw. 2-IX-1798 ([a, b]). 2. Van der Hey Henri Petrus G., ged. Antw. 9-VIII-1769, overl. Antw. 3-I-1852 ([a, b]).
3. Lager personeel: Betaalde patent voor 3-12 arbeiders in 1816; 6 arbeiders in 1819 en 1820; 7 arbeiders in 1823; 8 arbeiders in 1825; 11 arbeiders in 1826; 10 arbeiders in 1827; 7 arbeiders in 1828; 8 arbeiders in 1829 en 1830.
F. 1. Firma-adres: 1. Schoenmarkt 699 (= 10) (hoek Schrijnwerkersstraat): 1766-1866 ([a, b, c]).

176 Deze bron spelt de familienaam in één woord.

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 74, 85, 105, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 414, 439, 440, 455-456. (c) Vertessen-Vervliet 1799-1866. (d) Estercamp-Ratinckx 1834-1859. (e) *Actes et Mémoires de la Société d'Emulation*, I, 5 messidor an IX (24-VI-1801).

607. Van der Molen, zie: BURTON

608. VAN DER OUDERAA

A. Firmanaam: 1. VAN DER OUDERAA-VAN DEN BOGAERT: 1873-1874 ([a]). 2. VAN DER OUDERAA A.: 1874-1878 ([b, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: sept. 1873 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: nov. 1875 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Vredestraat 26: 1874 ([c]).[177] 2. Kerkstraat 19: 1875 ([b]). 3. Kerkstraat 27: 1877-1878 ([c]).

G. Bronnen: (a) *Scaldis*, sept. 1873 en febr. 1874. (b) *De Baardkrabber*, 28-XI-1875. (c) Estercamp-Ratinckx 1874-1878.

609. VAN DER SLIJEN

A. Firmanaam: 1. VAN DER SLIJEN: 1913 ([a]). 2. IMPRIMERIE DU NEPTUNE: 1913-1914 ([b, c]).

B. 2. Enige gekende periode van drukwerk: dec. 1913-apr. 1914 ([b, c]).

D. 2. Uitrusting: drukkerij met 3 elektromotoren, 1/2, 1 en 3 1/2 KW: 1913 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Begijnenstraat 17: 1913 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/24894 van 1913. (b) *Neptune*, 2-XII-1913 e.v. nummers. (c) De Borger: *Le Railway*, april 1914.

610. VAN DER SMISSEN

A. Firmanaam: 1. VAN DER SMISSEN PIERRE: 1901-1911 ([a]).

D. 1. Typografie: 1901-1911 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Saksenstraat 56: 1901-1904 ([a]). 2. Viaduc (Kiel) 2: 1905-1909 ([a]). 3. Montignystraat 146: 1910-1911 ([a]).

G. Bron: (a) Ratinckx 1901-1911.

611. VANDERSMISSEN

A. Firmanaam: 1. VANDERSMISSEN CL.: 1913-1914 ([a, b]). VANDERSMISSEN & COENS: 1914 ([c]).

177 Bron (a) vermeldt geen adres.

D. 2. Uitrusting: 2 persen: 1913 ([a]); elektromotor 1 PK: 1914 ([b]); telefoon: 1914 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Berendrechtstraat 71: 1913-1914 ([a, b, c]).

G. Bronnen: (a) HB 25/24544 (aanvraag 18-IV-1913; toestemming 15-V-1913). (b) HB 25/25070 (aanvraag 14-III-1914; toestemming 21-IV-1914). (c) Telefoongids 1914.

612. Van der Veken, zie: JOUAN

613. VAN DER VEN

A. Firmanaam: 1. VAN DER VEN & MILIO: 1901 (a). 2. VAN DER VOORT G.: 1902 ([d]). 3. VAN DER VOORT GEO & MILIO: 1903-1906 ([d]). 4. VAN DER VOORT & VERBRUGGEN HENRI: 1907 ([d]). 5. VAN DER VOORT GEO: 1908-1914 ([d, c]).

B. 1. Drukkerij geopend 1-V-1901 ([a]).

D. 1. Mechanische kartonfabriek en drukkerij: 1901 ([a]). Typografie: 1902-1907([d]). Typografie en lithografie; stadswerk: 1908-1914([d, e]). Drukkerij en werkhuis voor kartonwerk: 1913-1914 ([b, c]).

2. Uitrusting: gasmotor 5 PK: 1901 (a); dynamo en gasmotor 9 PK: 1913 ([b]); 4 elektromotoren 4 1/2 PK ieder: 1914 ([c]).

E. 1. Firmanten: 1. Van der Voort Geo is wellicht dezelfde als Van der Voort G. (zie verder).

F. 1. Firma-adres: 1. De Burburestraat (zonder nr): 1901 (a). 2. De Burburestraat 17: 1902-1908 ([d]). 3. De Burburestraat 15-19: 1909-1914 ([d]). 4. De Bosschaertstraat 127-129: 1913 ([b]). 5. De Bosschaertstraat 129: 1914 ([c]).

3. Privaat-adres: voor Van der Ven: 1. Cuylitsstraat 18: 1901 ([a]). voor Van der Voort: 1. Brederodestraat 130: 1909-1914 ([d]).

G. Bronnen: (a) HB 25/17063 (aanvraag 24-IV-1901; toestemming 25-V-1901). (b) HB 25/24688 van 1913. (c) HB 25/25160 van 1914. (d) Ratinckx 1902-1914. (e) Typografie, II, 1913.

614. VAN DER VEN

A. Firmanaam: 1. VAN DER VEN & SANO: 1907-1910 ([a]). VAN DER VEN WALTER & Cie: 1910 ([b]).

D. 1. Photo-lithographie: 1907-1910 ([a]). Fotogravure: lijnclichés en similis op zink of koper; driekleurendruk: 1911 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Montebellostraat 2[1]: 1911 ([b]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1907-1910. (b) Typografie, 1, 1911.

615. VAN DER VEN

A. Firmanaam: 1. VAN DER VEN WILLEM: 1909-apr. 1910([a, b]). 2. LE MERCURE BELGE: mei 1910 ([c]). 3. LECOMPTE & CIE: 1911-1914 ([d]).

d. 1. Typografie; stadswerk en affiches: 1911-1914 ([d, e]).

2. Uitrusting: handdrukpers: 1909 ([a]); 2 persen, 1 elektrisch en 1 met de hand bewogen: 1910 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Koepoortstraat 5: 1909 ([a]). 2. Lange Dijkstraat 38: 1910-1914 ([b, d]).[178]

G. Bronnen: (a) HB 25/22249 (aanvraag 16-XI-1909; toestemming 10-XII-1909). (b) HB 25/22484 (aanvraag 1-III-1910; toestemming 8-IV-1910). (c) *L'Echo d'Anvers*, 11-V-1910. (d) Ratinckx 1911-1914. (e) Typografie, II, 1913.

616. VAN DER VOORT

A. Firmanaam: 1. VAN DER VOORT G., LAMOT A. & CIE: 1895 ([a]). 2. SOCIÉTÉ ANVERSOISE DE CARTONNAGES ET BISEAUTAGES: 1896-1902 ([b, c, d]).[179] 3. TYPO- ET LITHOGRAPHIE ANVERSOISE S.A.: 1903-1906 ([d]).

B. 4. Bedrijf in liquidatie: 1905-1906 ([d]).

D. 1. Typografie: 1900 ([d]). Typografie en lithografie: 1901-1906 ([d]).

2. Uitrusting: gasmotor 4 PK: 1895 ([a]); 5 drukpersen en gasmotor 3,5 PK: 1896-'97 ([b]); dynamo voor elektrisch licht: 1897-'99 ([c]).[179]

E. 1. Firmanten: 1. Van der Voort G., is wellicht dezelfde als de Van der Voort die 'Van der Ven & Milio' opvolgt in 1902. 2. Lamot A., tekent de aanvraag HB van 1897 als 'directeur'.

2. Hoger personeel: 1. Laurent J. ondertekent namens de firma een schrijven d.d. 26-IX-1902 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Leeuwenstraat 16: 1895 ([a]). 2. Broederminstraat 12-14: 1896-'97 ([b]). 3. Broederminstraat 12-14 en Brederodestraat 128: 1897-1899 ([c]). 4. Brederodestraat 132-134: 1900 ([d]). 5. Brederodestraat 128[180]: 1901-1906 ([d]).

G. Bronnen: (a) HB 25/13211 (aanvraag 16-X-1895; toestemming

178 Op het ogenblik van de aanvraag HB was het nieuwe werkhuis reeds in gebruik genomen.

179 Bron (c) bevat een klacht van buren d.d. 24-XI-1899, waarin over deze firma nog gehandeld wordt als 'G. Van der Voort & A. Lamot' en een ander schrijven (5-IX-1902) tegen het plaatsen van nieuwe stoommachines. De aanvraag tot het plaatsen van een dynamo gaat vergezeld met een aanvraag om nachtwerk toe te laten.

179 Bron (c) bevat een klacht van buren d.d. 24-XI-1899, waarin over deze firma nog gehandeld wordt als 'G. Van der Voort & A. Lamot' en een ander schrijven (5-IX-1902) tegen het plaatsen van nieuwe stoommachines. De aanvraag tot het plaatsen van een dynamo gaat vergezeld met een aanvraag om nachtwerk toe te laten.

180 Ratinckx 1901-1902 vermeldt ook het adres van een magazijn: Clarenstr. 1.

3-XII-1895). (b) HB 25/14439 van 1896 of 1897. (c) HB 25/ 15760 (aanvraag 15-1-1897; toestemming 14-VII-1899). (d) Ratinckx 1900-1906.

617. Van der Voort, zie: VAN DER VEN, DE WIT
618. VAN DER WAALS
A. Firmanaam: 1. VAN DER WAALS J.: 1906-1914 ([a, b, c]).
D. 1. Typografie; stadswerk en affiches; brochures en boeken: 1912-1914 ([c, d]).
2. Uitrusting: drukkerij met elektromotor 1 PK: 1911 ([b]); telefoon: 1912-1914 ([c]).
F. 1. Firma-adres: 1. Politeshofstraat 20: 1906-1914 ([a, b, c]).
G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1906-1914. (b) HB 25/23236 (aanvraag 31-III-1911; toestemming 9-V-1911). (c) Ratinckx 1912-1914. (d) Typografie, II, 1913.

619. Van der Wielen, zie: SAEYENS
620. VAN DE VELDE
A. Firmanaam: 1. VAN DE VELDE F.: 1913 ([a]).
D. 1. Typografie: 1913 ([a]).
2. Uitrusting: telefoon: 1913 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kipdorp 36: 1913 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1913.

621. VAN DE VEN
A. Firmanaam: 1. VAN DE VEN F.: 1816-1821 ([a]).
D. 1. Boekdrukker.
E. 1. Firmant: 1. Van de Ven Franciscus A., geb. 's-Hertogenbos circa 1782, sedert 1799 in Antwerpen, 17-XI-1821 naar Tienen ([a]).
3. Lager personeel: 1. 2 arbeiders in dienst in 1820 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Klapdorp 625: 1816-1821 ([a]).
G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 444, 455-456.

622. Van de Vliet, zie: SIMONS
623. Van de Zande, zie: VLEESCHOUWER

624. VAN DIEREN

A. Firmanaam: 1. VAN DIEREN J.P. & COMP.: dec. 1844-apr. 1887 ([a, b]). 2. VAN DIEREN J. & TH.: mei 1887-1913 ([c, g]). S.A. HET HANDELSBLAD VAN ANTWERPEN: 1913 ([h]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: dec. 1844 ([a]).

D. 1. Typografie: 1900-1913 ([g]).

2. Uitrusting: 2 elektromotoren 3 en 1/6 PK: 1908 (f).

F. 1. Firma-adres: 1. Steenhouwersvest 791[180bis]: 1844-1846 of '47 ([a, e]). 2. Coppenolstraat 1045 (= 3): 1846 of '48 - 25-X-1908 ([b, c]). 3. Lijnwaadmarkt 9: oct. 1908-1913 ([d, g]).

G. Bronnen: (a) *Het Handelsblad*, 4-XII-1844 (specimen) t/m 31-XII-1847. (b) *Het Handelsblad*, 5-I-1848 t/m 30-IV-1887, (c) *Het Handelsblad*, 1/2-V-1887 t/m 24/25-X-1908. (d) *Het Handelsblad*, vanaf 26-X-1908. (e) De Borger: *Courrier d'Anvers*, 28-II-1846. (f) HB 25/21394 van 1908. (g) Ratinckx 1900-1913. (h) Typografie, II, 1913.

625. VAN DIEREN

A. Firmanaam: 1. VAN DIEREN GEBR.: 1913 ([a]). 2. VAN DIEREN V. & C[o]: 1914 ([b]).

D. 1. Typografie: 1914 ([b]).

2. Uitrusting: 12 elektromotoren van 1 tot 3 PK: 1913 ([a]); telefoon: 1914 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Venusstraat 27: 1913-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) HB 25/24701 van 1913. (b) Ratinckx 1914.

626. VAN DIJCK

A. Firmanaam: 1. VAN DIJCK NORB.: 1909-1914 ([a, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: febr. 1909 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: aug. 1914 ([b]).

D. 1. Lithografie: 1909-1914 ([c]). Typografie: stadswerk en affiches; periodieken: 1913 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Solvijnsstraat 60: 1909-1910 ([a, c]). 2. Solvijnsstraat 64: 1911 ([c]). 3. Vrijheidstraat 8: 1912-1914 ([c]).

G. Bronnen: (a) *De Kronijk*, 20-II-1909. (b) De Borger: *De Kronijk*, 8-VIII-1914. (c) Ratinckx 1909-1914. (d) Typografie, II, 1913.

180bis Volgens het *Handelsblad* verandert het adres begin januari 1848, volgens bron (e) zou reeds in 1846 in de Coppenolstraat gedrukt zijn.

627. Van Dijck A., zie: VAN DEN BERG
628. VAN DOESELAER
A. Firmanaam: 1. VAN DOESELAER F.: 1889-1910 ([a, l]). 2. VAN DOESELAER VVE F.: 1911 ([l]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: sept. 1889 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1902 ([k]).
D. 1. Typografie; stadswerk: 1900-1911 ([l, m])
F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Katelijnevest 33: 1889-oct. 1890 ([a, b]). 2. Gemeentestraat 41: dec. 1890-maart 1893 ([c, d]). 3. Walenstraat 61: 1894-dec. 1894 ([e, f]). 4. Loosstraat 9: jan. 1895-1899 ([g, h]). 5. Diepestraat 131[2]: 1898-1901 ([i, l]). 6. Diepestraat 135: 1902 ([k]), 7. Kattenstraat 5-7: 1903-1904 ([l]). 8. Offerandestraat 93: 1905 ([l]). 9. Maaldersstraat 21: 1906-1910 ([l]). 10. Van Kerckhovenstraat 17: 1911 ([l]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Anti-Krist*, 29-IX-1889. (b) *De Socialist*, 17-X-1890. (c) *Adamas*, 21-XII-1890. (d) De Borger: *De Dokwerkersgazet*, maart 1893. (e) *De Jongeling*, 1-V-1894. (f) *De Violier*, 15-XII-1894. (g) *De Violier*, 1-I-1895. (h) *De Tabakbewerker*, dec. 1899. (i) *De Kartel*, 17-VII-1898 en 17-IX-1899. (j) De Borger: *Bond Moyson*, 1-X-1900. (k) De Borger: *De Arbeid*, jan. t/m maart 1902. (l) Ratinckx 1900-1911. (m) Typografie, II, 1913.

629. Van Doosselaere, zie: BURTON
630. Van Duyfhuys, zie: DE THIJSEBAERT
631. VAN EECKHOVEN
A. Firmanaam: 1. VAN EECKHOVEN G.: 1913-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1913-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Cobdenstraat 44: 1913 ([a]). 2. Schoytestraat 72: 1914 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1913-1914.

632. VAN ESSCHE
A. Firmanaam: 1. VAN ESSCHE FERD.: 1885-1902 ([a, b]).
C. 4. In Grétrystraat opgevolgd door Van Essche Ch.
D. 1. Typografie: 1887-1902 ([c, b]). Lithografie: 1895 ([c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grétrystraat 6: 1885-1895 ([a]). 2. Provinciestraat Zuid 212: 1896-1902 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1885-1900. (b) Ratinckx 1900-1902. (c) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 103; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

633. VAN ESSCHE
A. Firmanaam: 1. VAN ESSCHE CH: 1896-1903 ([a, b]).
C. 3. In Grétrystraat 6 opvolger van Van Essche Ferd.
D. 1. Typografie: 1900-1903 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Grétrystraat 6: 1896-1902 ([a, b]). 2. Albertstraat 44: 1903 ([b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1896-1900. (b) Ratinckx 1900-1903.

634. Van Eyck, zie: SAINT AUGUSTIN
635. Van Genechten, zie: LAUWERS, PEETERS gebr.
636. Van Geymert, zie: ALPAERTS
637. Van Gorp, zie: HEIRSTRAETEN
638. Van Haren, zie: BINCKEN, BUSCHMANN
639. Van Hille, zie: SIX
640. VAN HIMBEECK
A. Firmanaam: 1. VAN HIMBEECK: 1912-1913 ([a]).
D. 1. Typografie: 1912-1913 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Volkstraat 50: 1912-1913 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1912-1913.

641 VAN HOEBERGEN
A. Firmanaam: 1. VAN HOEBERGEN G.: 1872 ([a]).
G. Bron: (a) *Lange Wapper*, 7-IX-1872.

642. VAN HOEYDONCK
A. Firmanaam: 1. VAN HOEYDONCK WWE LEOP.: 1910-1913 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Ekeren: 1910 ([a]). 2. Ekeren-Donk: 1913 ([b]).

G. Bronnen: (a) *Nieuws- en Annoncenblad*, 20-XI-1910. (b) Vertessen-Vervliet.

643. VAN HOEYWEGEN
A. Firmanaam: 1. VAN HOEYWEGEN H.C.[181]: 1892-1894 ([a, b, c]).
B. 2. Enige gekende data van drukwerk: oct.-dec. 1893 ([a]).
D. 1. Typografie: 1895 ([d]).
F. 1. Firma-adres: 1. Hoboken: 1894 ([a, b, c]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Kikeriki*, 8-X-1893 t/m 3-XII-1893 ([a]). (b) Archief van B.S.P.-Hoboken.[182] (c) Répertoire générale de la Presse Belge, jaargang 1895.[183] (d) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 139.

644. VAN HOOF
A. Firmanaam: 1. VAN HOOF JACQUES: 1892-1894 ([a]).
D. 1. Typografie: 1895 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Wetstraat 47: 1892-'95 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1892-1894. (b) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

645. Van Ishoven, zie: DARDENNE
646. Van Kleef, zie: FOLKERTS
647. VAN LERIUS
A. Firmanaam: 1. VAN LERIUS-JOUAN: 1851 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kammenstraat 741: 1851 ([a]).
G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1851.

648. VAN LOOCK
A. Firmanaam: 1. VAN LOOCK A.: 1893-1918 ([d]).
B. 2. Enige gekende data van drukwerk: maart en mei 1906 en jan. 1907 ([a, b, c]).

181 Volgens bron (b) wordt de naam 'Van Hoywegen' gespeld.
182 De Heer Hugo Vandevoorde was zo vriendelijk ons het bestaan en de inhoud te melden van twee brieven van deze drukker in dit archief. De eerste brief, d.d. 7-II-1894, is eigenlijk een schuldbekentenis: Van Hoywegen verklaart 1100 Fr. te hebben ontvangen van een viertal arbeiders van de wolkammerij ter ondersteuning van de socialistische pers; deze lening zou door de drukker en door anderen in 5 jaar worden afbetaald. In een tweede brief (8-VIII-1894) meldt Van Hoywegen, dat hij zal verhuizen naar Leuven.
183 Hier vermeld als drukker van de *Gazet van Hoboken* sinds 1892.

F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Andriesstraat 9: 1906 ([a]).[184]

G. Bronnen: (a) *De Fondsenbeurs*, 8-III-1906. (b) *De Gezonde Rede*, 20-V-1906 (kiespamflet). (c) *De Eendracht*, 16-1-1907. (d) Vertessen-Vervliet 1893-1918.

649 VAN MEEL

A. Firmanaam: 1. VAN MEEL A.: 1911 ([c]). 2. VAN MEEL A. EN ZONEN: 1912-1914 ([a, b]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: mei 1912 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: juni 1914 ([b]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches: 1911-1914 ([c, d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Volkstraat 33: 1911 ([c]). 2. Volkstraat 33 en 40: 1912 ([c]). 3. Volkstraat 31 en 40: 1912-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Het Rozenblad*, mei 1912 en aug. 1912. (b) De Borger: *De Volksbonder*, oct. 1912 t/m mei-juni 1914. (c) Ratinckx 1911-1914. (d) Typografie, II, 1913.

650. VAN MERLEN

A. Firmanaam: 1. VAN MERLEN G.: 1823-juni 1848 ([a, d, e]). 2. VAN MERLEN G. & ZOON: juni 1848-.... ([f, b]). 3. VAN MERLEN GUIL.: 1862 (1877)-1886 ([b, g, l]). 4. THIBAUT CL.: 1888-1914 ([b, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: febr. 1826 ([d]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: juni 1848 ([e]).

C. 1. Van Merlen werkte tot 1823 in vennootschap met Janssens.

4. Op het adres Grote Pieter Potstraat woonde na Thibaut: Willems.

D. 1. Typografie: 1881-1895 ([p]). Lithografie en typografie; stadswerk en affiches; brochures en boeken; periodieken en kranten: 1900-1914 ([c, o]).

2. Uitrusting: stoommachine: 1886 ([l]); stoommachine 2 PK: 1888 ([m]); gasmotor 2 PK en 5 drukpersen: 1899 ([n]); telefoon: 1901-1914 ([c]).

E. 1. Firmanten: 1. Van Merlen Guillaume A.H., ged. Antw. 3-VII-1779, overl. Antw. 19-I-1872 ([a]). 2. Van Merlen Guilielmus J.P., zoon van voorgaande.

3. Lager personeel: 1. 8 arbeiders in 1827 en 1829 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Nieuwstraat 844: 1822-1855 ([a, d, f]). 2. Braderijstraat 485 (= 9): sept. 1855-1859... ([a, b]). 3. Grote Pieter

184 De andere bronnen vermelden geen adres.

Potstraat 24: 1862-1888 ([b, p]). 4. Gratiekapelstraat 7: jan. 1889-1899 ([m, i]). 5. Meir 18: 1899-1914 ([n, c]).

3. Privaat adres: Van Merlen Guillaume: 1. Constitutiestraat 67: juli 1867-1868 ([a]). 2. Gezondstraat 13: nov. 1868-1870 ([a]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 440, 441, 455-456. (b) Estercamp-Ratinckx 1830-1900. (c) Ratinckx 1900-1914. (d) *Antwerpsch Nieuwsblad*, 18-II-1826. (e) *Provinciaal Antwerpsch Nieuwsblad*, 3-VI-1848. (f) *Provinciaal Antwerpsch Nieuwsblad*, 6-VI-1848 t/m 13-V-1853. (g) *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, 1877. (h) De Borger: *Het Zondagsblad van Antwerpen en omstreken*, 17-V-1891. (i) *De Talenstudent*, 29-IV-1899. (j) De Borger: *Het Nederlandsch Toneel*, 29-IX-1901. (k) *Die Feder*, april 1905. (l) HB 25/6046 (toestemming 13-XI-1886). (m) HB 25/7505 (aanvraag 13-XII-1888; toestemming 7-I-1889). (n) HB 25/15902 (aanvraag 1-IX-1899; toestemming 7-XI-1899). (o) Typografie, II, 1913. (p) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 101; 1884, p. 99; 1887, p. 103; 1890, p. 119; 1895, p. 125.

651 VAN MOL

A. Firmanaam: 1. VAN MOL FRANS: vóór 1843 ([a, b]). 2. VAN MOL WWE F. EN ZONEN: 1843-1851 ([b]). 3. VAN MOL J.B.: 1843(!)-1879 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Korte Nieuwstraat 815: 1843-1862 ([a]). 2. Lange Leemstraat 383: 1862-1879 ([a]).

G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 72. (b) Estercamp-Ratinckx 1843-1851.

652. VAN NIJLEN[185]

A. Firmanaam: 1. IMPRIMERIE DE LA MÉTROPOLE: 1895-1901 ([i, j, k]). 2. IMPRIMERIE CENTRALE S.A.: 1902-1906 ([a, d]). 3. CENTRAAL DRUKKERIJ: 1901-1902 ([h, n]). 4. AUG. VAN NIJLEN (N.V.): 1898-1913 ([m, b, c, y]).

B. 1. Stichting ‘Drukkerij Aug. Van Nijlen N.V.’: 3-II-1910 ([b]).

2. Vroegste gekende datum van drukwerk: maart 1895 ([i]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1914 ([x]).

185 Ondanks het vele bronnenmateriaal waarover we beschikten lukte het ons niet de uiteenlopende gegevens betreffende deze drukkerij voldoende te ontwarren. De drukkers ‘De Kanter’ en ‘Haccour’ hebben we kunnen afscheiden en afzonderlijk behandeld, al stonden zij wellicht in nauw verband met deze ‘Imprimerie centrale’.

4. Ontbinding ‘Imprimerie Centrale S.A.’: 18-VI-1906 ([a]); likwidatie: 19-IX-1910 ([d]).

D. 1. Drukkerij, papierhandel, boekbinderij, boekhandel, publiciteit: 1910 ([b]). Lithografie en typografie; stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1901-1914 ([y, z]).

2. Uitrusting: drukpers, gasmotor 3 PK en elektromotor: 1895 ([e])[186]; bergplaats voor petroleum: 1895 ([f]); drukkerij met 5 persen en 5 elektromotoren van 1 tot 4 PK: 1913 ([g]).

F. 1. Firma-adres: 1. Meir 29: 1895-sept. 1901 ([e, f]). 2. Kipdorpvest 34: 1898-1906 ([h, m, q]). 3. Gramayestraat 11: 1901-1902 ([n, y]). 4. Jezusstraat: 1902 ([y]). 5. Kipdorpvest 26: 1906-1914 ([r, w]). 6. Kipdorpvest 36[187]: 1906-1910 ([a, d]). 7. Kipdorpvest 38: 1909-1910 ([v]). 8. Prinsstraat 28: 1913 ([g, y]).

G. Bronnen: (a) *Recueil des Actes*, 1906, n° 3737. (b) *Recueil des Actes*, 1910, n° 907-908. (c) *Recueil des Actes*, 1910, n° 4416. (d) *Recueil des Actes*, 1910, n° 5660. (e) HB 25/12538 van 1895. (f) HB 25/12929 (aanvraag 26-VI-1895; toestemming 29-VIII-1895). (g) HB 25/24678 (aanvraag 17-VI-1913; toestemming 25-VII-1913). (h) HB 25/17571 (aanvraag 25-III-1902; toestemming 25-VI-1902). (i) De Borger: *Le Messager du Syndicat général des voyageurs, employés et patrons - Bode van het algemeen syndicaat van reizigers, klerken en patroons*, 2-III-1895. (j) De Borger: *Le Messager du Syndicat général des voyageurs, employés et patrons - Bode van het algemeen syndicaat van reizigers, klerken en patroons*, 13-VII-1895. (k) *Le Marché Financier*, 15-XII-1898. (l) *La Métropole*, 21-IV-1895 tot 14-IX-1901. (m) *Concordia*, 8-V-1898. (n) *De Gids op maatschappelijk gebied*, 22-VII-1901. (o) *De Volksklok*, 1-II-1902. (p) *Bulletin hebdomadaire de la Chambre du Commerce d'Anvers*, 24-I-1905. (q) De Borger: *Moniteur d'Anvers*, 22-IV-1905. (r) De Borger: *Le Courrier d'Anvers*, 11-V-1906. (s) Kiespamflet: *Onze Toestand*, 20-V-1906. (t) *Sport-Echo*, 15-IV-1909, (u) *Neptune*, 1-V-1909. (v) *Le Moniteur Maritime et Commercial*, 29-I-1910. (w) De Borger: *Le Mercure d'Anvers*, 5-X-1910 en 21-VIII-1913. (x) De Borger: *Le Clairon*, maart 1914. (y) Ratinckx 1901-1914. (z) Typografie, II, 1913.

186 Van Nijlen ondertekent de aanvraag als: ‘directeur’ van *La Métropole.*

187 Vermoedelijk het privaat adres van Van Nijlen.

653. VAN NOTEN
A. Firmanaam: 1. A. VAN NOTEN: 1911 ([a]).
D. 1. Fotogravure en stereotypie; lijnclichés en similis op zink of koper, clichés op papier: 1911 ([a]).
G. Bron: (a) Typografie, I, 1911.

654. VAN OBBERGHEN
A. Firmanaam: 1. VAN OBBERGHEN: 1907 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Olijftakstraat 17: 1907 ([a]).
G. Bron: (a) Vertessen-Vervliet 1907.

655. VAN OPSTAL
A. Firmanaam: 1. VAN OPSTAL J.: 1882 ([a]). 2. VAN OPSTAL WWE: 1892 ([f]). 3. VAN OPSTAL-MARINUS JOHN: 1900-1909 ([b, e]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: 1888 ([c]).
D. 1. Typografie: 1900-1909 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Vleminckveld 57: 1882 ([a])-1884 ([e]). 2. Boogkeers 3: 1888-1889 ([c, d]). Boogkeers 9: 1885-1900 ([a]). 3. Boogkeers 1/3: 1900-1908 ([b]). Boogkeers 3: 1909 ([b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1882-1900. (b) Ratinckx 1900-1909. (c) De Borger: *Mercurius*, eerste jaargang nr 1, 1888. (d) *Mercurius*, 2de jaargang, nr 2, 1889. (e) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1890, p. 38, 119; 1895, p. 27. (f) Joos A.J., *De Philatelistische Pers te Antwerpen* in *Het Postzegel*, VII, 1944, p. 57-58.

656. Van Opstal, zie: MAJOOR
657. Van Os-De Wolf, zie: VAN AARSEN
658. VAN OSTEN
A. Firmanaam: 1. VAN OSTEN A.: 1895 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Lamstraat 19[188]: 1895 ([a]).
G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1895.

659. Van Praet, zie: DE SMET
660. Van Regemorter, zie: BURTON

188 Wordt hier de Lammekensstraat mee bedoeld?

661. Van Reusel, zie: DE WINTER
662. Van Riet, zie: DIRIX
663. VAN RIJN
    A. Firmanaam: 1. VAN RIJN TH.: 1903-1914 ([a]).
    D. 1. Typografie: stadswerk: 1903-1914 ([a, b]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Schrijnwerkersstraat 13: 1903-1914 ([a]).
    G. Bronnen: (a) Ratinckx 1903-1914. (b) Typografie, II, 1913.

664. Van Rijswijck, zie: DE CORT F.J.
665. VAN ROEY
    A. Firmanaam: 1. VAN ROEY J.B. (& A.?): 1858-1882 ([a, b]). 2. VAN ROEY A.: 1847-1910 ([c]).
    B. 2. Enige gekende data van drukwerk: sept. 1858 t/m mei 1860 ([a]).
    C. 2. Op het adres Ammanstraat 1 opgevolgd door 'De Deken'?[189]
    D. 1. Typografie: 1884 ([d]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Ammanstraat 1: 1858-1860 ([a]). 2. Kloosterstraat 27: 1866 ([b]). 3. Lijnwaadmarkt: 1870 ([b]). 4. Melkmarkt 16: 1874-1910 ([b, c]).
    G. Bronnen: (a) *De Schelde*, 17-IX-1858 t/m 30-V-1860. (b) Estercamp-Ratinckx 1866-1882. (c) Vertessen-Vervliet 1847-1910. (d) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99.

666. VAN ROMPAEY
    A. Firmanaam: 1. VAN ROMPAEY FR. & C[o190]: 1903-1914 ([a, b]).
    B. 2. Enige gekende data van drukwerk: 1910-1914 ([b]).
    D. 1. Typografie; stadswerk en affiches; brochures; periodieken: 1903-1914 ([a, c]).
    2. Uitrusting: telefoon: 1911-1914 ([a]).
    F. 1. Firma-adres: 1. Grote Steenweg 238, Berchem: 1903-1904 ([a]). 2. Grote Steenweg 95: 1905-1914 ([a, b]).
    G. Bronnen: (a) Ratinckx 1903-1914. (b) *Jurisprudence du Port d'Anvers*, 1910-1914. (c) Typografie, II, 1913.

189 Komt op dit adres voor samen met J. Jorssen.
190 Bron (c) spelt 'Van Rompaye'.

667. VAN ROOY
A. Firmanaam: 1. VAN ROOY H.: 1911 ([a]).
G. Bron: (a) Kiespamflet: *De Radikaal*, nr 2, aug. 1911.

668. VAN ROOYEN
A. Firmanaam: 1. VAN ROOYEN ED.: 1866-1875 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Minderbroederui 50: 1866-1870 ([b]). 2. Lange Koepoortstraat 64: 1874 ([b]).
G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1866-1875. (b) Estercamp-Ratinckx 1866-1874.

669. Van Rossum, zie: AERNOUT

670. VAN SCHIL
A. Firmanaam: 1. VAN SCHIL JOS.: 1908-1909 ([a]).
D. 1. Typografie: 1908-1909 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kersbeekstraat 52: 1908-1909 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1908-1909.

671. VAN SOEST
A. Firmanaam: 1. VAN SOEST J.H.: 1759-1801 ([a, b, d]).
B. 3. Laatste gekende datum van drukwerk: juni 1801 ([d]).
E. 1. Firmant: 1. Van Soest Joannes Henricus ged. Antw. 9-VII-1734, octrooi 26-XI-1759, meester 29-VIII-1764, overl. Antw. 15-VI-1801 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kammenstraat: tot 1801 ([c]).
G. Bronnen: (a) De Groote, p. 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 443. (c) Olthoff, p. 94. (d) *Gazette van Antwerpen*, 2-I-1789 t/m 30-VI-1801.

672. Van Tassel, zie: PATRIA.

673. VAN TENDELOO
A. Firmanaam: 1. VAN TENDELOO EUG.[191]: 1886-1913 ([a, b, c]).
D. 1. Lithografie: 1887-1895 ([e]). Typo-lithographie, chromolithografie, gravures: 1907 (*b*). Stadswerk: 1913 ([d]). Lithografie: 1900-1913 ([c]).

191 Van deze drukker zagen we een affiche op de tentoonstelling van affiches, ingericht in de Universiteitsbibliotheek-Gent in 1962. Het werk was niet gedateerd.

2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1886 ([a]); elektromotor 4 PK: 1907 ([b]).[192]

F. 1. Firma-adres: 1. Markgravestraat 15: 1886-1911 ([a, c]). 2. Markgravestraat 17: 1912-1913 ([c]).).

G. Bronnen: (a) HB 25/6042 (aanvraag 31-III-1886; toestemming 7-V-1886). (b) HB 25/20292 (aanvraag 16-II-1907; toestemming 10-IV-1907). (c) Ratinckx 1900-1913. (d) Typografie, II, 1913. (e) *Annuaire... Librairie*, 1887, p. 103; 1890, p. 119; 1895, p. 27, 125.

674. Van 't Felt, zie: DE COKER

675. VAN TICHELT

A. Firmanaam: 1. VAN TICHELT C.: 1894 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Offerandestraat 11: 1894 ([a]).

G. Bron: (a) De Borger: *Voorwaarts*, 17-VI-1894.

676. VAN TONGERLOO

A. Firmanaam: 1. VAN TONGERLOO JOS.: 1906-1907 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Molenstraat 10: 1906-1907 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *De Nieuwe Gazet*, 2-III-1906. (b) *De Vrije Gazet*, 20-XI-1907.

677. VAN 'T VELT

A. Firmanaam: 1. VAN 'T VELT-COOMANS G.: 1882-1890 ([a, c]).

D. 1. Typografie: 1884-1887 ([d]).

F. 1. Firma-adres: 1. Veemarkt 9: 1882 ([a]). 2. Sint-Antoniusstraat 31: 1884-1888 ([b, c]). 3. Happaertstraat 29: 1890 ([c]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Messager du Commerce et de l'Industrie*, 4-II-1882. (b) *De Klok*, 19-XII-1884 en oct. 1887. (c) Estercamp-Ratinckx 1882-1890. (d) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1887, p. 103.

678. Van 't Velt, zie: DE COKER

679. Van Walle, zie: VAN WELLE

192 Deze motor verving de gasmotor en was reeds in gebruik op het ogenblik van de aanvraag.

680. VAN WELLE
- A. Firmanaam: 1. *Van Welle Jean*: 1879-1892 ([a, c]).
- D. 2. Uitrusting: gasmotor 3 PK en drukpers: 1892 ([c]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Katelijnevest: 1880 ([b]). 2. Schuttershofstraat 25: 1892 ([c]).
- G. Bronnen: (a) *Het Morgenblad*, proefnummer, 20-VII-1879. (b) Vertessen-Vervliet 1880.[193] (c) HB 25/10706 (aanvraag 11-VIII-1892; toestemming 23-IX-1892).

681. Van Wesenbeeck, zie: ENGELS
682. Vechten, zie: VEKEMANS
683. Vechter, zie: VEKEMANS
684. Veeltalige Drukkerij, zie: VLEESCHOUWER
685. VEKEMANS
- A. Firmanaam: 1. VEKEMANS H.: mei 1863-jan. 1865 ([a]). 2. VAN BAUWEL P.J.: jan. 1865-jul. 1866 ([b]). 3. FABRY C.R.: jul. 1866-oct. 1873 ([c, d]). 4. VECHTEN J.C.: oct. 1873-oct. 1876 ([e]). 5. KENNES H.: oct. 1876-dec. 1882 ([f]). 6. VECHTER GERARD: jan. 1883-dec. 1895 ([i, g]). 7. VAN CAENEGHEM JEAN: dec. 1895-sept. 1904 ([h]). N.B.: VANDENDRIES J.[194]: 1866-1888 ([j]).
- D. 2. Uitrusting: gasmotor 3 PK: 1883 ([i]).
- F. 1. Firma-adres: 1. Lange Nieuwstraat 95: mei 1863-mei 1872 ([a, c]). 2. Hopland 35: mei-1872-1883 ([d, i]). 3. Graanmarkt 7: 1885-1888 ([j]).
- G. Bronnen: (a) *L'Escaut*, 16-V-1863 t/m 26-I-1865. (b) *L'Escaut*, 27-I-1865 t/m 8-VII-1866. (c) *L'Escaut*, 9-VII-1866 t/m 14-V-1872. (d) *L'Escaut*, 15-V-1872 t/m 2-X-1873. (e) *L'Escaut*, 3-X-1873 t/m 1-X-1876. (f) *L'Escaut*, 2-X-1876 t/m 2-XII-1882. (g) *L'Escaut*, 1-V-1883 t/m 13-XII-1895. (h) *L'Escaut*, 15-XII-1895 t/m 19/20-IX-1904. (i) HB 25/4555 (aanvraag 18-I-1883; toestemming 12-II-1883). (j) Estercamp-Ratinckx 1866-1888.

686. Vekemans, zie: BURTON

193 Spelt de naam: ‘Van Walle’.
194 Estercamp-Ratinckx noemt hem ‘Directeur-gérant de l'Escaut’, maar vermeldt hem toch als drukker i.p.v. de boven vermelde namen.

687. VENNEKENS
A. Firmanaam: 1. VENNEKENS C.: 1901-1911 ([a]).
D. 1. Typografie: 1901-1911 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Schoonbekestraat 136: 1901-1911 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1901-1911.

688. VERBEECK
A. Firmanaam: 1. VERBEECK-ROEDER & C[o]: 1896 ([a]). 2. ROEDER A.P. & C[o]: 1897-1901 ([a, b]). 3. ROEDER M. & C[o]: 1902 ([b]).
D. 1. Typografie: 1900-1902 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Schoonbekeplein 13: 1896 ([a]). 2. Jezusstraat 20[b]: 1897-1899 ([a]). 3. Venusstraat 43: 1900-1902 ([b]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1896-1899. (b) Ratinckx 1900-1902.

689. Verbeeck, zie: DEMEY
690. Verberckt, zie: VAN DER HEY
691. VERBRUGGEN
D. 1. Plaatdrukker: 1829-1830 ([a]).
E. 1. Firmant: 1. Verbruggen Joannes, ged. Antw. 22-VIII-1789, overl. Antw. 11-IX-1863 (nog vermeld als plaatdrukker bij overlijden). In 1815 opgetekend als 'beeldekensschilder' ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Boeksteeg 1391: 1829-1830 ([a]). Bij overlijden: Sint-Andriesstraat ([a]).
G. Bron: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 447-449.

692. Verbruggen, zie: VAN DER VEN
693. VERDUSSEN
A. Firmanaam: 1. VERDUSSEN: ....-1798 ([a, b]).
C. 4. Het gebouw Grote Markt in 1798 verkocht aan Heyliger ([a, b]).
E. 1. Firmanten: 1. Verdussen Hieronymus (VII) Joannes, ged. Antw. 27-XII-1733; geh. Antw. 20-VII-1761, octrooi 21-VIII-1761, meester 10-IX-1761, overl. Antw. 25-XI-1794 ([a, b]). 2. Mertens Anna M., geb. circa 1725, overl. 30-IX-1800 ([a, b]). 3. Verdussen Joannes Paul, ged. Antw. 14-XI-1738, octrooi 28-X-1766, meester 10-II-1767, deken 1779-1780, overl. 11-VI-1803 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Markt 670 ‘St. Augustinus’:....-1798 ([a, b]).
G. Bronnen: (a) De Groote, p. 64, 77, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 444.

694. VEREECK
A. Firmanaam: 1. VEREECK L.: 1910-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1910-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Ratinckx 1910-1914.

695. VERFAILLIE
A. Firmanaam: 1. VERFAILLIE FRÈRES: 1908-1914 ([a]).
D. 1. Typografie: 1908-1909 ([a]). Typografie en lithografie: 1910-1914 ([a]). Stadswerk en affiches; brochures; bedrukte verpakkingen en zakjes: 1913 ([b]).
2. Uitrusting: telefoon: 1910-1914 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kerkstraat 59, Merksem: 1908-1914 ([a]).
G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1914. (b) Typografie, II, 1913.

696. Verfaillie, zie: DE WINDT, THEUNIS

697. VERGULT
A. Firmanaam: 1. VERGULT NORBERT: 1885-1907 ([a, b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Brederodestraat 120:: 1906-1907 (b).[195]
G. Bronnen: (a) *Le Précurseur*, 1/2-I-1885 t/m 21-II-1906. (b) *Le Précurseur*, 22-II-1906 t/m 31-XII-1907.

698. VERHAEGEN
A. Firmanaam: 1. *Verhaegen A.*: 1894 ([a]).
D. 1. Typografie: 1895 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. De Vrièrestraat 13: 1894 ([a]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx (b) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

699. VERHAEGEN
A. Firmanaam: 1. VERHAEGEN L.: 1906-1913 ([a]).
D. 1. Typografie: 1906-1913 ([a]).

195 Vóór 22-II-1906 vermeldt *Le Précurseur* geen drukkersadres. Ook De Borger: *Revue Commerciale et Maritime d'Anvers*, 18/24-IV-1885 geeft geen adres.

F. 1. Firma-adres: 1. Vlagstraat 102: 1906-1911 ([a]). 2. Lange Beeldekensstraat: 1912-1913 ([a]).
G. Bron: (a) Ratinckx 1906-1913.

700. Verhaert, zie: BROUWERS

701. VERHOEVEN
A. Firmanaam: 1. VERHOEVEN FR.: 1870 ([a]).
F. 1. Firma-adres: 1. Kloosterstraat 19: 1870 ([a]).
G. Bron: (a) Estercamp-Ratinckx 1870.

702. VERHOEVEN
A. Firmanaam: 1. VERHOEVEN JAN: 1900-1924 ([b, e]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: apr. 1900 ([b]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: jan. 1905 ([c]).
D. 1. Typografie: 1902-1909 ([d]). Typografie en lithografie: 1910-1913 ([d]).
2. Uitrusting: electromotor 1/2 PK: 1903 (a).
F. 1. Firma-adres: 1. Nationalestraat 69: 1900 ([b]). 2. Augustijnenstraat 25: 1902 ([d]). 3. Sint-Antoniusstraat: 1903-1909 ([a, c]). 4. Edouard Pecherstraat 43: 1910-1913 ([d]). 5. Wijngaardstraat 12: 1909-1924 ([e]).
G. Bronnen: (a) HB 25/18424 (aanvraag 29-IX-1903; toestemming 21-X-1903). (b) De Borger: *Kerlenblad*, 15-IV-1900. (c) De Borger: *De Schelde*, 28-I-1905. (d) Ratinckx 1902-1913. (e) Vertessen-Vervliet 1909-1924.

703. Veritas, zie: SAINT-AUGUSTIN

704. VERMEIRE
A. Firmanaam: 1. VERMEIRE THÉOPHILE & EMILE: 1889 ([a]). 2. VERMEIRE THÉOPHILE: 1890 ([b]). 3. VERMEIRE EMILE, ETABL. TYPOLITHOGRAPHIQUE COMMERCIALE: 1891-juli 1893 ([c, g]). 4. VERMEIRE TH. & *Derchain J.*: aug. 1893-1895 ([d, l]). 5. VERMEIRE THÉOPHILE: 1900-1914 ([j]).
B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: sept. 1892 ([f]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: febr. 1908 ([h]).
D. 1. Typo- en lithografie; stadswerken affiches: 1890-1914 ([d, c, j, k]).
2. Uitrusting: 1 hand- en 1 voetpers: 1889 ([a]); 2 voetpersen: 1890-1893 ([b, d]); gasmotor 1 PK: 1891 (c); stoommachine 1 1/2 PK: 1894 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1. Houwerstraat 20: 1889 ([a]). 2. Dambruggestraat 170: 1890 ([b]). 3. Van Straelenstraat 58: 1891-juli 1893 ([c, g]). 4. Van Straelenstraat 88: aug. 1893-1914 ([g, j]).

G. Bronnen: (a) HB 25/7636 (aanvraag 22-I-1889; toestemming 26-IV-1889). (b) HB 25/9352 (aanvraag 22-IX-1890; toestemming 7-XI-1890). (c) HB 25/9932 (aanvraag 3-VII-1891; toestemming 7-IX-1891). (d) HB 25/11426 (aanvraag 28-VIII-1893; toestemming 10-X-1893). (e) HB 25/12299 (aanvraag 25-X-1894; toestemming 11-XII-1894). (f) De Borger: *La Badinne*, 17-IX-1892. (g) De Borger: *Revue des Tirs*, 27-VII-1893. (h) De Borger: *Football-Echo*, 26-II-1908. (i) Estercamp-Ratinckx 1894-1900. (j) Ratinckx 1900-1914. (k) Typografie, II, 1913. (l) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

705. VERSCHUEREN

A. Firmanaam: 1. VERSCHUEREN JACQUES, IMPRIMERIE DE LA BOURSE: 1890-1914 ([a, f]).

B. 1. Zie[196].

D. 1. Typografie: 1890-1904 ([h, f, d]). Typografie en lithografie; stadswerk en affiches; brochures en boeken; checks: 1904-1914 ([d, f, g]).

2. Uitrusting: 3 drukpersen, 1 ‘gastoestel’: 1890 ([a]); gasmotor 1 PK: 1891 ([b]); gasmotor 2 PK vervangt voorgaande: 1894 ([e]); steendrukkerij, persen en elektromotor 1/2 PK: 1904 of '05 ([d]); typografie met 6 elektromotors van minder dan 4 KW: 1907 ([e]); telefoon: 1912-1914 ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Eiermarkt 33: 1890 ([a]). 2. Twaalfmaandenstraat 15: 1891-1894 ([b, c]). 3. Twaalfmaandenstraat 14: 1900-1908 ([d, e, f])- 4. Eiermarkt 31: 1909-1914 ([f]).

2. Drukkerij-adres: 1. Eiermarkt 33: 1890 ([a]). 2. Twaalfmaandenstraat 14: 1891-.... ([b, c]). 3. Montignystraat 9 (de steendrukkerij): 1904-.... ([d]). Eiermarkt 31 (de typografie): 1907-.... ([e]).

3. Privaat adres: 1. Eiermarkt 33?: 2. Twaalfmaandenstraat 15: 1891-.... ([b, c]). 3. Twaalfmaandenstraat 14: 1904-1907 ([d, e]). 4. Eiermarkt 31-33[197]:?

196 In een brief d.d. 25-I-1894 in het dossier HB 25/10313 beweert J. Verschueren ‘de stiel’ reeds 20 jaar uit te oefenen. Het is niet duidelijk of dit ook inhoudt, dat zijn firma reeds 20 jaar zou bestaan.

197 Dit is alleszins het adres na de eerste wereldoorlog. Omstreeks 1934 waren woonhuis en bureel op de Eiermarkt, het werkhuis in de achterliggende Beggaerdenstraat. De firma had dan een sukkursaal in Brussel (Kruidtuinlaan 49).

G. Bronnen: (a) HB 25/9362 (aanvraag 26-IX-1890; toestemming 3-XI-1890). (b) HB 25/10313 (aanvraag 14-XII-1891), (c) HB 25/10313 (aanvraag 1-VI-1894; toestemming 17-VIII-1894). (d) HB 25/18969 (aanvraag 9-XI-1904; toestemming 17-I-1905). (e) HB 25/20710 (aanvraag 19-X-1907; toestemming 7-XII-1907). (f) Ratinckx 1900-1914. (g) Typografie, II, 1913. (h) *Annuaire... Librairie*, 1890, p. 119; 1895, p. 125.

706. VERTONGEN

A. Firmanaam: 1. VERTONGEN LÉON: 1902-1914 ([f, g]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: apr. 1906 ([a]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: 1912([e]).

D. 1. Lithografie: 1908-1913([g]). Typografie: stadswerk en affiches; brochures; periodieken en kranten: 1913 ([h]), Typografie: 1914 ([g]).

F. 1. Firma-adres: Dorpsplein 35: 1906 ([a]). Dorpstraat 35: 1910 ([b]). Kiosk, Hoboken: 1911-1912 ([c, d]). Place communale 35: 1908-1913 ([g]). Place communale 37[198]: 1914 ([g]).

G. Bronnen: (a) *De Dageraad*, 22-IV-1906 en 27-V-1906. (b) *De Vrije Stem*, 20-II-1910. (c) De Borger: *Eendracht*, 16-I-1911. (d) *De Dageraad*, 2-XII-1911, (e) De Borger: *Lange Wapper*, nrs 1-13, 1912. (f) Vertessen-Vervliet 1902-1912. (g) Ratinckx 1908-1914. (h) Typografie, II, 1913.

707. VERVERS

A. Firmanaam: 1. VERVERS T.P.A.: 1873-1878 ([a]).

C. 2. Vermoedelijk alleen als boek- en papierhandel blijven voortbestaan op het adres Grote Markt 51 onder de firma 'Ververs Veuve F.': 1881-1884 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Markt: 1873-'84 ([a'b]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1873-1878. (b) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 29, 102; 1884, p. 30.

708. VILLE

A. Firmanaam: 1. VILLE P.: 1817-1867 ([e, a]). 2, BEERTS L.: 1867-1914 ([a, d, f, g]).

B. 3. Laatste gekende datum van drukwerk: sept. 1907 ([g]).

D. 1. Typografie: 1881-1895 ([i]). Boek- en steendrukkerij: 1893-

198 Het gaat hier steeds om hetzelfde adres, maar onder diverse benamingen.

1914 ([f, d]). Boekbinderij en fabriek van registers: 1887-1895 ([i]).

2. Uitrusting: telefoon: 1913-1914 ([d]).

E. 1. Firmanten: 1. Ville Philippus M.J., ged. Antw. 14-IV-1780, overl. 18-XII-1856 ([e]). 2. Beerts F.J., opvolger van Ville ([c]). 3. Beerts Lodewijk J.A., geb. 1844 ([h]).

3. Lager personeel: 1. Betaalde patent voor 1-3 arbeiders in 1820 en '21, voor 3 in 1822, 4 in 1825, 3 in 1826 en '27, 2 in 1829 en 3 in 1830 ([e]).

F. 1. Firma-adres: 1, Oude Koornmarkt 1837: 1809-1821 ([e]). 2. Oude Koornmarkt 1836 (= 36): 1821-1914 ([e, d, g]). Oude Koornmarkt en Handschoenmarkt 14: 1907-1914 ([d]).

G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 7 en 110. (b) Vertessen-Vervliet 1818-1907. (c) Estercamp, p. 16. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 444, 455-456. (f) *Teun Koekeloer*, 20-XI-1893. (g) De Borger: *De Toekomst*, 22-IX-1907. (h) Bevolkingsregister 1900-1910, 1ste wijk, Oude Koornmarkt 21. (i) *Annuaire... Librairie*, 1881, p. 27, 82; 1884, p. 28, 98; 1887, p. 28, 102, 128; 1890, p. 35, 118; 1895, p. 25, 123.

709. VINCK

A. Firmanaam: 1. Vinck:....-1813 ([a, b]). 2. VINCK WWE J.N.: 1813-....([a, b]). 3. VINCK M. (& J.B.?): 1827-1836 ([a, b]). 4. VINCK GEBROEDERS & C[o]: 1836-.... ([c]).

D. 1. Boekdrukkers:....-1828 ([a, b]). Steendrukkers: 1836 ([b]).

E. 1. Firmanten: 1. Vinck Franciscus Ign. ged. Antw. 16-V-1743, octrooi 29-VI-1768, deken 1783/84; overl. Antw. 11-XII-1798 ([a, b]). 2. Vinck Joannes Norbertus, ged. Antw. 28-I-1754, overl. Antw. 23-VIII-1813 ([a, b]), broer van voorgaande. 3. Lemmers Joanna M.R., geb. Antw, 9-III-1768, overl. Antw. 27-IV-1831, echtgenote van voorgaande ([a, b]). 4. Vinck Cornelius Fr., zoon van 2. en 3., zie: 'Vinck-Winkelmans'. 5. Vinck Michael, geb. Antw. 24-III-1804, 3-VIII-1841 naar Gent, broer van voorgaande ([a, b]). 6. Vinck Maria R., geb. circa 1800, zuster van voorgaande ([b]). 7. Vinck Joannes B., broer van voorgaande, geb. circa 1809 ([b]).

3. Lager personeel: 1. Wwe J.N. Vinck betaalt in 1816 patent in de klasse 3-12 arbeiders, drukte in 1824 zonder hulp. 2. Vinck M. betaalde in 1825 voor 5 arbeiders, in 1827 en '2 voor 5 arbeiders, 1 plaatdrukker en 1 winkelier en in 1836 als steendrukker samen met Vinck J.B.

F. 1. Firma-adres: 1. Klapdorp 'In de vijf Ringen' ([c]) = Klapdorp

1975/76 (= 35): ...-1833 ([a, b]). 2. Minderbroedersrui 2042: nov. 1833-1836 ([a, b]). 3. Kalkbrug 1548[199]: maart 1837-.... ([a, b, c]).

G. Bronnen: (a) De Groote, p. 77, 87, 117. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 407, 432, 444, 455-456. (c) Olthoff, p. 110-111.

710. VINCK

A. Firmanaam: 1. VINCK-WINKELMANS C.F.: 1824-1828 ([a, b, c]). 2. SLAETS P.F.: 1828-1884 ([c]), 3. SLAETS G.F.: 1884-1914 ([c, d]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk (van Slaets): jan. 1829 ([e]).

C. 1. Vinck C.F. drukte tot zijn huwelijk bij zijn ouders (Klapdorp).

D. 1. Boekdrukker en boekbinder: 1824-1828 ([b]). Boekdrukker; stadswerk en affiches: 1829-1914 ([c, d, h]). Boekbinder: 1890-1895 ([i]). Fabrikant van registers: 1890 ([i]).

E. 1. Firmanten: 1. Vinck Cornelius Fr. geb. 4-XII-1798, geh. 20-VIII-1823, overl. Antw. 22-III-1831 ([a, b]), 2. Winkelmans Henrica Ch., echtgenote van voorgaande ([b]). 3. Slaets Petrus Fr., geb. Nijlen 27-IX-1799, overl. Antw. 17-X-1884 ([c]). 4. Slaets Gummarus Fr., geb. Antw. 12-V-1828, zoon van voorgaande.

3. Lager personeel: 1. Vinck drukte in 1826 met 2 arbeiders, in 1827 zonder hulp. 2. Slaets drukte in 1828 zonder hulp, in 1830 met 1 arbeider, in 1831 met 5.

F. 1. Firma-adres: 1. Kattevest 1387 (Sint-Katelijnevest): 1823-1828 ([b]). 2. Kammenstraat 765: 1829-1831 ([b, e]). 3. Meirbrug 1069: febr, 1831-1847 ([b, f, g]). 4. Sint-Katelijnevest 232: nov. 1847-1856 ([b, h]). 5. Korte Clarenstraat 173 (= 3): oct. 1856-.... ([b, h]). 6. Keizerstraat 84: 1882 ([h]). 7. Blindenstraat 27: 1885-1901 ([h, d]). 8. Gratiekapelstraat 7: 1902-1914 ([d]).

G. Bronnen: (a) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 432, 444, 451, 455-456. (b) De Groote, *Antwerpen XIXe eeuw*, p. 430, 432, 443, 455-456. (c) Estercamp-Ratinckx 1830-1900. (d) Ratinckx 1900-1914. (e) *Den Antwerpenaer*, 4-I-1829 e.v. nummers[200]. ([f]) *L'Anversois*, 17-I-1831. (g) *Den Antwerpenaer*, 30-XII-1845. (h) Typografie, II, 1913. (i) *Annuaire... Librairie*, 1884, p. 99; 1890, p. 119, 147; 1895, p. 125, 181.

199 We weten niet of er na 1836 op dit adres nog gedrukt werd.

200 De Groote, *Antwerpen XIXde eeuw*, p. 430 vermeldt het eerste nummer van *Den Antwerpenaer*, gedrukt door Slaets, d.d. 13-VII-1828.

711. VLEESCHOUWER

A. Firmanaam: 1. L. VLEESCHOUWER (VEELTALIGE DRUKKERIJ VAN... IMPRIMERIE POLYGLOTTE DE...): 1861-1866 ([a]). 2. J.S. VAN DE ZANDE: 1867-1868 ([b, c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Lange Nieuwstraat 67: 1861-1868 ([a, b]). 2. Provinciestraat 250[1]: 1868 ([c]).

G. Bronnen: (a) *Reinaert De Vos*, 7-VII-1861 t/m 31-XII-1866. (b) *Reinaert De Vos*, 6-I-1867 e.v. (c) *Reinaert De Vos*, 2-VIII-1868 t/m 8-XI-1868.

712. DE VLIJT

A. Firmanaam: 1. DE VLIJT: 1894-1914 ([a, f]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: mei 1902 ([c]);

3. Laatste gekende datum van drukwerk: sept. 1914 ([f]).

C. 1. De Vlijt zou in 1898 eigenaar geworden zijn van de drukkerij Van Os-De Wolf ([g]).

D. 1. Typografie: stadswerk en affiches, brochures en boeken, periodieken en kranten: 1913 ([h]).

2. Uitrusting: 2 gasmotoren 8 PK en 2 persen: 1894 ([a]); drukpers en gasmotor 18 PK: 1899 ([b]).

E. 2. Hoger personeel: 1. Edm. Batkin, voorzitter van de beheerraad en stichter van de *Gazet van Antwerpen* ondertekent beide aanvragen HB.

F. 1. Firma-adres: 1. Nationalestraat 60: 1894 ([a]). 2. Nationalestraat 54: 1899-1914 ([b, c, d, f]) Sint-Andriesstraat 9: 1907 ([e]).

G. Bronnen: (a) HB 25/12006 (aanvraag 23-IV-1894; toestemming 28-XII-1894). (b) HB 25/16014 (aanvraag 4-XI-1899; toestemming 5-XII-1899). (c) *De Gezonde Rede*, mei 1902. (d) *Jong Antwerpen*, 11-VII-1914. (e) De Borger: *De Kolonist*, 17-XI-1907. (f) De Borger: *Courrier de l'Armée*, 26-IX-1914. (g) De Borger, p. 356. (h) Typografie, II, 1913.

713. VOET

A. Firmanaam: 1. VOET & *Debruyn*: 1894-1899 ([a]), 2. RAES HENRY: 1900 ([b]). 3. VANDEN EYNDE G.[201]: 1903-1914 ([c]).

D. 1. Typografie: 1895-1914 ([d, c]).

2. Uitrusting: 2 handpersen: 1900 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Sint-Antoniusstraat 68: 1894-1914 ([a, b, c]).

201 Zie ook onder die naam.

3. Privaat-adres: van Raes H.: 1. Sint-Antoniusstraat 35 of 36: 1900 ([b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1894-1899. (b) HB 25/16330 (aanvraag 29-I-1900; toestemming 30-I-1900). (c) Ratinckx 1903-1914. (d) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

714. Volksdrukkerij (Groote), zie: BERNARD

715. VOLKSTRIBUUN

A. Firmanaam: 1. SAMENWERKENDE MAATSCHAPPIJ 'VOLKSTRIBUUN': 1907-1913 ([a, b]).

B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: juli 1907 ([a]).

C. 2. Overgenomen door 'Excelsior' in 1913 ([b]).[202]

F. 1. Firma-adres: Oostenstraat 42?

G. Bronnen; (a) *Volkstribuun*, 25-VII-1907. (b) Van Laar, p. 89.

716. VON STRAMBERG

A. Firmanaam: 1. VON STRAMBERG F. & G.: 1889 ([a, b]).

B. 2. Enige gekende data van drukwerk; apr. en dec. 1889 ([b]).

D. 2. Uitrusting: handdrukpers: 1889 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Klappeistraat 42: 1889 ([b]).

2. Drukkerij-adres: 1. Klappeistraat 42^2: 1889 ([a]).

G. Bronnen: (a) HB 25/7697 (aanvraag 16-V-1889; toestemming 21-VI-1889). (b) *Die Harfe*, 6-IV-1889 en 4-XII-1889.

717. VOORZORG

A. Firmanaam: 1. DE VOORZORG-LA PRÉVOYANCE: 1893-1914 ([a, i]). Naast deze naam vinden we: 2. TAILLIEZ JOS & C[o]: sept.-oct. 1892 ([f]). 3. POOTERS A. & C[o], IMPRIMERIE COMMERCIALE: maart-oct. 1893 ([d]). 4. POOTERS AUG. ADR. (soms: ADR. AUG. of A.A.): dec. 1893-apr. 1897 ([e, b]). 5. GILLIAMS & C[o]: mei 1897-dec. 1899 ([b, c]), 1899-1904 ([j, h]) BONDSDRUKKERIJ-GILLIAMS & C[o]: apr. 1898-dec. 1898 (b). 6. DE VOORZORG - DE GROODT J. & C[o]: apr. 1909-nov. 1912 ([a]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: oct. 1893 (a).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: nov. 1912 ([a]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches; periodieken: 1901-1914 ([h, i]).

2. Uitrusting: gasmotor 1/2 PK: 1892 ([f]); gasmotor 2 PK: 1896 ([g]).

F. 1. Firma-adres: 1. Ossenmarkt 25: 1892-1914 ([f, h]).

202 Dit belet niet, dat op aanvraag HB van 1915 nog de naam 'Volkstribuun' gebruikt werd.

G. Bronnen: (a) *De Belgische Boekdrukkersbond*, 15-X-1893, 15-IV-1909 en 15-XI-1912. (b) *De Violier*, 1-III-1897 t/m 15-IV-1897, 15-V-1897 t/m 15-IV-1897, 15-IV-1898 t/m 20-XII-1898. (c) *De Houtbewerker*, dec. 1899. (d) *Anvers-Exposition*, 25-III-1893 t/m 10-X-1893. (e) *Organe du Cercle UNITAS*, 1-XII-1893. (f) HB 25/10737 (aanvraag 2-IX-1892; toestemming 18-X-1892). (g) HB 25/13495 (toestemming 1-V-1896).[203] (h) Ratinckx 1901-1914. (i) Typografie, II, 1913. (j) Estercamp-Ratinckx 1899-1900.

718. Vorster, zie: KROTH

719. VOSSENAER

A. Firmanaam: 1. VOSSENAER H.: 1904-1914 ([a, b]).

D. 1. Typografie; stadswerk: 1912-1914 ([b, c]).

F. 1. Firma-adres: 1. Terninckstraat 9: 1904-1914 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Vertessen-Vervliet 1904. (b) Ratinckx 1912-1914. (c) Typografie, II, 1913.

720. Vrijdaghs, zie: ROEDER

721. VRIJE DRUKPERS (DE)

A. Firmanaam: 1. DE VRIJE DRUKPERS: ± 1814-1815 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) Olthoff, p. 28.[204] (b) Vertessen-Vervliet 1815.

722. Wauters, zie: DONNÉ

723. WEYERHORST Jos.

A. Firmanaam: 1. WEYERHORST JOS.: 1884 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hemelstraat 7: 1884 ([a]).

G. Bronnen: (a) De Borger: *Antwerpener Merkur*, nrs 1-6, 1884. (b) *Deutsches Tageblatt für Belgiën*, 20-IV-1884.

724. WILLEKENS

A. Firmanaam: 1. WILLEKENS J.: 1890 ([a]). 2. WILLEKENS K.: 1892 ([b]). 3. HANDELSDRUKKERIJ (K. & J. WILLEKENS): 1893-1895 ([c]). 4. K. & J. WILLEKENS: 1895-1896 ([d]). 5. J. WILLEKENS: 1899-1914 ([e, i]).

203 Getekend door de voorzitter Louis Kuypers en gestempeld met de naam van de bestuurder: A. Pooters.

204 Volgens Olthoff zou J. De Vos hier waarschijnlijk onder schuilgaan.

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: mei 1890 ([a]).
3. Laatste gekende datum van drukwerk: mei 1909 ([f]).
C. 2. In 1896-'97 valt de firma 'K. & J. Willekens' vermoedelijk uiteen en ontstaat naast 'J. Willekens' ook 'K. Willekens & Aug. Monet'.
D. 1. Typografie; stadswerk en affiches; brochures: 1895-1914 ([k, i, j]).
2. Uitrusting: gasmotor 1 PK: 1894 ([g]); elektromotor 3 PK[205]: 1905 ([h]); telefoon: 1913-'14 ([i]).
F. 1. Firma-adres: 1. Borgerhout: 1892 (b). 2. Sint-Paulusstraat 45: 1893-1914 ([c, i]).
2. Drukkerij-adres: 1. Veldstraat 50: 1913-1914 ([i]).
G. Bronnen: (a) De Borger: *Antwerpsche Dok Cycle Club*, 11-V-1890. (b) *De Klauwaert*, 16-VII-1892. (c) *De Vrije Pen*, 19-XI-1893 t/m 17-XI-1895. (d) *De Vrije Pen*, tot 19-IV-1896. (e) *Eigenaars Weekblad*, 4-VI-1899. (f) *Gildeblad*, 15-V-1909. (g) HB 25/ 12159 (aanvraag 2-VIII-1894; toestemming 28-IX-1894). (h) HB 25/19163 (1-III-1905; toestemming 28-III-1905). (i) Ratinckx 1900-1914. (j) Typografie, II, 1913. (k) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

725. WILLEKENS
A. Firmanaam: 1. WILLEKENS TH.: 1894 ([a])-1895 ([b]).
D. 1. Typografie: 1895 ([b]).
F. 1. Firma-adres: 1. Van Geertstraat 45: 1894 ([a]).
G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1894. (b) *Annuaire... Librairie*, 1895, p. 125.

726. WILLEKENS
A. Firmanaam: 1. K. WILLEKENS & AUG. MONET: 1897-'98 ([a, b, c]).
B. 2. Enige gekende data van drukwerk: jan. en sept. 1897 ([a, b]).
C. 1. Firma wellicht gevormd na het ontbinden van 'K. & J. Willekens'.
F. 1. Firma-adres: 1. Steenhouwersvest 22: 1897-'98.
G. Bronnen: (a) *Vlaamsch en Vrij*, 10-I-1897. (b) *Het Ambtenaarsblad*, sept. 1897. (c) Estercamp-Ratinckx 1898.

205 Deze motor werd door 'J. Willekens, drukker' aangevraagd voor het aandrijven van drie molens voor het slijpen van diamant!

727. WILLEKENS

A. Firmanaam: 1. WILLEKENS EMIEL & CARVELS FRANS[206]: 1911-1914 ([a, c]).

B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: aug. 1912 ([b]).

D. 1. Typografie: 1912-1914 ([c]).

2. Uitrusting: drukkerij met handpers: 1911 ([a]).

F. 1. Firma-adres: 1. Muizenstraat 5: 1911-1914 ([a, b, c]).

G. Bronnen: (a) HB 25/23362 (aanvraag 28-VI-1911; toestemming 4-VIII-1911). (b) *De Krant*, 3-VIII-1912. (c) Ratinckx 1912-1914.

728. WILLEMS

A. Firmanaam: 1. AGENCE WILLEMS: 1908-1914 ([a, b]).

D. 1. Typografie: 1908-1913 ([a]). 'vente de propriétés'!: 1914 ([b]).

2. Uitrusting: telefoon: 1908-1914 ([a, b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Hespenstraat 10: 1908-1914 ([a, b]). Met hulpbureel: 1. Kameliastraat 42: 1908 ([a]).

G. Bronnen: (a) Ratinckx 1908-1913. (b) Telefoongids 1914.

729. WILLEMS

A. Firmanaam: 1. J. WILLEMS: 1896-.... ([a]). 2. A. WILLEMS: 1898-1904 ([b, d]).

B. 4. Volgt op adres Grote Pieter Potstraat 'Thibaut' op (zie 'Van Merlen').

D. 1. Boek- en steendrukkerij: 1898 ([b]). Typografie: 1900-1904 ([d]).

2. Uitrusting: drukkerij (geen bijzonderheden): 1896 ([a]); gasmotor 1/2 PK: 1898 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Grote Pieter Potstraat 24: 1896-1904 ([a, b, c, d]).

3. Privaat adres (vermoedelijk): 1. Coppenolstraat 8: 1898 ([c]). 2. Constitutiestraat 30: 1900 ([d]). 3. Van Montfortstraat 17, Borgerhout: 1901 ([d]).

G. Bronnen: (a) HB 25/13385 (aanvraag 24-I-1896; toestemming 13-III-1896). (b) HB 25/15481 (aanvraag 15-XI-1898; toestemming 30-XII-1898). (c) Estercamp-Ratinckx 1897-1900. (d) Ratinckx 1900-1904.

206 In het dossier HB werd de naam 'Willekens' verkeerdelijk 'Hillens' geschreven en Ratinckx 1912-1913 houdt het bij 'Carrels' i.p.v. 'Carvels'.

730. WILS

A. Firmanaam: 1. WILS J. FR.: 1899-1911 ([a, c]).

B. 2. Vroegste gekende datum van drukwerk: jan. 1903 ([c]).

3. Laatste gekende datum van drukwerk: maart 1911 ([c]).

D. 1. Typografie; stadswerk en affiches; periodieken en kranten: 1900-1913 ([b, g]). Lithografie: 1914 ([b]).

2. Uitrusting: elektromotor 1 1/4 PK: 1910 ([f]).

F. 1. Firma-adres: 1. Happaertstraat 17: 1899-1901 ([a, b]). 2. Bredestraat 33: 1902-mei 1910 ([b, f, d]). 3. Bredestraat 12: sept. 1910-1914 ([e, b]).

G. Bronnen: (a) Estercamp-Ratinckx 1899. (b) Ratinckx 1900-1914. (c) De Borger: *De Duivengazet*, 3-I-1903 t/m 16-III-1911. (d) De Borger: *De Vijs*, 25-V-1910. (e) De Borger: *De Verbroedering*, sept. 1910. (f) HB 25/22662 (aanvraag 10-VI-1910; toestemming 19-VII-1910. (g) Typografie, II, 1913.

731. Winkelmans, zie: VINCK

732. Woucters, zie: SAINT-AUGUSTIN

733. WOUTERS

A. Firmanaam: 1. WOUTERS FR.: 1911 ([a]). 2. WOUTERS E.: 1912 ([b]).

B. 2. Enige gekende datum van drukwerk: dec. 1911 ([a]).

D. 2. Uitrusting: elektromotor: 1912 ([b]).

F. 1. Firma-adres: 1. Coenstraat 3: 1911-1912 ([a, b]).

G. Bronnen: (a) *De Treinbediende*, dec. 1911. (b) HB 25/23633 (toestemming 19-I-1912).

Index van straatnamen
(met verwijzing naar de volgordenummers)

Abdijstraat, 38.
Albertstraat, 633.
Ammanstraat, 183, 316, 358, 365, 371, 665.
Amsterdamstraat, 260, 408.
Anneessensstraat, 175, 182.
Antwerpse steenweg, 108.
Antwerpse straat, 123.
Apostelstraat, 229, 401.
Augustijnenstraat, 702.

Balansstraat, 214.
Balstraat (Jozef), 97, 148.
Ballaerstraat, 532.
Bataviastraat, 260.
Beddenstraat, 473.
Beeldhouwersstraat, 176.
Beggaardenstraat, 130, 498.
Begijnenstraat, 196, 507, 550, 609.
Begijnenvest, 203, 375, 559.
Belegstraat, 117, 330, 539.
Belliardstraat, 8.
Berchemse steenweg, zie Grote Steenweg.
Berendrechtstraat, 611.
Bervoetsstraat, 176, 184.
Beurzestraat (= Borzestraat), 328, 572.
Bierhoofd, 497.
Bint, 247.
Blauw Moezelstraat, 37.
Blekerijstraat, 289.
Blindenstraat, 358, 710.
Boeksteeg, 691.
Bolwerkstraat, 453.
Bonnapartestraat, zie Schoenmarkt.
Boogkeers, 655.
Boomgaardstraat, 169.
Borgerhoutse steenweg, zie Turnhoutse baan.
Boterhamstraat, 502.
Braderijstraat, 497, 650.
Bredabaan, 552, 591.
Bredastraat, 133, 282.
Bredestraat, 132, 173, 597, 730.
Brederodestraat, 37, 45, 502, 613, 616, 697.
Bresstraat, 176.
Breugelstraat, 571

Broederminstraat, 411, 616.
Brouwersvliet, 9.
Brugstraat, 405.

Carnotplaats, 363.
Carnotstraat, 25, 227, 308.
Catharina Beersmansstraat, 131.
Clarenstraat (zonder vermelding van ‘korte’ of ‘lange’), 91.
Cobdenstraat, 168, 482, 631.
Coenstraat, 733.
Comedieplaats, 505.
Congresstraat, 401.
Constitutiestraat, 209, 218.
Coppenolstraat, 54, 366, 624.
Coquilhatstraat, 35.
Cuylitsstraat, 613.

Dageraadplaats, 10, 61.
Dam, zie Bredastraat en ook Viaduct.
Dambruggestraat, 90, 202, 347, 405, 427, 704.
De Beuckerstraat, 45.
De Bomstraat, 572.
De Bosschaertstraat, 359, 613.
De Burburestraat, 613.

De Hornestraat, 35.
De Keyserlei, 308, 403.
Delftstraat, 326.
Deurnestraat, 284, 381, 540.
De Vrièrestraat, 698.
Diepestraat, 5, 50, 245, 308, 310, 628.
Diercxensstraat, 276.
Dorpsplein, 706.
Dries, 286.

Eggestraat, 375.
Eiermarkt, 34, 216, 258, 374, 497, 515, 705.
Engelse Beurs, 183.
Engte van Gibraltar, 63.
Erwtenstraat, 486.
Everdijstraat, 233, 264, 286, 335.

Fabriekstraatje, 481.
Falconplein, 101, 130, 286, 594.
Falconrui, 175, 428.
Familiestraat, 202, 441, 486.
Fodderiestraat, 254.
Fonteinstraat, 191.
Fortuinstraat, 35.

Gemeentestraat, 628.
Goedendagstraat, 105.
Graanmarkt, 685.
Gramayestraat, 62, 382, 652.
Grammestraat (Zenobe), 516.
Gratiekapelstraat, 328, 345, 650, 710.
Greinstraat, 199, 529, 602.
Grétrystraat, 632, 633.
Groendalstraat, 128, 366.
Groenplaats, 139, 452, 566.
Groenstraat, 312.
Groenkerkhofstraat, 318.
Grote Beerstraat, 165.
Grote Goddaert, 8, 301, 328.
Grote Kauwenberg, 306.
Grote Markt, 142, 160, 170, 219, 283, 288, 303, 304, 473, 576, 583, 693, 707.
Grote Pieter Potstraat, 293, 650.
Grote steenweg, 79, 148, 274, 397, 666.

Handelsstraat, 130.
Handelslei, 165.
Handschoenmarkt, 393, 708.

Happaertstraat, 104, 677, 730.
Heilige Geeststraat, 203.
Hemelstraat, 723.
Hespenstraat, 107, 315, 728.
Hobokenstraat, 123.
Hochstettersstraat, 316, 524.
Hofstraat, 428.
Hof Rozendael, 441.
Hoogstraat, 153, 267.
Hoornstraat, 524.
Hopland, 56, 220, 305, 329, 355, 685.
Houwerstraat, 704.
Hoveniersstraat, 130.
Huidevettersstraat, 304, 369, 488, 519.
Huikstraat, 135, 365.

Israëlietenstraat, 68, 135.

Jacobsstraat (Jacob), 382, 444.
Jeruzalemstraat, 229, 245.
Jezuïtenplein, 450.
Jezuïtenrui, 267, 301.
Jezusstraat, 83, 155, 229, 247, 369, 652, 688.
Jodenstraat, 31, 243, 366.
Joostensstraat (Baron), 224.
Jordaensstraat (Jacob), 170.

Kaasrui, 149, 160, 183, 512.
Kaasstraat, 159.
Kalkbrug, 709.
Kameliastraat, 222, 728.
Kammenstraat, 33, 136, 142, 296, 331, 376, 446, 504, 647, 671, 710.
Kanaal, 553.
Kapucienerssenstraat, 520.
Kasteelpleinstraat, 587.
Kattenberg, 268.
Kattenstraat, 628.
Kattevest, zie Sint-Katelijnevest.
Keizerstraat, 136, 328, 393, 493, 573, 710.
Kerkstraat, 31, 44, 87, 121, 308, 312, 336, 441, 608, 695.
Kersbeekstraat, 670.
Ketsstraat, 269, 601.
Kiliaanstraat, 165.

Kiosk, zie Dorpsplein.
Kipdorp, 81, 92, 218, 447, 497, 499, 504, 620.
Kipdorppoort, 103.
Kipdorpvest, 70, 147, 457, 534, 652.
Klapdorp, 147, 294, 428, 435, 709.
Klappeistraat, 75, 121, 518, 716.
Kleine Dries, 245.
Kleine Goddaert, 393, 421, 463, 563.
Kleine Hondstraat, 61.
Klein Markt, 151, 185, 446, 497.
Kleine Pieter Potstraat, 207.
Kloosterstraat, 259, 484, 586, 665, 701.
Koepoortbrug, 175, 288.
Koepoortstraat (zonder vermelding van ‘korte’ of ‘lange’), 172, 478.
Kolveniersstraat, 394.
Koninginstraat, 559.
Korte Beeldekensstraat, 543.
Korte Bisschopstraat, 80.
Korte Clarenstraat, 62, 476, 710.
Korte Doornikstraat, 498.
Korte Gasthuisstraat, 289, 303, 329, 554.
Korte Kievitstraat, 65, 324.
Korte Leemstraat, 605.
Korte Nieuwstraat, 68, 173, 315, 387. 474, 595, 650, 651.
Korte Pandstraat, 400.
Kunstlei, 532.

Laar, 363.
Lamstraat 658.
Lambermontstraat, 184.
Lammekensstraat, 308.
Landbouwstraat, 168.
Lange Beeldekensstraat, 25, 272, 699.
Lange Bisschopstraat, 375, 401, 558.
Lange Clarenstraat, 245.
Lange Dijkstraat, 161, 588, 615.
Lange Gang, 56, 457.
Lange Herentalsestraat, 104, 423.
Lange Kievitstraat, 322, 336, 575.
Lange Koepoortstraat, 147, 185, 288, 296, 340, 365, 366, 414, 416, 421, 497, 528, 532, 615, 668.
Lange Leemstraat, 560, 595, 651.
Lange Lozannastraat, 297.
Lange Meistraat, 144.
Lange Nieuwstraat, 7, 43, 113, 240, 260, 400, 474, 480, 498, 519, 685, 711.
Lange Noordstraat, 514.
Lange Pothoekstraat, 311, 440, 543.

Lange Sint Annastraat, 7.
Lange Sint Jacobstraat, 97.
Lange Van Bloerstraat, 543.
Lange Winkelstraat, 347.
Lange Winkelhaakstraat, 25, 202.
Lange Ypermanstraat, 240, 284.
Ledeganckstraat, 500.
Leeuwenstraat, 438, 616.
Leguitstraat, 165.
Leopoldstraat, 157, 175, 176, 211.
Liesstraat (Jozef), 479.
Lijnwaadmarkt, 595, 624, 665.
Lindenstraat, 351, 406, 441.
Lombaardstraat, 149, 316, 447, 559.
Lombaardvest, 92, 124, 149, 233, 270, 301, 446.
Loosstraat, 55, 161, 478, 628.
Louizastraat, 60.
Lovelingstraat, 565.

Maaldersstraat, 373, 628.
Markgravestraat, 3, 111, 129, 328, 442, 673.
Mechelse steenweg, 18, 34, 487, 564.
Meir, 31, 155, 163, 275, 304, 365, 366, 650, 652.
Meirbrug, 710.
Meistraat, 451, 491.
Melkmarkt, 497, 512, 665.
Mercatorstraat, 104.
Mertensstraat, 41.
Milisstraat, 415.
Minderbroedersrui, 34, 92, 337, 558, 668, 709.
Minderbroedersstraat, 304, 452.
Molenstraat, 452, 676.
Montebellostraat, 614.
Montensstraat, 406.
Montignystraat, 215, 255, 359, 610, 705.
Moretuslei, 65.
Muizenstraat, 199, 727.
Mutsaartstraat, 17, 340, 514.

Nationalestraat, 25, 298, 572, 702, 712.
Nijverheidslei, 130.
Noordstraat, 3.

Offerandestraat, 327, 366, 518, 522, 628, 675.
Olijftakstraat, 654.
Ommeganckstraat, 259, 340.
Onderwijsstraat, 199, 202.
Onze Lieve Vrouwstraat, 97, 281.
Oostenstraat, 715.
Oranjestraat, 59, 481.
Orgelstraat, 188.
Ossenmarkt, 69, 264, 717.
Otto Veniusstraat, 7, 548.
Oudaan, 336.
Oude Baan, 437.
Oude Beurs, 196, 365, 388, 488, 493, 497, 528, 535.
Oude Kerkstraat, 480.
Oude Koornmarkt, 37, 133, 267, 508, 708.
Oude Leeuwenrui, 197.
Oude Steenweg, 421.
Oude Vaartplaats, 196, 429.
Oude Waag, 17.

Paardenmarkt, 175, 350, 369, 385, 428, 502.
Paddengracht, 126, 496.
Pandstraat, 318.
Parochiaanstraat, 400.
Paternosterstraat, 200.
Pecherstraat (Edward), 243, 702.
Pelgrimstraat, 64, 391, 448, 558.
Pelikaanstraat, 26, 317, 403, 481.
Pijlstraat, 461.
Ploegstraat, 375.
Polder, 101.
Politeshofstraat, 618.
Potgieterstraat, 385.
Pottenbrug, 183.
Predikerinnenstraat, 358.
Prinsstraat, 151, 218, 246, 652.
Prinsesstraat, 61, 264, 511.
Provinciestraat (Noord en Zuid), 161, 224, 254, 278, 632, 711.
Pruynenstraat, 27, 251, 303, 385.
Quellinstraat, 104.

Raapstraat, 5, 17, 226, 337.
Rembrandtstraat, 335, 382.

Reyndersstraat, 64, 301, 316, 437.
Ridderstraat, 167, 353.
Ridder Van Ranstlei, 123.
Rijfstraat, 198.
Rijnpoortvest, 69, 302.
Rochusstraat, 146.
Rodestraat, 229, 297.
Rogierstraat, 151, 173.
Rozenstraat, 360, 401.
Rubensstraat, 18, 56.

Saksenstraat, 610.
Schapenstraat, 197.
Scheldestraat, 75, 296.
Schermersstraat, 151, 460.
Schildstraat, 509.
Schildersstraat, 111.
Schipstraat, 435.
Schoenmarkt, 236, 318, 369, 473, 606.
Schoytestraat, 631.
Schrijnwerkersstraat, 116, 130, 663.
Schuttershofstraat, 56, 128, 680.
s' Herenstraat, 536.
Sint Andriesstraat, 484, 648, 691, 712.
Sint Antoniusstraat, 677, 702, 713.
Sint Bernardse steenweg, 37.
Sint Hubertusstraat, 394.
Sint Jacobsmarkt, 193, 327, 360, 394.
Sint Janstraat, 140, 203.
Sint Jansplaats, 40.
Sint Jorispoort, 354.
Sint Jorisvest, 106, 243.
Sint Jozefstraat, 155, 582.
Sint Katelijnevest, 43, 114, 176, 200, 206, 295, 354, 365, 452, 474, 508, 628, 680, 710.
Sint Lambertusstraat, 471.
Sint Niklaasplaats, 474.
Sint Paulusplaats, 463.
Sint Paulusstraat, 271, 724.
Sint Pieter en Paulusstraat, 114, 572.
Sint Rochusstraat, 545.
Sint Thomasstraat, 503.
Sint Willibrordusstraat, 202.

Sleutelstraat, 175, 249.
Solvijnsstraat, 626.
Somersstraat, 39.
Spoorstraat, 240.
Stadswaag, 573.
Statiestraat, 406.
Steenhoowersvest, 134, 270, 316, 624, 726.
Stefaniestraat, 346.
Stenenbrug, 502.
Sterstraat, 372.
Stijfselrui, 23, 302.
Stoofstraat, 8, 94, 206.
Sudermanstraat, 263, 268.
Suikerrui, 25, 219, 589.

Terliststraat, 56.
Terninckstraat, 719.
Tolstraat, 228.
Torfbrug, 149.
Tulpstraat, 429.
Turckstraat, 122.
Turnhoutsebaan, 110, 189, 309, 323, 544, 599.
Twaalfmaandenstraat, 155, 705.

Vaartstraat, 451.
Van Arteveldestraat, 28, 182.
Van der Keilenstraat, 308.
Van Dijckstraat, 549.
Van Geertstraat, 725.
Van Helmontstraat, 433.
Van Kerckhovenstraat, 186, 628.
Van Leriusstraat, 479.
Van Maerlantstraat, 245, 461.
Van Montfortstraat, 402, 729.
Van Peltstraat, 2, 58, 130, 346.
Van Schoonbekeplein, 688.
Van Schoonbekestraat, 687.
Van Straelenstraat, 1, 111, 704.
Van Trierstraat, 58.
Van Urselstraat, 477.
Van Wesenbekestraat, 55, 138, 364.
Veemarkt, 677.
Vekestraat, 425.
Veldstraat, 197, 724.
Venusstraat, 625, 688.
Verbondstraat, 176, 597.
Verversrui, 40.

Vestingstraat, 86, 127, 161, 232.
Viaduct-Dam, 483.
Viaduct (Kiel), 610.
Vinkenstraat, 559.
Violetstraat, 326.
Vlaamse Kaai, 130.
Vlagstraat, 699.
Vlasmarkt, 125, 303.
Vleminckstraat, 155, 170, 340.
Vleminckveld, 175, 260, 286, 304, 655.
Volkstraat, 589, 640, 649.
Vredestraat, 608.
Vrijdagmarkt, 206, 273, 426, 503.
Vrijdagstraat, 316.
Vrijheidstraat, 172, 502, 626.

Walenstraat, 628.
Wasstraat, 79.
Welvaartstraat, 119, 590.
Wetstraat, 644.
Wiegstraat, 128, 394.
Wijngaardbrug, 92.
Wijngaardstraat, 267, 294, 301, 316, 702.
Wisselstraat, 542.
Wolstraat, 81, 183, 246, 310.

Zand, 127.
Zetternamstraat, 601.
Zirkstraat, 179, 421, 428, 463, 532.
Zwartzustersstraat, 30, 127, 290, 328, 393, 445.

Schema

A. Firmanaam (kronologisch gerangschikt).

B.
1. Stichtingsdatum, openingsdatum.
2. Vroegste - eventueel enige - gekende datum van drukwerk.
3. Laatste gekende datum van drukwerk.
4. Datum waarop het bedrijf ophield te werken, de firma ontbonden werd, enz.

C.
1. Firma, van welke een onder A vermelde firma de opvolgster is.
2. Firma, welke een onder A vermelde opvolgt.
3. Firma, welke op een zelfde adres een onder A vermelde voorafging.
4. Firma, welke een onder A vermelde op een adres opvolgt.

D.
1. Aard van bedrijf, van produktie.
2. Uitrusting
   - van de drukkerij zelf.
   - van de administratie (telefoon).

E.
1. Firmanten.
2. Hoger personeel.
3. Lager personeel.

F.
1. Firma-adres.
2. Drukkerij-adres.
3. Privaat adres.

G. Bronnen.

Inhoudstafel

DANKWOORD		8
INLEIDING		8
	- verantwoording van het repertorium	8
	- grenzen in ruimte, tijd en voorwerp	9
	-rangschikking der notities	9
	- schema der notities	10
BIBLIOGRAFIE EN BRONNEN		12
	- Bibliografie	12
	- Bronnen	15
DE DRUKNIJVERHEID TE ANTWERPEN. 1794-1914		20
REPERTORIUM		32
INDEX VAN STRAATNAMEN		211
SCHEMA DER NOTITIES (beknopt)		216

Notes sur l'origine et la disparition de Colard mansion par Georges Colin et René Robbrecht

L'auteur d'une des plus importantes monographies sur Colard Mansion, Henri Michel, confesse que, malgré l'étendue de son travail, il reste encore beaucoup à dire. ‘La biographie de Colard Mansion, en particulier’, ajoute-t-il, ‘présente plus d'un point obscur qu'il ne faut pas renoncer à élucider’[1]. Lorsqu'on lit son étude, on s'aperçoit que quatre questions ont spécialement alimenté les discussions des historiens: quand Colard Mansion a-t-il commencé à imprimer? où a-t-il appris son métier de typographe? était-il Brugeois ou Français? où est-il mort? Les deux premières questions ont fait l'objet, il y a quelques années, d'une étude serrée et convaincante[2]. Il est probable que, sauf découverte d'un document inconnu, on ne reviendra pas d'ici longtemps sur le sujet et on croira, avec M. Sheppard, que Colard Mansion a appris la typographie à Bruges, chez Caxton, en 1473, et qu'il a commencé à imprimer vers la fin de 1474 ou en 1475.

C'est l'examen des livres imprimés par Caxton et par Mansion qui a conduit M. Sheppard à de nouvelles et fructueuses hypothèses. Mais pour la question de l'origine et de la disparition de Colard Mansion, on en est réduit à étudier des documents connus depuis longtemps et à vérifier si l'interprétation qui en a été donnée

1 H. Michel, *L'imprimeur Colard Mansion et le Boccace de la Bibliothèque d'Amiens;* Paris, 1925. Avant-propos, page non chiffrée.

2 L.A. Sheppard, *A new light on Caxton and Mansion*, dans *Signature*, New Series, fasc. 15 (1952), p. 28-39.

est vraisemblable. C'est pourquoi nous ne prétendons pas donner une nouvelle lumière au sujet, mais tout au plus un nouvel éclairage.

Joseph Van Praet qui, dès 1780, trace la biographie de Colard Mansion, dit un mot de l'origine du typographe brugeois: 'Je soupçonne qu'il était originaire de France, et peut-être mê.me Français; ce qui me le fait croire, c'est qu'il a traduit plusieurs livres en français, et qu'il n'a imprimé que des livres écrits en cette langue'[3]. Cinquante ans plus tard, lorsque Van Praet reprend le sujet[4], sans rien affirmer ni nier, il fait état de l'opinion contraire de Scourion, bibliothécaire et archiviste de la ville de Bruges. Les arguments de Scourion nous sont connus par un discours prononcé par Coppieters 't Wallant, bourgmestre de Bruges, le 9 juin 1837, lors de la remise au conseil des éditions de Colard Mansion léguées à la Bibliothèque publique par Van Praet[5]. On peut les résumer comme suit: dans les archives brugeoises, on trouve un Tybaude Mansione en 1310 et un Johannes Van Menshone en 1427; on relève des flandricismes dans les traductions que Colard Mansion a faites en langue française d'oeuvres latines; le croissant qui figure dans sa marque typographique pourrait être un rébus qui devrait se lire *mane sone*, fils de la lune. Enfin Coppieters 't Wallant développe l'argument le plus important: 'Pour pouvoir exercer, en son propre nom, une profession quelconque à Bruges, comme dans beaucoup d'autres villes, il fallait nécessairement y avoir le droit de bourgeoisie. Mais les registres spéciaux de ce droit, concédé à des étrangers, ont été compulsés, depuis une date antérieure à Mansion, jusqu'en 1455, époque à laquelle il était déjà connu depuis plusieurs années comme copiste et marchand de livres, et son nom n'y a pas été trouvé. Il avait donc ce droit comme fils d'un bour-

3 J. Van Praet, *Recherches sur la vie*, *les écrits et les éditions de Colard Mansion*, *imprimeur à Bruges durant le XVe siècle*, dans *L'esprit des journaux*, 9 (1780), t. II, p. 231-332. Mansion a imprimé parfois en latin: Dionysius Areopagita, *Opera*, s.d. (G W 8408), Guillermus Caoursin, *Rhodie obsidionis descriptio*, s.d. (GW 6006).

4 J. Van Praet, *Notice sur Colard Mansion;* Paris, 1829, p. 5-6.

5 La partie de ce discours relative à l'origine de Mansion est reproduite par C. Carton, *Colard Mansion et les imprimeurs brugeois du XVe siècle*, dans *Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 5 (1847), p. 335-342.

geois; aussi se qualifie-t-il de citoyen de Bruges, à la souscription des Métamorphoses d'Ovide'.

À cette argumentation, Henri Michel[6] en oppose une autre: dans les archives d'Amiens, au XIVe et au XVe siècles, on trouve nombre de Manchion; or, si le nom de Colard Mansion apparaît sous les formes les plus diverses dans le registre de la confrérie des libraires de Bruges, preuve qu'il était nouvellement connu à Bruges et peu familier aux oreilles flamandes, lorsque l'imprimeur devint doyen, 'il ne manqua pas de rejeter ces fantaisies orthographiques et d'user uniquement, à l'exclusion des formes flamandes, de la forme française Mansion, et plus ordinairement de la forme picarde Manchion, dont il atteste ainsi l'authenticité. Enfin, à son entrée en charge, c'est en français, - fait exceptionnel dans le registre, - qu'il rédige de sa main la clôture du compte de son prédécesseur.'

Il faut faire remarquer ici que si le nom de Mansion a pu être estropié parce qu'il n'était pas familier à une oreille flamande, il a pu aussi varier d'une plume à l'autre parce que l'orthographe des noms n'était pas fixée au XVe siècle. Que Mansion lui-même, en revanche, ait eu tendance à s'en tenir à une forme, il n'y a là rien que de très normal; mais si, lorsqu'il fut doyen, c'est lui qui choisit ordinairement la forme Manchion, 'qui est la forme véritable et la forme bien picarde du nom de notre imprimeur'[7], pourquoi n'a-t-il jamais signé ses livres autrement que Colard Mansion[8], Colart Mansion[9] et, en latin, *per Colardum Mansion*[10] ou *Mansionis*[11]? Enfin, si une inscription en français dans le registre de la gilde est exceptionnelle, elle n'est toutefois pas unique: le 25 janvier 1471 (n.s.), il est fait mention en français de la reddition des comptes du doyen Jan le Clerc ou de Clerc à son successeur[12].

Au surplus, Michel fait remarquer avec raison que le rébus *Mane Sone* est une 'interprétation bien forcée d'une image toute simple,

6 H. Michel, *op. cit.*, p. 44-47.
7 H. Michel, *op. cit.*, p. 44.
8 Campbell 295, 323, 360 et 809.
9 Campbell 1253 et 1348.
10 Campbell 423 et 1028.
11 Campbell 576 et 579.
12 *Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*, dans *Le Beffroi*, 4 (1872-1873), p. 280.

et qui d'ailleurs ne prouverait pas grand'chose'[13]. Mais peut-on affirmer que les flandricismes que l'on rencontre dans l'oeuvre de Mansion n'ont rien de surprenant, 'puisqu'il passa presque toute sa vie en Flandre'[14]? Voici ceux que l'on a relevés[15]: *almoesne*, pour aumône; *dadeles*, pour dattes; *prumes*, pour prunes; *amandeliers*, pour amandiers; *oile*, pour huile; *morian*, pour more; *pommes de garnate*, pour pommes de grenade; la *sneppe*, pour la bécassine; *haetine*, pour haine; *derverie*, pour effronterie; *gourdine*, pour rideau; *parler contre son maître*, au lieu de parler à son maître; *plain matières joyeuses*, pour plein de matières joyeuses. Un Français écrit-il ainsi, même après un long séjour en Flandre? Cela serait concevable s'il y était venu enfant. Il est vrai que l'on a cru parfois pouvoir inférer de l'inscription de 'Colinet de Malchien' parmi ceux qui, les premiers, versèrent une cotisation à la gilde, en 1454, que Colard Mansion était alors très jeune[16]. Mais rien n'est moins certain, puisque dès 1450 il vendait un manuscrit à Philippe le Bon[17]. D'ailleurs Colinet de Malchien doit-il bien être identifié avec Colard Mansion? Certes le nom de celui-ci apparaît dans les registres sous des variantes multiples: Monzioen, Mencyoen, Mansioens, Mansioen, Mensioen, Monsyoen, Mansion, Manschion. Mais Colinet de Malchien s'écarte considérablement de ces formes. Qui plus est, n'est-il pas curieux que, pour les deux années suivantes, le nom de Mansion n'apparaisse pas dans le registre? Ne faut-il pas en conclure que Colinet de Malchien est un autre personnage et que Mansion n'est entré dans la gilde qu'en 1456-1457?

Enfin Henri Michel[18] combat l'argument du droit de bourgeoisie: Mansion a pu acquérir ce droit par achat et résidence ou par mariage. Michel entrevoit même un nouvel obstacle: nul ne pouvait, à Bruges, être doyen d'un corps de métier, s'il n'était bourgeois de naissance; mais il est permis de penser que cette coutume, comme bien d'autres, pouvait souffrir des exceptions, et on peut croire que la faveur de Louis de Bruges pouvait lever bien des difficultés.

13 H. Michel, *op. cit.*, p. 46, note 3.
14 H. Michel, *op. cit.*, ibidem.
15 C. Carton, *op. cit.*, p. 338.
16 J. Van Praet, *Recherches*, p. 231.
17 Cette remarque a déjà été faite par C. Carton, *op. cit.*, p. 368-369.
18 H. Michel, *op. cit.*, p. 47.

Comme on le voit, Michel lui-même lève bien des difficultés à l'aide de pures hypothèses.

Que Mansion fût brugeois de naissance ou picard d'origine, le fait n'a en soi pas beaucoup d'importance. D'ailleurs, après avoir accumulé les arguments contre la naissance de Mansion à Bruges, Michel finit par admettre que Mansion est probablement né dans cette ville: 'S'il fallait pourtant en conclure, - comme à dire vrai, je le pense - que Colard Mansion est né à Bruges, rien n'empêcherait qu'il ne fût de souche amiénoise et qu'il n'eût conservé des attaches avec sa famille demeurée picarde'[19]. La fin de cette phrase montre ce qui importe dans le problème de l'origine de Mansion. En effet, sur l'hypothèse plausible d'une famille fixée à Amiens (rappelons-nous les nombreux Manchion que l'on rencontre dans les archives de cette ville) et sur certains faits que nous allons voir maintenant, Michel construit une théorie qui tente d'expliquer ce que furent les dernières années de Mansion.

Il convient d'abord de rappeler certains faits. En mai 1484, Colard Mansion imprime sa traduction des *Métamorphoses* d'Ovide. Le 9 septembre, le chapitre de l'église de Saint-Donat charge Pierre de Clenguemeure de s'informer si Colard Mansion, locataire d'une logette, va revenir. Et la réponse est donnée dans la marge du document: *Colardus Mansion profugit*[20]. Colard Mansion, ruiné par l'édition somptueuse des *Métamorphoses*, a quitté Bruges à la dérobée en y laissant des dettes[21]. Qu'est-il devenu alors? L'abbé Carton suppose qu'il est parti pour la France, 'où il avait eu de puissants amis'[22]; mais l'abbé Carton ne nous livre pas les noms de ces amis. William Blades croyait, en 1861, que Mansion avait rejoint Caxton à Westminster[23]; mais, en 1882, dans la seconde édition de sa monographie, il se garde de toute hypothèse[24]. Pour Henri Michel enfin,

19 H. Michel, *op. cit.*, ibidem.
20 H. Michel, *op. cit.*, p. 52.
21 Il devait 12 écus de Flandre à la fabrique d'église. Jean Gossin, relieur, reprit le bail de Colard Mansion, sous la condition de payer cette dette. Voir H. Michel, *op. cit.*, p. 53.
22 C. Carton, *op. cit.*, p. 366.
23 W. Blades, *The life and typography of William Caxton;* London, 1861, I, p. 41.
24 W. Blades, *The biography and typography of William Caxton;* London, 1882, p. 51.

Mansion s'est retiré en Picardie, parce que ‘c'est là qu'il pouvait trouver auprès des siens un refuge et un appui, en attendant des jours meilleurs’[25].

Pour démontrer sa thèse, Michel se fonde sur quatre arguments: plusieurs Manchion vivaient à Amiens; il est probable que Colard Mansion ne fut pas étranger à l'installation et au fonctionnement de l'atelier typographique de Jean Dupré et Pierre Gérard, à Abbeville; divers livres imprimés par Mansion ont appartenu à des Amiénois, à la fin du XVe et au début du XVIe siècles; Colard Mansion a transcrit un manuscrit à Abbeville, et il n'a pu le faire qu'après 1484[26].

Un des trois ouvrages sortis de l'atelier typographique d'Abbeville n'est autre que la *Somme rurale* de Boutillier, dont Mansion avait été, en 1479, le premier éditeur; et l'impression d'Abbeville est calquée sur celle de Bruges: même disposition typographique, même nombre de feuillets tant pour les tables que pour le texte. De plus, Jean Dupré, à Paris, a illustré son Boccace de 1483 à l'imitation du Boccace de Colard Mansion. Il est évident que ces arguments sont sans valeur. Qu'un livre imite la disposition ou l'illustration d'un autre ne prouve pas des rapports personnels entre leurs imprimeurs. Il est d'ailleurs très contestable que les bois dont Dupré s'est servi pour illustrer son Boccace soient copiés des cuivres de Mansion: on s'en convaincra en comparant les reproductions qu'en donnent Michel et Claudin[27]. Les sujets, certes, sont identiques, mais il y a des différences essentielles dans la disposition des personnages et des lieux.

Le Boccace de la Bibliothèque d'Amiens porte une inscription manuscrite de la fin du XVe siècle: ‘Ce livre ichy appartient à Charles de Wacoussains demourant à Amiens; quy le trouvera il luy rende et il donnera bon vin et char’[28]. On trouve mentionné

25. H. Michel, *op. cit.*, p. 45.
26. H. Michel, *op. cit.*, p. 8-10 et 48-50.
27. H. Michel, *op. cit.*, p. 41. A. Claudin, *Histoire de l'imprimerie en France*, I; Paris, 1900, p. 223-226.
28. Michel ajoute que ces lignes sont antérieures à 1490, et sans doute contemporaines du séjour de Colard Mansion en Picardie, entre 1484 et 1486 (H. Michel, *op. cit.*, p. 42-43). Une telle précision dans la datation d'une écriture éveille l'incrédulité.

l'Ovide de 1484 dans les inventaires après décès de quatre notables amiénois, en 1510, 1518, 1530 et 1535. Le Dionysius Areopagita qui a appartenu à Van Praet provenait des Célestins d'Amiens[29]. Voilà donc jusqu'à six volumes imprimés par Colard Mansion dont on peut reconnaître l'existence à Amiens à la fin du XVe siècle ou au début du XVIe: Mansion n'a pas quitté Bruges sans emporter avec lui une partie de son fonds d'éditeur. Pour la solidité de la thèse de Michel, il faut espérer que les quatre inscriptions de l'Ovide dans les inventaires après décès ne se rapportent pas à un même exemplaire qui aurait passé successivement dans quatre bibliothèques. Mais quand bien même on connaîtrait six livres de Mansion ou davantage, à Amiens au XVe siècle, il ne s'ensuivrait pas nécessairement qu'ils y auraient été apportés par l'imprimeur lui-même. Il est bien naturel que des livres français imprimés à Bruges se soient vendus en Picardie. On pourrait reprendre ici, sans y rien changer, tout un paragraphe éloquent que Michel a consacré aux relations commerciales, administratives et politiques de la Flandre et de la Picardie[30].

Parmi les manuscrits de Colard Mansion, il existe deux exemplaires du *Dialogue des créatures*. L'un, qui faisait partie de la bibliothèque du comte Boutourlin, commence par cet intitulé: ‘Ci commence le traittié intitulé le Dialogue des créatures translaté du latin en françois par Colard Mansion, à Bruges, à la contemplation de très hault et très puissant s^r^ Monsr le comte de Wincestre en l'an MCCCCLXXXII’. L'autre, conservé à la Bibliothèque nationale de Vienne (ms. 2572), donne l'incipit suivant: ‘Cy commence le traittié intitulé le Dialogue des créatures translaté de latin en françois par Colart Mansion, à Abbeville, à la contemplation de très hault et très puissant seigneur Monseigneur Philippe de Crevecuer d'Esquerdes, lieutenant du Roy en Picardie’. ‘Que faut-il penser de cette contradiction?’, se demande Henri Michel[31]. ‘Est-ce pour Louis de Bruges (comte de Wincestre), est-ce pour Philippe d'Esquerdes que la traduction a été faite? C'est, croyons-nous, pour Louis de Bruges, le protecteur, le ‘compère’ de Colard Mansion.

29. J. Van Praet, *Notice.*, p. 67.
30. H. Michel, *op. cit.*, p. 47.
31. H. Michel, *op. cit.*, p. 9-10.

Le manuscrit qui lui est dédié est le plus richement orné, celui dont l'exécution, si l'on s'en rapporte à Audin de Rians, témoigne du plus de soin, celui, surtout, où l'hommage de la traduction est expressément confirmé par le sujet de la peinture initiale. Il ne faut pas douter que ce ne soit le manuscrit original. Les maisons de Bruges et de Crèvecoeur étaient alliées, le fils de Louis de Bruges et Philippe d'Esquerdes ayant épousé, l'un Isabeau, l'autre Marie d'Auxy, deux soeurs qui appartenaient à une grande famille picarde. Se trouvant plus tard à Abbeville en même temps que Colard Mansion qu'il connaissait à coup sûr de longue date, Philippe d'Esquerdes lui aura commandé un exemplaire du Dialogue des Créatures pareil à celui qu'on admirait dans la librairie de La Gruthuise; et, soit par inadvertance, soit volontairement, par une flatterie ingénue, Colard Mansion aura omis de remplacer dans la dédicace les mots de *translaté de latin en français* par celui de *transcrit* qui eût été, cette fois, plus exact. Nous avons d'ailleurs une preuve décisive de l'antériorité du manuscrit dédié à Louis de Bruges dans le fait que Philippe d'Esquerdes est qualifié par Colard Mansion de lieutenant du Roi en Picardie. C'est, en effet, en 1477 que Philippe d'Esquerdes, quittant le parti des ducs de Bourgogne, passe au service de Louis XI. Or, on sait d'autre part que Colard Mansion s'absenta trois fois de Bruges, en 1469, en 1473 et en 1484. C'est donc pendant cette dernière absence qu'il a pu qualifier d'Esquerdes de lieutenant du Roi. Et ceci nous fournit avec la date du second manuscrit celle du séjour de Colard Mansion en Picardie, que ni Van Praet, ni aucun autre de ses biographes n'ont déterminée avec certitude'.

Le point de savoir quand Colard Mansion a pu s'absenter de Bruges a été maintes fois débattu, surtout quand il s'est agi de déterminer où et quand le calligraphe a appris la typographie. On ne peut se fonder que sur une hypothèse: les années où Colard Mansion n'a pas payé sa cotisation à la gilde, il n'était probablement pas à Bruges. Mais on s'est souvent trompé dans le relevé des paiements et Michel n'a pas échappé à ces erreurs. En fait, si l'on identifie Colinet de Malchien avec Colard Mansion, celui-ci n'a pas payé sa cotisation pour les années qui vont de mai 1455 à mai 1457, pour 1469, pour 1471 (n.s.), pour 1476 (n.s.) (année

où meurt sa femme), pour 1477 (n.s.), pour 1479 (n.s.), pour 1480 (n.s.) et pour 1481 (n.s.)[32]. En outre, il a quitté Bruges à la dérobée en 1484. Mais si Mansion n'a pas payé sa cotisation certaines années, cela ne signifie pas nécessairement qu'il s'est absenté, du moins toute l'année. Ainsi en 1479 il imprime la *Somme rurale* de Boutillier, le Ier décembre 1480 il s'engage à livrer un manuscrit de Valère Maxime à Philippe de Hornes, le 10 juin, le 28 juillet, le 7 septembre et le 26 octobre 1481, il signe des reçus pour des avances qui lui sont consenties sur ce Valère Maxime[33]. D'autre part, - Michel en donne des raisons convaincantes - il semble bien que le *Dialogue des créatures* de Philippe de Crèvecoeur ne soit pas antérieur à celui de Louis de Bruges, daté de 1482. Il apparaît donc à première vue que l'exemplaire du lieutenant du Roi en Picardie n'a pu être transcrit à Abbeville qu'après la fuite de Colard Mansion.

Il est cependant un fait que Michel n'a pas connu, faute d'avoir vu le manuscrit de Crèvecoeur, un fait qui a été relevé récemment par M. et Mme Hellinga[34] et que nous avions constaté nous-mêmes: dans l'incipit du *Dialogue des créatures*, le nom de Philippe de Crèvecoeur et le lieu où Colard Mansion dit avoir traduit l'oeuvre sont écrits sur grattage. Le nom du premier dédicataire est illisible, mais le nom de la ville ne laisse aucune place au doute: c'est Bruges. Dès lors, il n'est plus nécessaire d'imaginer que Colard Mansion a fait à Abbeville un séjour assez long pour transcrire un manuscrit de 185 feuillets, orné de 122 miniatures. Il a suffi que Mansion passât par Abbeville, en voyageant pour vendre ses livres, par exemple. Et cela, il a pu le faire avant 1484.

On se demandera alors où Mansion est allé lorsqu'il a fui Bruges. Avant d'aborder cette question, qui d'ailleurs ne recevra peut-être jamais de réponse certaine, il convient d'examiner un document connu depuis le XVIIIe siècle. En 1780, Van Praet écrivait: ‘sa vie ne fut pas longue, puisqu'il mourut en 1484; date qui est constatée par les registres si souvent cités, où on lit au folio 117 recto, ce

32. *Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*, passim.
33. C. Carton, *op. cit.*, p. 371, avec fac-similé. H. Michel, *op. cit.*, p. 51.
34. W. & L. Hellinga, *Colard Mansion;* Amsterdam, 1963, p. 10.

qui suit fidèlement traduit du flamand: Item, (reçu) de Jeny, qui demeuroit avec Colaert Mansion, pour sa dette de mort quatre escalins'[35]. Depuis lors, comme on l'a vu, les auteurs ont fait continuer la vie de Colard Mansion après 1484, sans jamais prendre la peine d'expliquer ce document, qu'ils ignoraient ou feignaient d'ignorer. Il est vrai qu'il existe un autre document, daté des 5 et 6 janvier 1487 (n.s.), d'où l'on pourrait inférer que Mansion vivait encore: 'Jo^{e} Adriane vidua Cornelis Deboodt dede panden, toebehoorende Colaert Mencioen, twee boucken, min vj lb, iij s. vj d. gr.; eedt'[36].

Comment expliquer cette contradiction? Henri Michel estime très probable que Mansion, après un an ou deux d'absence, était rentré à Bruges pour s'y trouver dans une situation encore plus précaire qu'auparavant. 'Mais il pourrait se faire aussi', ajoute-t-il 'que la saisie eût été pratiquée en son absence, sur sentence par défaut, pour une dette antérieure à son départ'[37]. Dans ce cas, la saisie a pu aussi bien être posthume.

Mais si cette dernière hypothèse est fausse et si Colard Mansion vivait encore en 1487, il faut donner au document signalé par Van Praet une interprétation qui en tienne compte. Ce document fait partie des comptes de la gilde[38]: 'Item, Jenny die met Colart Mansion wonende was, voor siin doot scult, iiij s.g.'. Si le personnage nommé Jenny a payé une dette mortuaire, ce ne peut être que celle de Colard Mansion, car nulle part dans les comptes de la gilde on ne voit un membre payer sa propre dette mortuaire. Mais il est probable que l'on se trouve ici en présence d'une construction propre à certaines langues germaniques; il faudrait comprendre alors que quelqu'un a payé 'Jenny sa dette mortuaire', c'est-à-dire la dette mortuaire de Jenny[39]. Il faudrait encore ajouter que Jenny,

35 J. Van Praet, *Recherches*, p. 232.

36 H. Michel, *op. cit.*, p. 54, donne erronément la date des 5 et 6 février, alors qu'il la donne correctement p. 16.

37 H. Michel, *op. cit.*, p. 16.

38 *Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*, p. 310.

39 Dans le même document, quelques lignes plus bas, on lit un article, plus clair, où est employée une construction semblable: 'Item, van Ian ver Wieghen, voer siin dootscult betaelt per Lievyn, xxx g.' (*Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges*, p. 311).

‘qui habitait avec Colard Mansion’, n'était pas une femme, comme l'indique l'adjectif possessif masculin *siin.*

Nous avons annoncé au début de ces notes que nous ne prétendions pas apporter une nouvelle lumière dans la question obscure de l'origine et de la disparition de Colard Mansion. Si quelque lecteur a cru que nous parlions ainsi par fausse modestie, il aura été déçu. Il semble en effet que, loin d'éclairer les points obscurs, nous les ayons plongés dans une obscurité plus grande encore. Car la thèse de Michel, généralement acceptée, s'énonçait clairement: Colard Mansion, d'origine amiénoise, est retourné dans sa famille en 1484. Et que pourrions-nous conclure, après les observations que nous avons faites? On hésite à le dire, tant cela semble caricatural: Colard Mansion, dont on ne sait s'il était Flamand ou Picard, est mort en 1484, à moins qu'il n'ait continué à vivre, on ne sait où, pour revenir, peut-être, à Bruges.

Een aantekenboek van Franciscus Joannes Moretus nopens technische aspecten van het drukkersbedrijf, opgesteld omstreeks 1760

door Dr. L. Voet

Op 5 september 1757 overleed Joannes Jacobus Moretus, 7e eigenaar van de *Officina Plantiniana.* Hij werd opgevolgd door zijn oudste zoon, Franciscus Joannes Moretus (geboren op 1 juni 1719; overleden op 31 juli 1768). De aloude drukkerij te Antwerpen, gesticht door Christoffel Plantin in 1555, was nog steeds een zeer winstgevend bedrijf. Gespecialiseerd sedert het midden van de 17e eeuw in de productie van liturgische werken, had de *Officina* in Spanje een afzetmarkt gevonden, die toeliet gemiddeld 8 à 10 persen aan het werk te houden. Dit zijn reuzencijfers die van de Plantijnse drukkerij in de 18e eeuw nog steeds een grote kapitalistische onderneming maakten en een der voornaamste bedrijven in de internationale wereld van de typografie. Om heel precies te zijn: tot 1765. Het intrekken van de privileges die de Moretussen een kwasi-monopool verzekerden van de verkoop van brevieren en missalen in Spanje, heeft toen de activiteit van het bedrijf vrijwel van de dag op de dag doen instorten en de drukkerij voortaan gedoemd tot een vegeterend bestaan. Maar tot 1765 kende ze in elk geval nog een intense activiteit onder de bekwame leiding van de nazaten van Jan I Moretus, Plantins schoonzoon en opvolger te Antwerpen.[1]

1 Over het Plantijnse huis en het geslacht Plantin-Moretus kan men raadplegen: M. Rooses, *Le Musée Plantin-Moretus*, Antwerpen, 1914; M. Sabbe, *De meesters van den Gulden Passer*, Amsterdam, 1937.

De meesters van de Gulden Passer - zoals de drukkerij-woning aan de Vrijdagmarkt te Antwerpen (thans Museum Plantin-Moretus) door de stichter van het huis was gedoopt - hadden echter sedert Jan I Moretus een hele evolutie doorgemaakt. Ze waren de sociale ladder opgeklommen en in de adel opgenomen. Het geld verdiend in het drukkers- en uitgeversbedrijf hadden zij ook op andere wijze laten gedijen en vermenigvuldigen. Joannes Jacobus Moretus was een der rijkste mannen geweest van de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden en dat geld was voor het grootste deel gewonnen niet met drukken maar met vruchtbare financiële operaties en speculaties. Die latere Moretussen koesterden nog een intense liefde en trots voor hun aloud familiebedrijf, die ver boven het onmiddellijk rendement uitgingen, doch ze stonden er niet meer volop in zoals de oudere meesters.

Het is in dit licht dat het notitieboek dient bekeken dat omstreeks 1760[2] eigenhandig werd opgesteld door Franciscus Joannes Moretus.[3] In feite gaat het hier om een reeks losse aantekeningen met al even disparate gegevens neergepend door een bedrijfsleider, die zich terdege van zijn onkunde was bewust, en daarom links en rechts technische inlichtingen verzamelde voor eigen gebruik. Ziehier het overzicht van de problemen aangesneden in het notaboek van Franciscus Joannes Moretus[4]:

*[1ro]: Notitien raeckende diversche saecken noodigh in de druckerije

[2ro]: De gewoonte der heeren correcteurs in het corrigeren der proeven

[3ro-3vo] [Lettercorpsen en de werken gedrukt in de *Officina Plantiniana* waarin ze werden gebruikt]

2 De laatste genoteerde datum is 9 en 10 april 1760 (f° 16vo). Elders spreekt de compilator van ‘desen jaer 1758’ (f° 9ro). Men mag derhalve aannemen dat de notities werden opgetekend minstens tussen 1758 en 1760. In talrijke gevallen getuigt de samensteller uitdrukkelijk dat hij gebruik heeft gemaakt van aantekeningen van zijn vader.

3 Zoals blijkt uit een vergelijking van het handschrift van het notaboek met brieven geschreven door Franciscus Joannes Moretus. In een passus spreekt deze overigens over ‘wijlen mijnen vader Joannes Jacobus [Moretus]’.

4 Het notaboekje bestaande uit 24 bladen werd opgenomen en ingebonden in de verzamelbundel: Archief van het Museum Plantin-Moretus, 697, waarin het het nummer 101 heeft gekregen; de bladen zelf zijn niet genummerd. - Aangeduid met een *: de notities waarvan de transcriptie volgt.

[4ro]: Notitien ofte gissinge van steencolen engels gruys jaerelijckx noodigh is voor de druckerije

[4vo]: - Notitie van saduez gemaeckt op de 27 Junij 1758
*- Notitie om ponsoenen te maken

*[5ro]: Memorien aengaende de oncosten tot het maecken van herte materien ofte spijs tot het gieten der letters

*[5vo]: Omme de spijs van de letteren te gieten

[6ro]: Memorie gecopieert naer die eygenhandigh geschreven was van wijlen mijnen vader Joannes Jacobus van het accordt gesloten met Joannes Segers en Comp. aengaenden den loon van 't packen als volght

*[6vo]: - Pour faire de l'encre d'imprimerie
- Recepte om een liqueur te make die de oude versleten schriften doet wederkomen

*[7ro]: Memorie over het maecken van papieren

*[8ro]: Memorie aengaende de oncosten gedaen door Joannes Jacobus Moretus op 30 & 31 januarij 1739 tot het maken van herte materie ofte spijs tot het gieten der letters

*[9ro]: Notitie van hetgenen eenen plaetdrucker noodigh heeft

*[10ro]: Rekeninge van 700 riemen ten gewichte als hiernaer ende volghens de prysen in Hollants courant...

*[10vo]: Notitie der gewichte die de papieren moeten hebben tot het drucken van onse wercken

[11ro]: Eenen Spaenschen peso doet 15 reales de vellon...

[11vo]: Notitien der inkoop van 12 hoed sunderlandse colen gelevert in het jaer 1750

[12ro]: [3 kleine nota's elk van een paar regels over diverse onderwerpen: onvolledig]

[12vo]: Om te reduceren den vellon in R[eales] de plata nova

[13vo-14ro]: [Lettercorpsen en de werken gedrukt in de *Officina Plantiniana* waarin ze werden gebruikt]

*[15ro-16ro]: Notitien van de gagien loonen van het gieten der letteren ende andersaecken raeckende de depensen der gieterije

*[16vo]: - Notitien ende calculatie wat comt te costen 100 lb mediaen... - Op 9 en 10 April 1760 harte stoffe gemaeckt

*[17ro-17vo]: [Lettercorpsen en de werken gedrukt in de *Officina Plantiniana* waarin ze werden gebruikt]

[18vo]: Notitien der teeckeninghe gemaeckt door C.J. D'Heur

[19ro-20ro]: Lijste der papieren noodigh tot het drucken der wercken met specificatie tot welcke boecken ieder soorte geemployeert wordt

*[21ro] Notitie der gewichte van de letters, segge hoeveel duysent van ider soorte is wegende

*[21vo] Notitie ingevolgens het gieten der letters par lb betaelt worden aan J.B. Van Wolsschaten

[22ro] [vervolg van 19ro-20vo]

[23ro] Notitien van het embaleren der Siviliaentse ende Madridse baelen met de oncosten daer op resulterende

[24ro] Notitien van uytgaende ende inkomende rechten in Hollant die betaelt worden op de boecken

De opgetekende gegevens waren van technische aard en hadden een praktisch doel. Als zodanig hebben de meeste notities een relatief groot belang voor de kennis van bepaalde technische aspecten van het drukkers- en uitgeversbedrijf in de 18e eeuw: met cijfers en concrete feiten worden hier problemen behandeld, die in de handboeken van de tijd op veel oppervlakkiger wijze worden beschreven of er zelfs helemaal niet ter sprake komen.

Het ligt nochtans niet in onze bedoeling het document volledig weer te geven: enkele van de aangeraakte punten hebben een te beperkte draagwijdte, toegespitst als ze zijn op de onmiddellijke noden van het Plantijnse bedrijf[5]; andere behandelen louter financiële problemen[6]; nog andere vraagstukken zijn zo gecompliceerd dat ze een te uitvoerig commentaar zouden vergen.[7] We hebben dan ook in deze bijdrage enkel de notities weerhouden[8] die meer algemene technische aspecten van het drukkerij- en papierbedrijf belichten.[9]

5 Bv. f° 3ro-3vo (lettercorpsen), 4ro (verbruik van steenkolen), 6ro (de prijzen betaald voor het inpakken van de boeken bestemd voor verzending naar het buitenland), 11vo (aankoop van steenkolen), 13ro-14vo (lettercorpsen), 17ro-17vo (lettercorpsen), 18vo (tekeningen gemaakt door D'Heur), 19ro-20vo (gebruikt papier), 22ro (gebruikt papier), 23vo (inpakken van boeken bestemd voor Spanje).

6 Bv. 11ro en 12vo: wisselkoers van Spaanse munt.

7 Nml. 2ro: de uiteenzetting nopens de werkmethodes van de proeflezers.

8 Bij de transcriptie werd de spelling van het origineel gevolgd, doch ter meerdere duidelijkheid diende de punctuatie op soms drastische wijze aangepast.

9 Gebruikte [reken]munten: 1) De [Zuid-Nederlandse] gulden (fl.) van 20 stuivers (st.). Er waren twee geldkoersen: de ‘gulden courant’ en de ‘gulden wisselgelt’; zonder nadere aanduiding gaat het om ‘gulden courant’; 2) Schelling (onderdeel van het Vlaamse pond) = 6 stuivers; 3) Oort: ¼ stuiver. - Gebruikte gewichten: 1) pond (lb.): 470 gram; 2) quartier of vierendeel (¼ pond): 117,5 gram; 3) ons (1/16 pond): 29,3 gram.

1. *Het leer voor de inktballen*[10]

[1ro] Notitien raeckende diversche saecken noodigh in de druckerije.

- Volgens het opgeven van Van Pelcom[11] soude geconsumeert worden voor acht persen sjaerlijckx vellen 264. Dus voor ieder perse sjaers 33 vellen. Uijt ieder vel wordt gemaeckt 8 à 9 balleiren. Voor het naeijen van ider dosijn balleiren 1 schell[ing] ende voor ieder vel wordt betaelt 12 stuijvers.
- Het pack lijnwaert wordt betaelt a 2¾ st. d'el[12].
- Het pack grauwen carton weeght 125 lb., hetsij van 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 vierendeelen het bladt, het 125 lb. à fl. 5 cour[ant].

2. *Inktbereiding*

[5ro] Pour faire de l'encre d'imprimerie.

L'encre d'imprimerie se fait de la seule fumée de raisine comme il est, et se detrempe avec du vernis liquide. Il le faut un peu cuire, le laissant liquide ou epaix selon qu'il sera besoin mais en hiver plus liquide qu'en été et toujours le plus épais fait la lettre plus noire, plus nette et plus reluisante, mais en quelle manière que ce soit il doit toujours etre bien melé avec le fumée et pour le faire liquide comme dit est il faut mettre de l'huile de lin ou de noix avec du vernis. Si tu le veux faire plus epais mettez ij moins de l'huile et plus de la fumée le laissant cuire davantage. Si tu veux imprimer rouge, au lieu de la fumée mettez du vermillon bien braise avec le dit vernis, et si tu le veux faire verd mettez ij du verdet. Si tu le veux azuré comme on fait quelque fois par ce devant prend de l'azur de l'Allemagne ou bien de cet émail de vernis qui se fait à Venise, le faisant de la même manière comme nous avons dit de l'encre noir.

10 Deze nota is zeer belangwekkend voor de preciese opgave van het leder jaarlijks verbruikt voor het bespannen van de inktballen; een technisch detail dat we nergens elders vermeld vonden. De onkosten verbonden aan de aankoop van dit leder vormden nochtans een betrekkelijk zware post op de begroting van de drukkerijen: voor de periode van Plantin hebben we kunnen berekenen dat de aartsdrukker, tijdens de 34 jaren dat hij in het vak bedrijvig was, ongeveer driemaal zoveel kapitaal heeft dienen te besteden voor de aankoop van leder voor de inktballen als voor de volledige uitrusting van zijn drukkerij (inclusief de aankoop van de persen en hun bijhorigheden; maar met uitsluiting van de stempels en matrijzen en de aanmaak van gegoten letters).

11 ‘Gouverneur’ (controleur van het materiaal) van het bedrijf.

12 Dit lijnwaad werd gebruikt voor het bespannen van de tympanen.

3. *Materiaalverbruik voor diepdrukpers*[13]

[9ro] Notitie van hetgenen eenen plaet Drucker noodigh heeft s'jaers:

- 50 lb swert; hetgene men onbiet van Francfort wordt gemaeckt ofte gebrandt van moer van renschen wijn, hoe saghter hoe better, cost[14]
- ½ once Spaens groen p[ar] 1 lb. swert: 1 lb. 9 oncen
- 1 once indigo p[ar] lb. swert: 3 lb. 2 oncen
- 16 potten olie ofte lijssmout
- 2 sisters buscolen
- carseij doecken
- lijvaert vodden

Ende is opgegeven door Courtois den tegenwoordighen plaetdrucker dat volgens sijn oordeel en door experientie geen Spaens groen met het swert gemengelt worden als dat het te veel saeijt ende te veel swertsel verguist. Verders seght hij dat men s'jaerlijckx salvo justo rekent voor een pers s'jaers:

3 lb. indigo à[14]

24 ditto swert voor 1 lb. indigo maeckende 72 lb.

24 potten olie ofte lijssmout rekenende 1 pot olie voor 3 lb. swert.

Nota: dat de Fransche Berlins blouw nemen in plaets van indigo ende gebruijcken note olie.

Nota: dat den indigo moet sijn van de beste qualiteijdt, hetgene men bemerckt als wanneer een stuckens gebroken wordt: moet vierigh rootachtigh vertoone en saght in het breken ingevalle van minder qualiteydt moeten wesen om suijver en claer te sijn. Ten jaere 1738 was den prijs 14 schel[lingen] ende desend jaere 1758 26 schel[lingen] p[ar] lb.

4. *Het aanmaken van stempels*

[4vo] Notitie om ponsoenen te maken.

Nemt een eijseren casken waer in men kan doen 80 stuckens stael. In welck casken gij moet doen potaerden. Die potaerden moet gekneet worden met spickolie, met witte wijnsteen ende potassen, als oock met wat aluijn. De quantitijdt van wijnsteen alias saltartari: voor 2 stuijvers; van potassen: voor 1 stuijver; spickolie: om 2 stuijvers.

Voor al eer dat de spickolie gebruijckt wordt, so nempt men gesmolten loot; dat laet men blussen in de olie, waer door die olie participeert van

13 Sedert 1715 hadden de Moretussen een ‘plaatdrukkerij’ (d.w.z. een pers voor het drukken van de koperplaten, bestemd voor de illustratie van hun uitgaven) in hun werkplaats.

14 Niet ingevuld.

14 Niet ingevuld.

de soetigheijt van het loot, ende dient die olie om dat het voorschreve stael in het kasken in sijnde in potaerden ende aldaer geloijent gemaeckt sijnde in een vier van brant-hout ende niet van steencolen, het voorschreve stael teenemael hem soude detacheren van de potaerden.

Door dese middel wordt het stael saeghter ende gemackelijker om te snijden de letter; andersints soude het stael ligtelijck afspringen in het snijden; oock geeft de selve een moligheijt, suijverheijt ende vettigheijt aen de letter.

5. *Het gieten van de letterspijs*

[5vo] Omme de spijs van de letteren te gieten.

Nemt eenen pot gelijck daer men de anchovens in doet; set die op het vier; doet daer inne antimonie 20 a 24 lb. ende 12 lb. eijser ende daer inne gegoten gesmolten loot ende alsdan wordt een gat in de pot geboort daer de spijs langhst afloopt.

Het beste loot is van oude buijsen die onder de aerden gelegen hebben maer oudt loot lacqueert meer als nieuw, is daar saduer bij maeckt de stof soo veel beter.

Het oudt eijser dat men gebruijckt ordinairelijck sijn oude peerden nagelen; kost 3 oorden het lb., maer dan doense boven het schuijm ofte lettersstof af dat so goet niet en is.

In Hollant om de spijs te maecken soo gebruijcken sij eenen grooten croegh gelijck de silversmede hebben in het cleijn om silver in te smilten, waer in sij de stoffe laeten caut worden en als dan breken sij den croegh om de spijs daer uijt te krijgen. Sij maecken een eijsere traellie om het vier soo veel te meer te doen jaeghen, waer door somtijdts gebeurt dat den pot ofte croegh berst door de snelligheijdt van de locht die daer door spelt hetgene ook wel gebeurt door ongestuijmig weder ende Noorden wint.

6. *Samenstelling van de letterspijs*[15]

[5ro] a) Memorien aengaende de oncosten tot het maecken van herte materien ofte spijs tot het gieten der letters.

15 Deze nota is van uitzonderlijk belang voor een zeer interessant probleem waarover weinig preciese gegevens zijn bekend: de samenstelling van de legering waarmede de drukletters werden gegoten (in princiep een mengsel van lood, antimonium en tin). Inzonderheid moet worden onderstreept: 1) Het volledig ontbreken van tin (dat bv. in de 16e eeuw een belangrijk percentage vormde van het mengsel; door het hersmelten van oude letters kon evenwel nog een zekere hoeveelheid worden toegevoegd: dit legt denkelijk uit waarom in deze nota terdege de wenselijkheid wordt onderstreept oude letters te verwerken in de letterspijs); 2) de relatief grote hoeveelheden ijzer die in de smeltkroesen werden geworpen (maar zich blijkbaar slechts voor een minieme fractie lieten vermengen en als afval werden geëlimineerd: daar waar ijzer werd gebruikt is de ‘lijcagie’ [afval] ongewoon hoog).

1°)	300 lb. antimonie à 14 fl. p[ar] 100 lb.		42 fl.
	900 lb. loot à 6 fl. 9 st. p[ar] 100 lb.		58 fl.
	200 lb. oude nagels à 1 fl. 15 st. p[art] 100		3 fl. 10 st.
		voor de steencolen	6 fl.
		voor het fornijs en creusé	6 fl.
		voor de daghuren van het werckvolck	6 fl. 17 st.
		voor de montcosten van drij werckliеden	3 fl. 10 st.
			125 fl. 17 st.

Het voorschreve heeft geproduceert 995 lb. à 3 3 ½ st. p[ar] lb.: 180 fl. 7 st.

2°)	Item van hetgene gemaeckt is op 13 februarij 1738		
	1000 lb. oudt loot à 9 fl. p[ar] 100 lb.		90 fl.
	400 lb. antimonie à 16 fl. 6 st. p[ar] 100 lb.		64 fl.
		voor de colen	14 fl.
		voor nourriture et daghloon van het werckvolck	14 fl.
		voor het creuseren en onderhoudt van het fornijs	14 fl.
			196 fl.

Het voorschreve heeft geprodueeert 1100 lb. à 4 st. p[ar] lb. 220 fl.

3°) Notitie gegeven door Jan Michiel Smit[16] ofte de proportie die men observeren moet in het maecken van stoffe om letteren te gieten, te weten:

in stoffe van houde letteren	50 lb.
in loot	50 lb.
antimonie.	40 lb.

16 Hollandse lettersnijder in dienst van Joannes Jacobus Moretus.

oudt eijser	24 lb.
	164 lb.

Op deze 164 lb. is 64 lb. lijcagie, alsoo den antimonie ende oudt eijser daer afgeslepen wordt en te niet gaet, sijnde die stof niet meer nut om in den pot te smijten ende van geen waerde om te verkoopen.

Nota: dat om wel te gieten de hellight moet oude letters sijn ende de rest de stof.

4°) Opgegeven door Wolschotten[17] om letterstof te maken:
22 lb. antimonie
5 lb. nagelen
46 lb. loot

b) [8ro] Memorie aengaende de oncosten gedaen door Joannes Jacobus Moretus op 30 & 31 januarij 1739 tot het maken van herte materie ofte spijs tot het gieten der letters:

1200 lb. loot à 9 fl. p[ar] 100 lb.		108 fl.
375 lb. antimonie à 16 fl. 16 st. p[ar] 100 lb.		61 fl. 4 st.
200 lb. oudt eijser à 2 fl. p[ar] 100 lb.		4 fl.
	voor de colen	12 fl.
	voor het fornijs & creusé	7 fl.
	voor montcosten & daghloon van de werklieden	14 fl.
		206 fl. 4 st.

Het voorschreve heeft geproduceert 1175 lb. à 4 st. p[ar] lb. 235 fl.

c) [16vo] Op 9 en 10 April 1760 harte stoffen gemaeckt:

13 croesen ider croes inhoudende 94 lb. lettersstof			1222 lb.
	ider croes	25 lb. antimonie	325 lb.
	ider dito	13 lb. nagels	169 lb.
			1716 lb.
en heeft geproduceerd harte stoffe:			1218 lb.

17 Verschrijving voor Wols(s)chaten (de naam wordt in een andere notitie juist opgegeven); deze Antwerpse firma van lettergieters heeft voor de Moretussen gegoten van 1660 tot omstreeks 1735 en van 1760 tot omstreeks 1770.

7. Nota's nopens de lonen betaald voor het lettergieten[18]

a) [15ro-15vo] Notitien van de gagien loonen van het gieten der letteren ende ander saecken raeckende de depensen der gieterije.

Gagie van den directeur tegenwoordigh P. Perault		
à 5 fl. 12 st. p[ar] weke is s'jaers.....	wis[sel]g[el]t	291 fl. 4 st.
	maeckende in cour[ant]	339 fl. 14 ½ st.
- Wercken die betaelt worden p[ar] 1000		
104 veertelen steencolen met alle d'oncosten het jaer 1758 à p[ar] veertel.....[19]		
colonelle geseijt coloneus	} voor het gieten p[ar] 1000	7 st.
philosophie	} voor het breken p[ar] ditto	¾ st.
petit text geseijt beijbel	} voor het slijpen p[ar] ditto	1 ½ st.
augustine geseijt augustijn	} pour composer p[ar] ditto	¾ st.
augustijn op de mediaen	}	
grosse mediane, groote mediaen	}	
Cicero geseijt mediaen	} voor het gieten p[ar] 1000	6 st.
Romain geseijt Garmond	} voor het breken p[ar] ditto	¾ st.
petit Romain ges. Cleijn Garmond	} voor het slijpen p[ar] ditto	1 ½ st.
Cleijnste Garmond	} pour composer p[ar] ditto	¾ st.

non pareille: pour la fonte 12 sols; p[our]rompre 1 ½; frotter 3 sols; composer 1 ½ p[ar] 1000

Bible sur la Colonelle dit beijbel op den Coloneus: pour la fonte 9 ½ sols; rompre ¾; frotter 1 ½; composer ¾ sols p[ar] 1000.

- Par lb.:

Gros canon, groote canon	} pour la fonte:	1 ½ sols p[ar] lb.

18 Belangwekkend is vooral de nota c, met de gegevens nopens het arbeidstempo van de lettergieters. Voor de grootte van de lettercorpsen aangegeven door de termen colonel, philosophie, mediaen, enz.: zie M. Parker, K. Melis, H.D.L. Vervliet, *Typographica Plantiniana. II. Early inventories of punches*, *matrices*, *and moulds in the Plantin-Moretus Museum*, in: De Gulden Passer, 38, 1960, p. 121.

19 Niet ingevuld.

Petit ditte cleijne ditto	} pour rompe:	¼ sols p[ar] lb.
ascendonica	} pour frotter:	½ sols p[ar] lb.
grosse parangonne, Groote paragon	} pour composer:	¼ sols p[ar] lb.
gros Romain, groote texte	}	

Petit gros Romain, Cleijn texte: 1 ¾ sols p[ar] lb. rompre, frotter, et composer comme dessus.

Toutes les lettres qui doivent etre ecrainnè sont paijé également que la fonte soit par mille soit par livre.

Les lettres a ecrainner sont les □, *f*, □□, *ff*, *Q*

Les lettres a emunder également que frotter

Toutes sortes des lettres a 2 points, alle soorten van capitaelen letters van 2 regels: à 1½ sols p[ar] lb. rompre, frotter et composer comme ci-dessus. Vervolgh der prijsen der letters

Les espaces et pas lettres sont paijés soit par mille soit p[ar] lb. comme la fonte des lettres; pas lettres: in t'Vlaems geseijt blintgoet.

Les quadrats la petite texte sur la coronelle: 2 sols pour la fonte et de toutes autres lettres indistinctement 1½ sols la livre. Les fleurons generalement 3 sols p[ar] lb. Toutes les nottes generalement 3 sols p[ar] lb.

Nota: dat van den grooten Canon tot den Text p[ar] lb. gerekent wordt: 1½ st. p[ar] lb. voor het gieten en dat het slijpen op de cleijnste wercke als ook de quadraten dobbel is. Ende wanneer eenen knecht slijpt geniet 2 oortiens p[ar] lb., ende eenen jonghen 1 st. in het lb. goet. Dat den daghhuer eenen gulden is ende 2¼ st, par uer voor het uijtstooten. Desen nota is genomen uijt eene memorie van wijlen mijnen vader.

b) [21vo] Notitie ingevolgens het gieten der letters par lb. betaelt worden aan J.B. Van Wolsschaten voor het fatsoen:

Groote & Cleijnen Canon	} à 6 stuijvers p[ar] lb. à 6½ st.
Groote & Cleijnen Paragon	} à 6 stuijvers p[ar] lb. à 6½ st.
Groote & Cleijnen Text	} à 6 stuijvers p[ar] lb. à 6½ st.
alle dobbel capitalen	} à 6 stuijvers p[ar] lb. à 6½ st.
Groote & Cleynen Aug. op Mediaen	} à 6½ st. p[ar] lb. à 7 st.
Mediaen op haer eijgen	} à 6½ st. p[ar] lb. à 7 st.
Descendiaen	} à 8 st. p[ar] lb. à 8½ [st.]
kleijnen descendiaen op mediaen	} à 8 st. p[ar] lb. à 8½ [st.]
nieuw canons letter	} à 8 st. p[ar] lb. à 8½ [st.]
Groote Garmon oft Philosophie à 9 st. p[ar] lb. à 9½ [st.]	
Leege coloneus à 12 st. p[ar] lb.	

Garmon & coloneus bloemen voor den canon à 13 st. p[ar] lb.

Hooge & leege Bijbel	à 16 st. p[ar] lb.
Bijbel op den Colonel	23 st. p[ar] lb.
Nonparail	34 st. p[ar] lb.

c) [16vo] Notitien ende calculatie wat comt te costen 100 lb. Mediaen. Te noteren dat een Meester met 2 knechts en een ofte twee jonghers alle

weke 100 lb. mediaen ofte andere letters van de selve proportie ende gewichten moet gieten ende claer maecken.

Een knecht git hier van daeghs 3000 letters.

31000 letters salvo justo is 100 lb.; het lb. kost 10 st. wis[sel]g[el]t, 12 st. cour[ant] sonder de stof	60 fl.
voor den meester	10 fl.
voor de knechts voor het gieten, het 1000: 3 st.	7 fl. 15 st.
voor brandt	12 st.
voor huijshuer	15 st.
voor den jonghen	12 st.
voor de stof à 3 st.	10 st.(?)[20]
voor den Mediaen aen arbeijts loon het lb. comt voor 100 lb.	fl.[21]
voor de materie 50 lb. oude letters	7 fl. 10 st.
voor 40 lb. antemonie	4 fl. 8 st.
voor oudt eijser, 24 lb. à 1 st. p[ar] lb.	1 fl. 4 st.
voor voordere oncosten, gereetschappen, colen, huijshuer	3 fl.

8. *Gewicht der letters*

[21ro] Notitie der gewichte van de letters, segge hoeveel duysent van ider soorte is wegende:

Ascendonica de 1000 letters	8 lb.
Paragon	6½ à 7 lb.
Text Romijn	6 lb.
Mediaen op den augustijn alias den recte augustijn op den mediaen	4 lb.
Den grooten Garmont	3 lb.
Cleijn garmont	ruijm 2 lb.

20 Er staat een 10 in de rij voorbehouden aan de stuivers. Dit is denkelijk een vergissing: à rato van 3 st. het pond zou, voor 100 lb., een bedrag van 15 fl. dienen ingeschreven.

21 Niet ingevuld.

Bijbel	1 ½ lb.
Bijbel op den Colonel	iets meer als 1 lb.

9. *Papier fabricatie*

[7ro-7vo] Memorie over het maecken van papieren De fijne lompen tot het maecken van fijn papier 10 fl. p[ar] 100 lb. lompen; de lompen van Ninwegen à 8 à 9 fl. p[ar] 100 lb., die van Ceulen en sijn

soo go et niet en gelden 7 fl. 10 st. p[ar] 100 lb.; de middel lompen van Ceulen 33 fl. p[ar] 1000 lb. De fijnste hollantsche lompen costen 16 fl. p[ar] 100 lb. en werden gebruijckt tot Serdam.

100 lb. lompen produceeren 70 lb. papier; waer in noch begrepen 1 lb. lijm; het gene men rekent 1 lb. p[ar] riem van 18 lb. Den lijm cost 17 fl. Uijt 1000 lb. lompen worden gemaeckt 40 riemen van 13 lb. ende vervolgentlijck voor 800 riemen 20.000 lb., den riem à 75 st. Die lompen worden eerste gesift door eene groote copere sifte. Dan worden twee vingeren breedt gesneden, als dan gecapt. Dan worden se 24 uren in den back gestampt; daer wordt in ieder back een lepeltien calck gedaen en als dan noch 24 uren in den back gestampt.

Den schepper wint 10 st. p[ar] dagh; die het papier van de schepper afnemt minder; en die het van den tweeden alnoch afnemt noch minder.

Op eenen dagh moet eenen man scheppen 5 riemen; tot Serdam scheppen sij meer maer de loonen sijn aldaer 18 st.

Op eenen Molen sijn ordinairelijck 4, 5 à 6 backen, 1 à 2...[22] waer op 1100 riemen van 16 lb. op een jaer connen gemaeckt worden. 180 laeckene doecken moeten daer sijn voor eenen schepper. De coorden daer de papieren opgehangen worden om te droogen is van seker lis dat in de duijnen wast. De vielten is fabrique van Munster. De vorme worden op de Veluwe gemaeckt, costen 20 fl. p[ar] stuck; groot formaet ofte cleijn formaat en schilt in den prijs niet maer het gewight ende qualitijdt van de lompen maeckt de differentie der prijsen.

Den wint Molen is gemaeckt ten jaere 1710 door eenen man in Serdam die den selven aengenomen heeft voor 6000 fl. Als daer iet aengebreckt moeten eenen timmerman van Serdam comen om het te repareren; den onderhoudt van den selven wordt gerekent à 300 fl. sjaers. Daer is eenen Molen te Roosendael en eenen te Velep die eertijdt toebehoorden aen Nicolaes Vorster die al noch een hadt een quaertier buijten de stadt.

Voor 900 à 1000 riemen: 300 lb. aluijn en het cost 10 fl. p[ar] 100 lb.; ende 600 lb. leijm dat van schaepshoeijen gemaeckt wordt, cost 20 fl. p[ar] 100 lb.

Te Leyden wirdt het beter gemaeckt als d'Amsterdam.

Plaetsen waer papier Molens bevonden worden: Loenen, Putten, Hugellen, Rekem, Helsen, Apeldoren, Fassem, Arnhem, Vellep, Roosendael.

22 Niet ingevuld.

10. *Gewicht papier*

[10vo] Notitie der gewichte die de papieren moeten hebben tot het drucken van onse wercken:

Grand Raizin: 25 à 26 lb. par Riem	
Petit Raizin: 27 lb. p[ar] ditto	
Grand Cavalier: 19 à 20 lb. p[ar] ditto	
Cavalier	} alle dese soorte worden opgegeven to het bovenstaende gewicht van 19 à 20 lb.
fin carré	} alle dese soorte worden opgegeven to het bovenstaende gewicht van 19 à 20 lb.
petit carré	} alle dese soorte worden opgegeven to het bovenstaende gewicht van 19 à 20 lb.
volum de Brie	} alle dese soorte worden opgegeven to het bovenstaende gewicht van 19 à 20 lb.

11. *Prijzen van Hollands papier en onkosten van het vervoer naar Antwerpen*

[10ro] Rekeninge van 700 riemen ten gewichte als hier naer ende volgens de prijsen in Hollants cour[ant] dat men die aenbestede in Hollant met Hollantsche uijtgaende Rechten ende inkomende Brabantsche Rechten ende voorders met alle d'oncosten soo voor commissie, vrachten, thuijs brengen als andersints gelevert tot in het huijs toe; sijnde alle de soorten ende van ider 100 riemen:

100 riemen grand Razin à 6 fl. 5 st.	625 fl.
100 ditto Grand Cavalier à 4 fl. 14 st.	470 fl.
100 ditto Cavalier à 4 fl. 12 st.	460 fl.
100 ditto petit Cavalier à 4 fl. 2 st.	410 fl.
100 ditto Fin Carré à 4 fl. 12 st.	460 fl.
100 ditto petit Carré à 4 fl. 12 st.	460 fl.

100 ditto vol du Brie à 4 fl. 12 st.		460 fl.
700 riemen		3345 fl.
	I p[ar] c[en]t	33 fl. 9 st.
		3311 fl. II st.
Courtagie over 700 riemen à 1 st. p[ar] riem		35 fl.
Voor thuijsbrengen, convoij, pasport en aen de comisen		43 fl. 15 st.
		3390 fl. 6 st.
Provisie 1 p[ar] c[en]t		37 fl. 18 st.
Voor vrachtpasporten en alle andere hollantsche rechten		42 fl, 1½ st.
	Hollants	3466 fl. 5½ st.

3466 fl. 5½ st. gereduceert in Brabants wis[sel]g[el]t à

	raison van 4 p[ar] c[en]t	138 fl. 13
	wis[sel]g[el]t	3327 fl. 12
D'oncosten op de Philippe voor d'incomende keijserlijcke Rechten sijn à 2¼ st. p[ar] riem is op 700 riem 78 fl. 15 st. cour[ant], wis[sel]g[el]t		67 fl. 10
Voor t'huijsbrengen van 700 riemen papier waer onder 100 riem grand Razin à 2 oorden den riem en 600 dittos à 1 oord p[ar] riem in cour[ant] 10 fl., wis[sel]g[el]t		8 fl. 11
	wis[sel]g[el]t	3403 fl. 14

Rechten der papieren 1½ st. p[ar] riem

convoije 4 p[ar] c[en]t te rekenen van het getal der riemen

Ridder thol à 7½ oorden p[ar] 100 riemen

geleij	{ 200	6 st.; onder de 200 betaelt niet
geleij	{ 300	10½ st.
geleij	{ 400	16½ st.
geleij	{ 500	1 fl. 6 st.
geleij	{ 700	1 fl. 13 st. en meer riemen

Résumé

Un mémorial de Franciscus Joannes Moretus traitant de quelques aspects techniques concernant l'imprimerie, rédigé vers 1760

Vers 1760 le nouveau maître de l'officine plantinienne, F.J. Moretus, compila une série de notes qui pouvaient lui servir d'aidemémoires et avaient trait à des problèmes techniques se rapportant à l'imprimerie et à l'édition (écrites dans un cahier conservé dans les Archives du Musée Plantin-Moretus, 697, n° 101; rédigées en langue néerlandaise avec quelques notes en français). Plusieurs de ces notes présentent une certaine importance; elles ont été intégralement transcrites. Notamment celles concernant le cuir pour les tampons, la fabrication de l'encre, le matériel employé annuellement

dans l'atelier de gravure de la maison, la façon de préparer le fer des poinçons, la façon de fondre l' ‘étoffe’ des caractères, la composition de cette ‘étoffe’, les prix payés pour la fonte de caractères, le poids des caractères, la fabrication de papier, le poids du papier, le prix du papier hollandais et les dépenses pour le transport de ce papier à Anvers.

Guy le Fèvre de la Boderie représentant de G. Rostel à la polyglotte d'Anvers

par F. Secret
(Paris)

Si l'on connaît bien la part de Guy Le Fèvre de la Boderie, disciple de G. Postel, à la Polyglotte d'Anvers, la publication dans le dernier ouvrage consacré à B.A. Montano d'une lettre restée inédite de Guy Le Fèvre de la Boderie[1] sur son maître invite à préciser l'esprit dans lequel La Boderie mit en pratique le vers d'Horace qu'à son propos citait Postel: 'Fungor vice cotis'.[2]

G. Le Fèvre de la Boderie, qui avait soumis à B.A. Montano son projet de préface à la traduction du Nouveau Testament syriaque, répondait ainsi à une remarque sur les références qu'il y avait faites à Postel:

'Quod ad Postellum attinet, scio quidem eum male audire apud multos, verum ut ingenue dicam, iniqui sunt in pium et doctum virum quotquot eum damnant heresis nomine. Est enim, si quis alius, chatholicae et Romanae Ecclesiae acerrimus propugnator ac defensor, et piae atque christianae vitae. Non negaverim quin humana aliquando passus sit, cum ipsemet fateatur. Scripsit autem retractationes quorundam scriptorum a se hactenus emissorum, easque examinandas Doctoribus Parisiensibus dedit petens ab eis ut testimonium ei darent vitae pie et catholicae actae bonaeque doctrinae, quod et ipsi fecerunt, ut a duobus mensibus scripsit

1 Cf. bibliographie in B. Rekers, *B.A. Montano*, Amsterdam, 1961; le passage de la lettre est p. 259.

2 Cf. *Notes sur G. Postel*, in *Bibl. d'hum. et Ren.*, XXVI, 1964, p. 134.

Domino Plantino. Tamen Vestrae Dominationi morem gerere paratus sum. Sed scire velim si placet, ut ejus viri boni, cujus consilio votis et opera adjuti fuimus in hac editione honorificam quidem mentionem faciam, sed quod praeceptor meus fuerit, aut quod ejus censurae commiserim versionem meam, silentio praetermittam, ne tali commemoratione totum opus male audire incipiat. Caeterum quod ejus testimonio utar, eique linguarum cognitionem tribuam hoc vero nemini Catholico, ut spero, poterit esse offendiculo cum et Widmnanstetter tam honorifice ejus meminerit, et multi alii pii et doctissimi viri, ut Masius et alii. Haec boni consulas quaeso, et ex animo illius qui ingratitudinis notam subire nolit profecta'.[3]

La lettre, sans date, se situe par la dédicace datée, elle, d'Anvers '1571 calend. Julii' B.A. Montano, qui ne semble avoir connu qu'une légende de Postel,[4] se laissa convaincre, puisque le nom de

3 Voici le début et la fin de cette lettre, *Cod. Holm A. 902:*
'D. Ariae Montano Doctori Theologo et Catholicae Maiest. legato Domino meo observando salutem.
Gratias ago tibi immortales, Domine observande tum quod praefatiunculam nostram in Novi Testamenti syri versionen legere dignatus sis, tum etiam quod tam syncere et candide meo nomini sat scio studens me monitum volucris de quibusdam in ea immutandis, quae statim prout jubebas mutavi, ne ulla praeberetur malevolis in calumniandi ansa...
Habeo gratiam de Dictionarii etiam vestra censura; cui si possim satisfaciam in notandis Arabicis dictionibus aut saltem seorsim in alio Lexico Arabico, si hac prima editione non poterunt omnia simul accumulari, poterunt Deo dante alias commodius. De Notarikon autem sive Rasse tevoth pauca ut puto praetermisi. Ac post Pagninum et Mercerum multa addidi e secretioribus Judaeorum libris, quos mihi legere contigit, eruta. Non dubito quin alia ab aliis addi possint, sed ut est in proverbio Nec omnia nec possim nec ab omnibus. Deus te servet incolumem vir doctissime, ac de Republ. bene merite.
Vestrae Dominationis obsequentiss, ac studiosiss. famulus Guido Fabricius Boderianus'.
(Sur le projet de dictionnaire arabe cf. *G. Postel et les études arabes*, in *Arabica*, IX, 1962, p. 36.)

4 M. Rekers a signalé le jugement de B.A. Montano sur Postel, Arch. Simancas 583, fol. 43. Il fait suite à un extrait d'une lettre de Plantin à Cayas (15 fev. 1568):
'G. Postello es un clerigo Frances muy docto mayormente en las lenguas y ha escritto muchas obras, empero ha estado nueve o diez annos fuero de juizio y ha escritto algunas cosas en este tiempo, las quales non so buenas porque estan llenas de los devaneos que le dava la vena que fue imaginar quel era Elias Pandocheo, y conforme acsto dezia desatinos lo que scrivio antes que enfermara es curioso. Esta agora sano y sustentalo el Rey de Francia en una Abbadia en Paris, dizen me que va recogiendo lo que escrivo en la enfermedad para corregirlo o quitarlo del todo.
Este ha navegado tres vezes a Hierusalem estando sano y ha traido algunos libros riquissimos de Asia en Hebreo, Chaldeo, Aravigo, Syriaco. Entre los quales traxo una description de toda la Asia que de relaciones aravigas huvo y esta ya anda impresa que es la mejor que se ha visto. Segun parece entre los otros libros ha traydo un original del Testamento nuevo en lengua syriaca que es el mismo que imprimio el Emperador Don Fernando, salvo que esta en characteres antiguos syriacos'. (On sait que Postel ne fit que deux fois le voyage en Orient, et la seconde fois, en 1549, en pleine illumination. Sur la traduction d'Abulfeda, cf. G. Levi della Vida, *Ricerche...*, *Studi e testi*, 92, 1939, p, 326.)

Postel revient par deux fois dans cette préface, où La Boderie raconte comment il acheva, en 1567, de transcrire le texte syriaque en caractères hébreux et d'en faire la version latine. Mais l'élève de Postel fit plus, car il y développa un thème cher à son maître, et dans son langage même, celui de l'élection de la France, et accessoirement de l'Espagne[5]:

'Ex universi orbis terrarum nationibus duas tantum modo gentes divinitus Spiritus in Abdiae vaticino commemoravit quibus potissimum uteretur ad exteras quasque nationes Austri in ordinem sub se redigendas, Gallicam scilicet et Hispanicam, ut ex sequentibus Abdiae verbis constat: "Et transmigratio exercitus. Et ascendent salvatores in montem Sion."[6] Faxit Deus, ut et Rex christianissimus prout hactenus fecit, splendori nominis sui semper in posterum respondeat, utque vere Carol,[7] quod armenice potentem significat... se praebeat... Nunc autem Zarphat[8] sive Gallia repurgata quemadmodum aurum in fornace repurgatur, et e Sepharad sive Hispania

(5) *Notes...*, *B.H.R.*, XXIII, 1961, p. 540.

(6) Repris dans la dédicace de la réédition de Paris, 1584.

(7) Ms Bibl. nat. Paris, *F. franç. 2113*, fol. 123 v° (*Thresor ou recueil des propheties...*, daté du 16 avril 1565): "... aussi nostre roy Charles ha esleu la plus belle devise qui onc feust tellement qu'il mérite d'havoir en arménienne langue l'effect de son nom qui est la puyssance par excellence..." Dans l'exemplaire de l'*Introductio in chaldaicam linguam...* de T. Ambrosius, Pavie, 1539, fol. 191 v° sur ce mot de Carol, Postel a noté: "Caroli Regis 9 id nominis nomen deduco" (Bib. nat. Res., X, 701). Cet ouvrage de T. Ambrosius est relié d'ailleurs avec un exemplaire du *Syriacae linguae... prima elementa*, de J.A. Widmanstadius, Vienne, 1555, qui a appartenu à G. Le Fèvre de la Boderie.

(8) Cf. lettre au cardinal Hosius (juil. 1567), in *B.H.R.*, XXIII, 1961, p. 530. Postel en lui envoyant un exemplaire de son traité sur le miracle de Laon, lui explique son pseudonyme de Petrus Anusius Synesius. Cf. aussi *L'émitologie de G. Postel*, in *Umanesimo e Esoterismo*, Padoue, 1960, p. 409.

longe lateque fines suos diffundente hic Sepharadeus et Tzarphateus hoc est Dominans et Repurgans Codex prodiens ter triplicis linguae beneficio ex septuaginta duabus nationibus orbis terrarum electos omnes, preciosum Dei semen in unum congregabit.'

Et dans le *Dictionarium Syro-Chaldaicum*,[9] soumis en même temps à B.A. Montano, Postel et son oeuvre étaient cités à plusieurs reprises. En clair, à propos du mot *Zohar:* 'Illum Postellus vertit et interpretationum fascibus illustravit, ut ipse testatur sed nondum in lucem prodiit ejus translatio'.[10] Ou par allusion, à propos des psaumes 'quibus titulus est Al Susanim, ubi fere perpetuo de Ecclesiae instauratione agitur, quos interpretes omnes uno ore de liliis intelligunt, sicut et flores hebraice dicti Perahim quorum fit mentio in *Candelabri* descriptione'[11] ou encore aut mot 'Ilan, arbor. Seriem decem numerationum vocant, Ilan, arborem, quod eorum alia sint quae vice radicum alia trunci, alia ramorum alia denique cacuminis ponantur: ut videre est in *Candelabro* hebraice Venetiis impresso, quod et nos Deo dante auctum et illustratum propediem in lucem emittemus.'[12]

Si l'on n'a pas conservé cette seconde traduction du *Zohar*, dont Postel signalait l'achèvement à Plantin[13] dans une lettre de 1569, les copieuses préfaces qui nous restent témoignent assez de l'esprit des gloses dont l'avait illustré le maître de Guy Le Fèvre de la Boderie,[14] qui y prit notamment le thème du Tabernacle développé dans l'*Encyclie*, publiée en 1571.[15] Quant au *Candelabrum*, qui a été longtemps recensé parmi les anonymes,[16] ce n'était pas un mystère

(9) Daté de Falaise 12 août 1571.
(10) *Diction.*, fol. 58.
(11) *Ibid.*, fol. 56; cf. *Candelabrum*, Venise, 1548, fol. 25 v°.
(12) *Ibid.*, fol. 8; cf. *Candelabrum*, fol. 3.
(13) Van Durme, *Supplem. à la corresp. de C. Plantin*, Anvers, 1955, p. III, p. 231.
(14) *L'herméneutique de G. Postel*, in *Umanesimo e Ermeneutica*, Padoue, 1963, p. 118 s.
(15) *Les kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris, 1963, p. 193.
(16) C.J. Imbonati, *Bibl. latino-heb.*, Rome, 1694, p. 6. G. Voetius, *Selectarum disputationum theologicarum...* Utrecht, 1648, II, p. III: 'Author libri titul. *Candelabri typici... interpretatio*, Venitiis editi 1548 demonstrasse gloriatur Judaeos priscos nominatim in libris *Zohar*, *Behir* aliisque cabalisticis mirum in modum cum Evangelio et theologis christianis convenire in capite de Trinitate aliisque fidei mysteriis.' Voetius connaissait par ailleurs Postel, dont il parle p. 1138.

pour les amanuenses de Postel, que leur maître l'avait publié sans nom d'auteur à Venise en 1548 en un placard hébreu et dans une version latine. Il en avait fait l'envoi à Marcello Cervini,[17] alors président du Concile de Trente avec une série de prophéties, dont La Boderie ne manqua pas de perpétuer l'esprit.

On pourrait dire que La Boderie n'avait gardé de l'enseignement de son maître que les éléments conciliables avec l'orthodoxie catholique, selon sa déclaration à B.A. Montano. De fait Postel depuis son retour à Paris a multiplié les Rétractations. Richeome en a entendu une publique, en 1563.[18] Quoique plus tardif, le témoignage de Charron[19] rapportant les paroles mêmes de Postel: 'Fateor me olim laborasse mente luxata', est confirmé par G. Naudé: 'Et pour ce qu'il touche l'instauration du reste de toutes les choses, il s'en dédit pareillement en l'une de ses oraisons latines, laquelle m'a été communiquée par M. Moreau, en laquelle parlant du commencement de ses rêveries, il dit expressément: 'Enthusiasmo inde impulsus et multorum judicio in luxatae mentis notas collapsus impudentissime et stulte delirantisque instar multa et dicere et scribere sum coactus quae improbari vulgo merito videntur; cujus rei et porrigo herbam, et sum semper hanc culpam agnitans'.[20]

Cette dernière rétractation dont on ne sait d'ailleurs pas la date, ne nous a pas été conservée, mais étant donné que nous en avons d'autres exemples, à diverses périodes de la vie de Postel, force est de noter avec R. Simon[21] qui en connut certaines, que dans ces rétractations, Postel 'ne faisait que donner de nouvelles couleurs

(17) Cf. J. Schweizer, *Ein Beitrag...* in *Römische Quartalschrift f. christliche Altertumskunde und f. Kirchenges.*, XXIV, 1910.
(18) *Responce de René de La Fon*, Paris, 1599.
(19) *Réplique à la responce*, Paris, 1595, p. 9.
(20) *Histoire des frères de la Rose-Croix*, chap. V. On retrouve une expression semblable dans un manuscrit écrit après la sortie des prisons de Rome, où Postel fit des ouvertures aux Réformés, Brit. Mus., *Sloane 1413*, fol. 2: 'Nunc itaque quum sim Romanis aut saltem Papisticis (nam Roma Babylon et Papa quadrant) decretis mortuus et extra numerum hominum positus, ad sacrosanctas Christi ecclesias appellans et veniens, agnosco et porrigo meae dementiae herbam...' (Postel avait été condamné comme 'amens' à Venise en 1555.)
(21) *Lettres choisies*, Amsterdam, 1730, I, p. 207.

à ses visions.' Et si la légende d'un Postel, revenu de ses erreurs, a pu s'imposer,[22] en partie d'ailleurs grâce à La Boderie, elle ne résiste pas à l'étude de son abondante production prolongée jusqu'à la veille de sa mort. Rappelons seulement le scandale de 1573, qui obligea à resserrer Postel à Saint-Martin-des-Champs, où il avait été confiné déjà à deux reprises.[23]

Quant aux Rétractations que Postel auraient adressées aux Docteurs de Paris, et à l'attestation de ces derniers en sa faveur, il n'en a été gardé nulle trace. On trouve plusieurs oeuvres dédiées aux Docteurs de Paris,[24] mais Postel y développe ses illuminations, et l'on n'a conservé que l'attestation de quelques moines de Saint-Martin-des-Champs demandant, en 1566, sa libération.[25] Postel, dont un de ses censeurs[26] attestait dès 1548 la grande piété, menait certainement sainte vie 'en pauvreté, opprobre et douleur'. Il venait en outre de se poser en champion de l'Eucharistie contre les Sacramentaires. Encore que confiné à Saint-Martin-des-Champs, il avait publié sous le pseudonyme de Petrus Anusius Synesius le premier récit du miracle de Laon, où Nicole Obry avait été débarassée d'une possession par l'Eucharistie. C'est un des disciples de Postel, qui assura la divulgation de ce miracle.[27]

Si la brochure de Postel utilise le miracle opéré sur la femme Nicole Obry pour relancer les merveilles de la Vierge Vénitienne, le Miracle 'tira de la bouche de l'hérésie'[28] Florimond de Raemond, qui colporta d'ailleurs la légende du repentir de Postel. Et ce miracle autorisé par la hiérarchie catholique eut quelque écho

(22) Ainsi J.M. Prat, *Maldonat et l'université de Paris*, Paris 1856, p. 548.
(23) *Notes...*, *B.H.R.*, XXII, 1960, p. 555.
(24) Par exemple Bibl. nat. *F. lat. 3401*, fol. I s. *Liber apologiae pro omnium Postelli scriptorum ratione aut declaratione*, *seu retractationis G. Postelli opus scriptum*, *Ecclesiae catholicae in summae unionis et propter G. Lindanum Ep. Rur. in submissionis signum fidemque Parisiis oblatum in Haccademiae judicium ubi magis quam alibi viget theologia.*
(25) *F. Lat. 3401*, fol. 18.
(26) A. Catharino, *Discorso contra la dottrina... di F.G. Savonarola*, 1549 'il quale secondo ogni estrinseca apparenza si mostra religioso, humile, modesto in ogni atto, et in ogni parola sua. Oltre a questo divoto, contemplativo...'
(27) *Notes...*, *B.H.R.*, XXI, 1959, p. 453; *Documents pour servir à l'histoire de la Bible d'Anvers*, in *Sefarad*, 1958.
(28) Cf. A.H. Chaubard, *Le miracle de Laon*, Lyon, 1955.

en la ‘Baalgique Gaule’. Cornélius Gemma ‘le Phryson ou Phrysien le jeune, fils d'un tres docte père et de mesme nom et surnom’,[29] qui écrivit ‘la nouvelle estoile mieulx que nul aultre sauf Postel’,[30] en donna un récit dans son *De naturae divinis characterismis*, publié en 1575 chez Plantin, avec une épigramme de B.A. Montano. Il en tenait d'ailleurs la connaissance d'un de ses clients et amis, le chanoine Despinois, témoin des faits: ‘Nam et horum unus fide dignissimus vir canonicus d'Espinoi mihi ob curationem antiqua necessitudine junctus et rem narravit... idemque paulo post absens libellis gallicis exaratam dono misit, aliorum quoque celeberrimorum hominum testimoniis praecipue tamen autoritate atque sigillo Parisiensis episcopi confirmatam’.[31]

Mieux encore on en retrouve l'utilisation chez Gullielmus Lindanus, qui dans sa *Panoplia evangelica*[32] de 1564 avait dénoncé le monstre Postel. C'est dans un traité contre J. Campanus, *Pro vero atque vivo Christi Jesu Domini nostri corpore in sancta Eucharistia praesente... appendicis loco addita est de gallico conversa historia quae stupendum in omnem posteritatem narrat adorandae sacrosanctae Eucharistiae miraculum: quo energumena Nicolaa Obria Lauduni Picardorum fuit per R.D. John. Bursium episc. Laud. cacodaemone liberata.*

En fait, on a la preuve que Guy Le Fèvre de la Boderie, qui fut un des disciples élus de Postel[33] ne pouvait partager l'illusion d'auditeurs de rencontre. On a conservé au moins deux ouvrages de kabbale, où La Boderie a noté avec soin dans les marges les thèmes favoris de son maître,[34] et l'on en retrouve trace dans les oeuvres qui nous restent de lui.

En collaborant à la Polyglotte d'Anvers Guy Le Fèvre de la Boderie réalisait un des plus vieux rêves de son maître, mais ce n'était

(29) *Notes...*, *B.H.R.*, XXII, 1960, p. 559.
(30) *F. lat. 3400*, fol. 69.
(31) *De naturae*, II, p. 47-51.
(32) *Notes...*, *B.H.R.*, XXI, 1959, p. 459.
(33) On connaît la lettre de Postel à Masius pour lui recommander Guy Le Fèvre. On trouve en outre dans les man. de Paris des textes écrits de la main de ce dernier, et le Ms F. Lat. 3678 comporte un traité de Postel, attribué de sa main à ‘Guidone Fabro Westerrichio observatore’.
(34) Cf. *Les Kabbalistes chrétiens*, p. 193 s.

pas dans ce cadre qu'il pouvait poursuivre l'autre rêve de Postel, expliquer la parole de Dieu et on ne peut suivre longtemps l'indication donnée par John Owen, qui accusa La Boderie d'avoir falsifié les textes, à propos de Gen. III, 15 que la Vulgate traduisait: Et ipsa conteret caput: 'Detestanda ideo audacia Guidonis Fabritii Boderiani, viri sane docti, sed superstitionibus obnoxii, qui in editione interlineari Plantiniana pro H u, H i substituere agressus est'.(35) Pour avoir été un thème de Postel, ce n'était pas le lieu de l'exposer.(36)

Il s'en faut bien d'ailleurs que l'on puisse reconnaître à coup sûr Postel derrière La Boderie, Postel lui-même ayant un jour averti 'comme tres véritablement en *la Galliade* de Faber se preuve combien qu'en vers à mode poetique subject à discussion'.(37) Ainsi ce poème écrit à Anvers(38):

'*Songe ou vision*

J'estoy dessus l'Escauld en la ville d'Anvers
Lorsque mon bon daemon mon vray devin Morfée
Qui jamais pour neant n'apparut à Orfée
En songe me feist voir un spectacle divers.
Regardant vers le ciel dond est clos l'univers
J'y avise une Nef toute d'or estoffée
Dardant des raiz dorez, son enseigne et trofée
Estoit la rouge croix barrée à deux travers.
Les rayons du soleil n'ont point plus de splendeur
Que ceux qu'elle élançoit en sférique rondeur
Si que toute la terre en estoit esclairée.
Et en la contemplant j'avoye un tel plaisir
Que mon oeil n'auroit pu un autre objet choisir
Tant me tenoit ravi la belle Nef dorée.'

(35) *Theologoumena... sive de natura*, *ortu*, *progressu et studio verae theologiae*, Oxford, 1661, p. 131.
(36) Cf. *L'emithologie...*, p. 408.
(37) *Notes...*, *B.H.R.*, XXI, 1959, p. 456.
(38) *Diverses melanges poétiques*, Paris, 1582, fol. 85.

Certes, un autre poème nous donne la clef de cette vision[39]:

> ‘L'humble virginité nous enfanta la vie,
> Une blanche nuée un soleil eclouit
> Un buisson enflammé la rose épanouit
> Et en son centre fut la grand sfere ravie
> Jerusalem en Nef au ciel épanouie
> Rayonnant de splendeur qui les yeux eblouit’

Mais nous ne pouvons décider qu'il s'agit de la Jérusalem de Postel, qui plaçait le second avénement du Christ ‘en une vierge personelle, dedens une cité vierge... en la cité de la mer qui est quant a Jerusalem, occidentale et maestrale, il s'est voulu manifester et se nommer tant le Pape angelike comme Jerusalem descendue du ciel pour excuser une aultre ou seconde foys tout le genre humain’.[40]

La Boderie tenait, pourtant, tant au Pape angélique qu'au second avenement. On lit:

> ‘Lors ton champion doit estre couronné
> Pour ton roy par la main d'un Pasteur angelique,
> Qui de la France encor te doit estre ordonné
> Pour rétablir l'Eglise en son honneur antique.
> Accomply ta promesse, et par ton Christ donné
> Assemble tes troupeaux sous un Pasteur unique.’[41]

et dans la préface à la réédition du Nouveau Testament syriaque: ‘Licet in primo adventu de omnium gentium vocatione praeter Judaeos recte potuerit intelligi, in secundo autem qui nunc INTRA NOS fit ad oves alias in altero hemispherio dispersas et oberrantes... jure merito debet extendi’.[42]

(39) *Ib.*, fol. 17 v°.
(40) *F. franc. 2113*, fol. 37 v°.
(41) *Encyclie*, fol. 233.
(42) *Novum Jesu Christi...*, fol. XII.

Ce qu'il avait déjà chanté dans le *Cantique sur la nouvelle estoille:*

> 'Signe certain que Jesus Christ veut naistre
> Dedans nos coeurs, et comme nostre chef
> Son Tabernacle y planter derechef,
> Logeans en nous sa lumière feconde.
> L'astre nouveau qui redore le monde.'(43)

Dans cette double manière de présenter un même thème, nous retrouvons le disciple de celui qui déclarait dans une de ses Rétractations(44):

'*De Mediatoris secunda nativitate*, quum in opere illo nove quoad titulum illum attinget sim locutus, et non sicut B. Bernardus quum vocat quod intelligo secundum adventum, et non secundam nativitatem offendisse potui piorum aures quod in poenitentiam voco. Nam quum ipse Bernardus triplicem ejusdem Christi adventum ponat 1 Ad nos, 2 intra nos, 3 contra nos, in redemptione primum, in restitutione omnium secundum, in die Judicii tertium, nunquam debui vocabulum in nativitatem mutare. Licet enim sacri doctores creberrime, nativitatis intra corda nostra per gratiam et vitae novitatem oborientis vocabulo sint usi, tamen de communi illius participatione qua superior tantum et non etiam inferior pars reparabatur intellexerunt. Unde quum de adventu INTRA NOS secundum Bernardi sententiam intellexerim debui proprie loqui et non translatitie'.

Cette adhésion intime à Postel se vérifie mieux encore dans un sonnet titré le '*grand Quaternaie*',(45) où La Boderie a mis en vers et condensé toute une littérature de Postel sur ce thème central.(46)

(43) *Hymnes*, fol. 250 v°; et dans la traduction de H. Muñoz.

(44) *Sloane 1412*, fol. 322 (*Retractationum liber in sua de Restitutione omnium scripta institutus*, dédié à J. Oporinus, oct. 1560).

(45) Publié in *Notes...*, *B.H.R.*, XXI, 1959, p. 456. Nous avions proposé la correction de quaternaire, à tort, car La Boderie a suivi le désir exprimé par J. Reuchlin, *De arte cabalistica*, ed. Pistorius, p. 653: 'optarem propter mirificae sanctitatis reverentiam quod Tetractys Romana lingua non quaternarius nec quaternitas, sed voce mutata quaternio aut quaternitudo nominaretur'.

(46) Outre la *Clavis absconditorum*, Bâle, 1547, *Tabula restitutionis omnium...* Paris, 1552, *Quaternariae rei compendium...*, 1552, réédité en 1578 avec des compléments, cf. *Sloane 1411*, *In ordinationis aeternae tabulam liber explicatorius...*

Tandis que la substance s'en retrouve dans les écrits que Postel avait pu publier, un vers pourtant ne s'explique que par la connaissance de l'oeuvre manuscrite: ‘Le saule, le Citron, et la Palme et le Myrte’ se retrouve dans une des préfaces à la seconde version du *Zōhar* où Postel écrivait: ‘... Jesus Christus... jusserat cordis sui apicem id temporis summum... id est Mosen, ut in festo Jom chippur, id est Tabernaculorum seu congregationis aut propitiationis quatuor vitarum seu viventium arborum ramos ordinaret, quia quartum semen Dei adferre debet fructum centesimum, sexagesimum, tricesimum pro restituenda complendave Lege naturae, scripta, et evangelica, quasi pro forma, materia et composito ut in quarta aetate salicum licet sterilium viror, suppleat virorem Citri, Palmae et Myrti arborum, quae ubique non possunt crescere ut salix hossanave per Reipub. perfectae usum restituat, aut saltem restituere satagat omnia’.[47]

Si le mode poétique de la Boderie, calquant l'ambiguïté des propositions de Postel, interdit de percer plus le personnage, dont Plantin écrivait ‘homme, à ce que j'entends bon Catholique’, et qui est couramment reçu pour tel, une anecdote nous autorise à l'éclairer à partir de Postel. On la trouve dans un traité anonyme publié à Paris, en 1590: *La nouvelle estoille apparue sur tous les climats du monde et de ses effects...*[48]

‘Je dirois volontiers ce qu'un jeune Gentil-homme tres docte et tres homme de bien, et qui pour tout l'or du monde ne voudrait mentir, a raconté souvent entre ses amis, touchant ceste estoile. C'est qu'environ trois mois devant qu'elle apparut, vint à luy un bon homme de village, cherchant adresse pour estre présenté au feu Roy Charles neufième, pour luy dire chose de tres grande importance, laquelle ne pouvoit estre dicte qu'à luy-mesme. Le Gentil-homme adressa ce bon homme à un des plus celebres théologiens qui fust lors a Paris, et qui avoit fort bon accez audit Roy. Iceluy, ayant ouy ce bon homme en confession, ne trouva pas bon de le présenter au Roy: qui fut cause que le Gentil-homme le fist aller à un autre docteur cordelier, le plus fameux de l'Ordre, et qui avoit grand accez au Roy, lequel aussi ne voulut présenter ce bon homme,

(47) Ms *Theol. 264 m.* Göttingen, p. 271.
(48) Exempl. Bib. nat. Paris, V. 21080-87, *op. cit.*, p. 8.

qui en fin dit au Gentil-homme. Monsieur je suis bien marry de ne pouvoir parler au Roy: car j'avois à luy dire une chose de grande importance, et qu'en signe de la verité de mon dire il apparoistra bien tost une estoile nouvelle au ciel. Et ainsi s'en alla le bon homme. Cecy est une histoire fort remarquable pour respect de nostre estoile, qui apparut deux ou trois mois après. Tous ceux qui cognoissent le Gentil-homme (qui est encore plein de vie) n'oseroient douter de la foy d'un si homme de bien qu'il est, et si cogneu par sa vertu, et doctrine, laquelle entre autres choses il a assez fait paroir au travail honorable et docte qu'il a mis en l'oeuvre la plus grande et excellente qui fut jamais mise en lumière. Il a encore fait un tres docte et saint Cantique sus le suject de ceste estoile, après ce qu'il nous en a baillé d'espaignol en françois'.

Guy Le Fèvre de la Boderie, qui mourut en 1598, avait en effet traduit, en 1574, le *Traicté du nouveau comete* de H. Muñoz, vanté aussi par Cornelius Gemma. L'épisode n'apparaît pas dans les écrits de G. Postel, qui avait commencé sa carrière d'illuminé, en allant sur un ordre du Ciel, inviter François Ier à remplir les conditions de la prophétie, attribuée à saint François de Paule, qui lui promettait l'empire universel. Postel, à cette date ne fut attentif qu'à la merveille, coïncidant avec celle de l'étoile, de la jeune veuve qui se disait enceinte du Saint Esprit, mais le disciple dut être sensible au souvenir de la première démarche de son maître. Il faudrait, au reste, tenter de vérifier l'anecdote, avec la personnalité de l'anonyme, et approfondir l'étude de G. Le Fèvre de la Boderie[(49)] en

(49) H. de Lubac, *Exégèse médievale*, 2de partie, II, Paris, 1964, p. 509, cite 'G. Le Fèvre de la Boderie, traducteur très dévot des *Hymnes ecclésiastiques*, dans un *Cantique de la Nativité:* "Las! renouvelle en nous ta naissance...".
La naissance du Christ en l'âme chrétienne - comme inversement notre naissance dans le Fils - est donc une image traditionnelle'. Sans prétendre peser le coeur de G. Le Fèvre, il faut bien rappeler, outre le texte cité plus haut, que Postel situa son Immutation à la Noël 1551, et que F. de Raemond, *De la naissance de l'hérésie*, Paris, 1629 rapporte de Postel, présente comme revenu de ses folies 'qu'on l'a veu souvent mesme au coeur de l'hyver disant la veille de Noël la messe de minuict, la fumée sortir de sa teste chenue lorsqu'il s'apprestoit à la consécration, tant il avoit l'esprit tendu à ce grand mystère'. Et l'on sait comment Postel entendait ce mystère: 'Jussit me Jesus postquam universi recreationem mihi revelare dignatus est, ut consecrem in suum corpus et sanguinem quicquid appositive in cibo et potu sustentat genus humanum' (*De nativitate Mediatoris ultima*, Bâle, 1547, p. 130).

étendant l'enquête à un de ses élèves, Blaise de Vigenère, qui reprit, à son tour, bien des thèmes de Postel et de la Boderie, avec une tendance plus nette à marquer en quoi ils s'écartent de l'orthodoxie.(50)

Il est d'ailleurs remarquable que la substance des oeuvres de Vigenère, avec plusieurs poèmes de G. Le Fèvre de la Boderie, ait passé dans le *Thresor de l'histoire des langues de cest univers* de Claude Duret Bourbonnois, qui édité à Cologny, en 1613, fut dédié par l'éditeur, Pyramus de Candole, à Maurice de Nassau... admiral general de Geldre, Hollande, Zeelande, Utrect et Oueryssel,(51) pour être imité dans le *Specimen litterarum et linguarum universi orbis* de Jean Baptiste Gramaye,(52) avant de servir d'excuse à Isaac ben Abraham pour l'édition du *Sefer Raziel*, à Amsterdam, en 1701.53

G. Postel n'avait du moins pas mal choisi son disciple pour être représenté à la Polyglotte, toute baignée dans l'esprit de la Famille de la Charité, et il semble bien que l'expression d'‘esprit sans malice’(54) employée un jour pour caractériser Guy Le Fèvre de la Boderie n'ait pas été plus heureuse que celle d' ‘illuminisme candide’, dont usa L. Febvre pour parler de G. Postel.(55)

(50) Par exemple *Traicté des chiffres*, cité par C. Duret, *Thresor de l'histoire des langues*, Cologny, 1613, p. 35 sur la métempsychose chère à Postel ‘quelques uns ont tasché de la radoucir... la réduisans... a trois fois et non davantage: en quoy ils taschent de se fonder sur ce 33 de Job: Liberavit animam suam... Ecce haec omnia operatur Deus tribus vicibus per singulos. Mais ceste adaptation est un peu chatouilleuse et comme participante de l'héresie de Carpocrates...’

(51) On y lit notamment: ‘Mais quelle nation pourroit on choisir au monde qui soit aujourd'huy plus capable de prattiquer les instructions des langues orientales contenues dans ce thresor que le peuple Hollandois?’ Sur C. Duret, cf. *La kabbale chez Du Bartas et son commentateur C. Duret*, in *Studi francesi*, 7, 1959.

(52) F. Nève, *Examen historique du Tableau des alphabets et des langues de l'Univers...*, Gand, 1854.

53 *Sefer Raziel*, fol. 1 v°: ‘la plupart de ces choses ont été éditées dans un livre intitulé Tableau des lettres de l'Univers en langue française’.

(54) H. Busson, *Le rationalisme dans la littérature française de la Renaissance*, Paris, 1957, p. 588.

(55) *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle*, Paris, 1942, p. 116.

Hellinga's printing types
Beschouwingen bij een standaardwerk over de Nederlandse 15de-eeuwse typografie
Door Dr. H.D.L. Vervliet

Na lange jaren van intensieve voorbereidende arbeid verscheen einde 1966 het lang verbeide *opus magnum* van Wytze en Lotte Hellinga. Hun *Fifteenth-Century Printing Types of the Low Countries* (Amsterdam, Hertzberger, 1966, 2 dln.; afgekort als HPT) is een boek van uitzonderlijke diepgang, dat de Nederlandse incunabulistiek plaatst in de voorste gelederen van deze discipline.

Zoals de auteurs in hun inleiding duidelijk maken, is dit werk bedoeld als vervanger voor de *Monuments Typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle* van J.W. Holtrop (1856). Deze publicatie was niet alleen verouderd wegens de overtalrijke nieuwe vondsten en toeschrijvingen der jongste eeuw, ook technisch gezien was zij nauwelijks bruikbaar. Haar manuele lithografieën lieten niet toe gelijk welk precies detail van een lettervorm te bestuderen. De lovende woorden welke HPT aan Holtrop wenst te wijden, schrijf ik eerder toe aan een, overigens nauwelijks laakbaar, begrip voor de oudere collega vanwege de kenner die zelf met de moeilijkheden heeft geworsteld, dan met de objectieve toestand zoals hij zich heden ten dage voordoet. Holtrop nam ook decoratief materiaal als initialen en drukkersmerken op; HPT beperkt zich alleen tot de lettertypes en verwijst het andere materiaal - m.i. terecht - naar een volgende publicatie. De lettertypes alleen volstaan trouwens om twee omvangrijke volumes in-folio te vullen met een waardevolle critische commentaar en zeer getrouwde afbeeldingen.

De stuctuur van HPT is de volgende: het eerste deel omvat de inleiding (pp. 4-112) met commentaar over iedere drukker en letter. De blz. 113-232 zijn gewijd aan tafels, die iedere letter van het alfabet, ook ieder logotype, localiseren op de platen van deel 2. Het eerste deel eindigt ten eerste met een overzichtelijke tabel 'The Derivation of Types of the Printers in the Netherlands' (pp. 235-238), waarin de conclusies der voorgaande studie geresumeerd worden, ten tweede met een algemene index, ten derde met een concordantielijst, verwijzend naar de courante bibliografieën van Nederlandse incunabelen (Campbell, *Annales*; Kronenberg, *Contributions*, Kronenberg, *More Contributions*), ten slotte met drie bladzijden Addenda en Corrigenda, een schoonheidsfout, wel vergeeflijk bij een werk van deze omvang.

Deel 2 omvat in essentie de afbeeldingen der lettertypes (pp. 17-376), gerangschikt naar de datum van hun eerste verschijning, vooraf gegaan door een index op plaatsnamen, naar de gewoonte van de incunabelkatalogen van het Britse Museum. Na de platen volgt pp. 379-380 een index per lettercorps, zoals steeds in de incunabelkunde uitgedrukt in de 20-regelsmaat. Dit tweede deel sluit pp. 381-460 met gedetailleerde tabellen, waarin werden opgenomen ten eerste de verschillende lettertypes van een drukker samen met hun data van verschijning of verdwijning en met de volledige lijst van drukken waarin zij verschijnen, en tenslotte op pp. 461-505 met een index naar Campbell's *Annales*, waarin de gebruikte lettertypes worden gedetailleerd.

Dit overzicht laat nauwelijks toe de overweldigende massa werk te peilen, die met het opzoeken, de studie, de velerlei be- en verwerking van het materiaal is gepaard gegaan. Het resultaat is zodanig dat zelfs de meest strenge criticus een gevoel van grote bewondering niet zal kunnen onderdrukken.

Het doel dat de auteurs zich stelden was tweeërlei: ten eerste, aan de catalografen een exact instrument aan de hand te doen, om hun talrijke gebrekkig of moeilijk te plaatsen drukken te dateren of te localiseren; ten tweede, een bijdrage te leveren tot de algemene geschiedenis der letter.

Aan het eerste doel beantwoordt dit werk volkomen: men kan

niet anders dan gepaste eerbied tonen voor de buitengewone volledigheid en nauwkeurigheid waarmee de auteurs iedere, ook de kleinste, verandering in het lettertypemateriaal registreren. Zonder dat het mogelijk is de meer dan 2.000 incunabelen, die in dit werk ontleed worden, te controleren, wekt de beschrijving der ons bekende werken in ieder geval de geruststelling, dat iedere wijziging in het lettermateriaal op treffende wijze werd gesignaleerd.

Het plaatwerk van het tweede deel is royaal - hier past nauwelijks een ander woord. Over volle bladzijden wordt het vergelijkingsmateriaal aan de hand gedaan, dat straks het aantal nietgeïdentificeerde wiegedrukken uit de Nederlanden tot een minimum zal herleiden. HPT zal derhalve niet alleen ten volle beantwoorden aan het eerste doel dat de samenstellers zich stelden, namelijk 'to provide the basic material and information required by bibliographers engaged in identifying types as a means towards identifying editions', het zal daarenboven wat dit betreft als voorbeeld gesteld worden voor alle toekomstige werken op dit gebied.

Nieuw in de incunabelkunde is de bewuste poging tot aansluiting bij de algemene geschiedenis der typografie, en vandaar uit vertrekkend het zoeken naar een eventueel gemeenschappelijke oorsprong der lettertypes. Voor de eerste maal, geloof ik, wordt hier in een *belangrijk* werk over incunabelkunde, een streep gehaald door Haeblers axioma, dat de letter een allerindividueelst bezit van ieder 15de-eeuwse drukker was. De auteurs kleven een pragmatisch standpunt aan. Zij poneerden niet dat er in de 15e eeuw enkele lettergieterijen alle letters leverden (een toestand typisch vanaf de 17e tot het begin der 20e eeuw) doch aanvaarden ook niet meer als een boven ieder twijfel verheven dogma dat 'every printer made his own type' (HPT I, p. 48). Dit pragmatische standpunt is natuurlijk het enig juiste en in werkelijkheid zijn de auteurs zeer ver gegaan in de *Quellengeschichte* van bepaalde letters. Hun tabel 'The Derivation of the Types of the Printers in the Netherlands' (I, pp. 233-238) is daarvan een overtuigend bewijs.

Een en ander heeft voor gevolg dat de auteurs - nog een nieuwigheid in de incunabelkunde - systematisch op zoek zijn gegaan naar de verste oorsprong der lettertype, namelijk naar de man die graveerde, naar de lettersnijder. Zij zochten... en vonden

er niet weinig: Conrad Braem, Gherardus de Leempt, Henric Lettersnijder, Henric van Symmen, Jacob Jacobszoon van der Meer, Johan Veldener. Zij construeerden er twee: the Gouda en de East Flanders typecutter.

Deze methode zal de incunabelkunde inzake lettertype-onderzoek terug op het juiste methodologische spoor plaatsen, een spoor dat zij onder leiding van Haebler wel in zekere mate dreigde te verlaten. Nochtans moet men er niet aan twijfelen dat juist dit standpunt de auteurs de meeste critiek zal opleveren. Dat de uiteenzettingen der auteurs in dit tweede gedeelte van de taak die zij zich stelden, soms minder overtuigend lijken, ligt in de eerste plaats aan het lettermateriaal der Nederlanden der 15de eeuw, dat zelden van zulk een kwaliteit was dat het een rol kan spelen in de algemene geschiedenis der typografie, en in de tweede plaats aan bepaalde toeschrijvingen van de auteurs, die men niet altijd van een zekere stoutmoedigheid, ja overhaasting, kan vrij pleiten. Wij komen zelf ook nog terug op enkele van deze toeschrijvingen, maar het zou onjuist zijn de auteurs thans niet de eer van het principiëel juiste standpunt toe te kennen.

Enkele kritiek op detailpunten kan dit prachtige werk trouwens nauwelijks deren. In deze orde van gedachten betreuren wij vooreerst de rangschikking der platen. De gewone orde in incunabelcatalogi is per plaats, en daarin per drukker. De auteurs hebben verkozen de zuiver chronologische orde te stellen boven deze der traditie: de lettertypes volgen elkaar op in de orde van hun eerste verschijning. De bedoeling was het werk dienstbaarder te maken voor het tweede doel van het werk: een bijdrage te leveren tot de algemene geschiedenis der lettertypes. Om deze bedoeling volledig waar te maken, had men m.i. de lettertypes ofwel in hun onderscheiden letterfamilies moeten indelen ofwel ze per lettersnijder te groeperen. Het is dus immers duidelijk dat een Bastarda (pl. 21-22) niet moet vergeleken worden met reeks onmiddellijk volgende platen, die alle textura's of rotunda's bevatten, maar wel met de volgende Bastarda (pl. 37). Dit geldt *mutatis mutandis* voor alle andere letterfamilies, zodat deze innovatie al evenmin als de traditionele schikking een gemakkelijke overzicht der stilistische

ontwikkeling der letters mogelijk maakt. Terwijl anderzijds, vrees ik, de incunabulisten terecht zullen morren, omdat zij de verschillende letters van één en dezelfde drukker op zoveel verschillende plaatsen moeten zoeken.

Wat betreft de visualisatie van het alfabet, bieden de auteurs een interessante oplossing. Tot nu toe wordt een alfabet gewoonlijk hernomen onderaan de betrokken afbeelding. Oudere publicaties (Claudin, de eerste delen van de *Gesellschaft für Typenkunde*) copieerden manueel de verschillende letters in alfabetische volgorde. Het resultaat was uiteraard approximatief. Nieuwere publicaties maken fotografische samenstellingen, maar de aanmaak hiervan is buitensporig tijdrovend en derhalve zeer duur. Het resultaat evenwel is het beste wat de lezer op dit ogenblik kan worden geboden. HPT biedt een andere, ook interessante, oplossing. De auteurs legden tabellen aan, het grootste gedeelte van deel I omvattend (pp. 113-232), waarbij men voor iedere letter verwijst naar de regel van de betrokken afbeelding. Deze methode is belangwekkend, omdat zij waarschijnlijk kostenbesparend is, hoewel de aankoop van vele speciale tekens ook een niet te verwaarlozen post is; o.i. echter zou in dit geval de lezer beter gediend geweest zijn, indien ten eerste de regels der afbeeldingen marginaal (met 5, 10, 15 enz.) zouden genummerd geweest zijn, en ten tweede indien de tabellen onmiddellijk onderaan (of indien onmogelijk) juist tegenover de afbeelding zouden gezet geweest zijn. Door juist deze consequentie niet te trekken, is wellicht noch de goede bruikbaarheid gediend noch een economischer prijs van het werk mogelijk geworden.

De twee voorgaande punten van kritiek sloegen in hoofdzaak op de voorstelling van het materiaal. Thans zou ik enkele punten van de inhoud willen aanraken. De indeling der gotische letter alleen in *Gothic* en *Bastarda* (hoewel gewoon in de incunabelkunde) is toch al te summier voor een precisieinstrument als HPT. Dat merkt men het best bij de *Index of Type Measurements* die voor 90% uit... één letterfamilie bestaat, namelijk *Gothic*. In hun algemene inleiding hebben de auteurs dit gevaar van een te vage term zelf aangevoeld vermits zij zelf daar het onderscheid maken tussen

venetica en de algemene term *Gothic.* Het is mij niet duidelijk geworden waarom de auteurs niet de terminologie *Textura*, *Rotunda*, *Bastarda* aanvaarden die sedert de studies van A. Hessel (1923), Crous-Kirchner (1928), A.F. Johnson (1928-1929) klassiek geworden is in de geschiedenis der typografie en die m.i. niet anders dan met vrucht kan gebruikt worden. Ook is het mij niet duidelijk - zelfs niet na de methodologische restricties van deel I, p. XIII en pp. 77-78 - waarom de auteurs vasthouden aan de term *Venetica.* In de algemene terminologie der historische typografie duidt *Venetian style* op de Jenson-Romein (1470, met dubbel geschreefde M en e met schuine dwarsbalk). Hiertoe behoort bijv. de 120 mm. Romein van Johannes de Westphalia (Type 4; HPT II, pl. 156). Tegen het gebruik van de term *venetica* in plaats van *rotunda* moet men zich keren op grond én van practische én van methodologische redenen. Vooreerst omdat de term - zoals juist aangeduid is - reeds bezet is, verder omdat Venetië niet de oorsprong is van deze letter (als vorm), ook niet Padua, maar wel Bologna, ten slotte omdat het gebruik van locatieven - ook indien zij in historische teksten voorkomen - absoluut moet worden vermeden, tenzij de term reeds algemeen aanvaard zou zijn (Romein, Schwabacher). Termen die de colophons van onze vroegdrukkers ons willen meedelen, zoals *littera parisiensis*, *littera coloniensis*, *littera venetica*, enz. verdienen altijd de aandacht, zelden of nooit navolging. In de regel weten wij veel meer over de oorsprong en de verspreiding van een oud lettertype dan de 15de-eeuwse tijdgenoten, die moeilijk over hun eigen, gewoonlijk zeer beperkte, grenzen heen konden kijken.

De algemene term *Gothic* gebruiken de auteurs in twee betekenissen: vooreerst in algemene zin (alle lettertypes die geen romein of *fere-humanistica* zijn), doch ook in enge zin als een letterfamilie te onderscheiden van de (gotische) bastarda of de *rotunda.* Wij betreuren dat de auteurs hier niet de term *textura* hebben overgenomen, die sedert lang burgerrecht kreeg in de typografische geschiedenis. Hun mededelingen zouden er aan duidelijkheid gewonnen hebben.

De onderverdeling in stijlen is in HPT niet altijd gemakkelijk om volgen. Er is een Cologne style, een Koberger style, een northern style (vergeten in de index, p. 251), een western style,

een Dutch style (= western style?), een Gouda style, een Delft style, een English style. De 'Delft style' wordt slechts éénmaal vernoemd (I, p. 36), en wordt als zeer verschillend van de 'Gouda style' beschreven. Een beschrijving der verschillen mag men echter niet vernemen. In casu gaat het hier om het verschil tussen de Textura van Van der Meer (II, pl. 71) en de eerste Textura van Leeu (II, pl. 72). De verschillen zijn reëel, maar zijn zij zo constant, zo algemeen, en zo frequent voorkomend dat men hier van stijlen spreken mag?

Dezelfde opmerking zou ik willen maken bij de termen 'northern style' en 'English style'. In het eerste geval volstaat een h met uithangend been om van een *venetica* van noordelijke stijl te spreken (I, p. 17). De term 'English style' is nog twijfelachtiger. De index verwijst in dit verband naar twee lettertypes. Ten eerste naar Leeu's type 5: 82 G, een Rotunda van het zelfde type dat enkele blz. hoger 'northern' wordt genoemd. Ten tweede naar type C^6 van de Gouda-stempelsnijder (I, p. 82; II, pl. 182) waar de 'English Style' wordt verkregen door het optreden van één enkele afwijkende letter (w^3), die slechts in één enkel boek voorkomt. Dat dit een minder zuivere methode is, blijkt duidelijk indien men ze transponeert in een andere tijd: men kan een autentieke Garamond toch geen letter in Nederlandse stijl noemen, wanneer (wat herhaaldelijk gebeurt) een Nederlandse drukker de letter 'w' laat bijgraveren. Deze voorbeelden mogen volstaan om te tonen dat de terminologie niet de sterkste zijde van het besproken werk uitmaakt. Wij verhelen ons niet de grote moeilijkheden die een nauwkeurige en beknopte karakterisering van een concreet lettertype in de weg staan, maar dit mag geen reden zijn, om stilistische groeperingen in te voeren, die in werkelijkheid moeilijk kunnen gehandhaafd worden.

Hierboven heb ik het systematisch betrekken van de oude lettergiettechniek en daaropvolgend het zoeken naar de graveur van de letter als een methodisch pluspunt voor deze publicatie aangemerkt. Eén en ander neemt echter niet weg dat de auteurs in hun concrete formulering o.i. hier en daar te ver gaan, en nauwelijks nog te achterhalen feiten of toestanden aan een, soms imposant

voorgebrachte, technologische procedure proberen toe te schrijven. De historische deontologie gebiedt ons echter de voorkeur te geven aan onopgeloste aporie dan aan een interessante constructie, die echter in grote mate hypothetisch blijft. In deze kategorie zou ik durven rangschikken de thesis dat de matrijzen van type 1 van Ketelaer en de Leempt (I, p. 13) versleten waren. Is het wel zeker dat deze drukkers matrijzen hadden, en, zo ja, hoe kan men op een gedrukte tekst zien dat zij (en niet de loden letter) versleten waren? Wat betekent feitelijk 'that the matrices were worn out'? Is het redelijk te veronderstellen dat oude matrijzen (die in de handgietvorm nooit onder zware druk komen, in tegenstelling met een matrijs in een moderne lettergietmachine) begeven op de tijdspanne van één à twee jaar? Het feit terzijde latend, wat hier in concreto gebeurde, rijst de vraag of de auteurs bedoelen dat geheel de reeks matrijzen stuk gegaan was, of slechts enkele letters. Het tweede geval is niet ongewoon: een slecht geslagen of gejusteerde matrijs kan men gereedelijk aanvaarden. Het eerste geval is ook mogelijk doch deze hypothese brengt ons tot in de kern van de problematiek van het incunabellettertype. Is een vroege incunabelmatrijs uit koper of uit lood? Een probleem waaraan de auteurs voorbijgingen, zoals zij overigens geen antwoord wisten te vinden op het causaal probleem der diversiteit der incunabeltypes.

Een ander voorbeeld van onvoldoend waargemaakte technologische hypothese vindt men op p. 16, waar de 89 mm Rotunda van Joannes de Westphalia wordt behandeld. De auteurs menen dat 'to the end of his career Johannes de Westfalia continued to use the fount that he had bought in Venice. On various occasions throughout the years we find it rejuvenated. Here we are undoubtedly justified in speaking of newly struck matrices. It would appear that Johannes de Westfalia had extremely good punches at his disposals, the kind of which, as we have observed, the Venetians so prided themselves on. It is therefore most striking that over a period of more than twenty years so few modifications were made to the fount...'. Indien de toestand is zoals in de laatste zin wordt aangeduid (en hierin moeten wij de grote belezenheid der auteurs krediet geven), dan volgt hieruit niet noodzakelijk dat Westphalia over stempels beschikte. Technisch gezien volstaat hier

de veronderstelling van een goede reeks matrijzen. Een nieuwe reeks matrijzen kan men eventueel onderkennen door een nauwkeurige - hoewel in oude drukken veelal onmogelijk door te voeren - studie van de geaccentueerde letters en van de inclinatie, doch van zulk een detailonderzoek wordt door de auteurs geen gewag gemaakt. Indien zulke argumentatie niet wordt aangevoerd, zien wij niet in hoe men nieuw gegoten letter uit oude of nieuwe matrijzen zou kunnen onderscheiden.

Getuigenissen van dezelfde drang om tot meer te komen dan in de praemissen gegeven is, vindt men p. 62 n. 3 en p. 67, fig. 37, waar het voorhanden zijn van matrijzenreeksen gepostuleerd wordt, terwijl men gewoon slechts voorraad loden letter verwacht. Of bezaten de 15de-eeuwse drukkers (ook kleinere) nagenoeg allemaal hun eigen reeksen matrijzen?

Over Westphalia's type 2 (een 118 mm Rotunda, pl. 39-40) schrijven de auteurs dat het ‘is a variant on Jenson type 3: 106 G. There is no reason why this type should not have been obtained from Jenson himself’. De eerste zin is juist. De tweede is een veronderstelling, die men in de huidige stand van het onderzoek beter niet waagt. Het loutere argument van een stylistische gelijkenis is niet voldoende om een letter aan een bepaalde graveur toe te schrijven. De nieuwe wetenschap van de oude letter kan niet op deze grond alleen gebouwd worden.

Nochtans herhalen de auteurs deze m.i. al te vlugge redenering niet zelden. Ik citeer zonder er bij te verwijlen: de toeschrijving van Martens' type 2 en 3 aan Erhard Ratdolt[1], verder de toeschrijving type 5 van Leeu aan Reynaldus de Noviomagio (ik zie duidelijke verschillen in *a* en *g*, o.m.). Zijn de auteurs hier in een val getrapt, waartegen zij zelf (I, p. 48) terecht waarschuwen en waarin zij *niet* vallen wanneer zij de oorsprong van de eerste volwaardige Romein van onze gewesten (Westphalia, type 4) open laten en gewoonweg vergelijken (zonder meer) met een Romein van Florentius de Argentina (HPT, I, p. 60, II, pln. 156-157)?

1. Wat spijtig dat het Ratdolt-specimen (HPT, II, 197) verkleind werd, zodat het voor exact gebruik ondeuglijk wordt. Thans ziet men zich nog steeds verplicht hiervoor het zeldzame werk van G. Mori, *Das Schriftgewerbe in Süddeutschland*, Frankfurt, 1924, pl. 1, te blijven consulteren.

En hiermee zijn wij dan gekomen aan de kwestie der lettersnijders. Ik heb reeds hoger aangetoond dat het zoeken naar lettersnijders de grote theoretische aantrekkelijkheid van deze studie uitmaakt. De auteurs lukten de 15de-eeuwse letters rond een aantal figuren te groeperen, wat een meer gestructureerde visie op het probleem mogelijk maakt, meer dan ooit met Haebler's analytische methode mogelijk of toelaatbaar werd geacht. De eerste lettersteker die zij nominatim voor onze gewesten opeisen, is Johan Veldener te Leuven. Er is geen rechtstreeks getuigenis dat Veldener zelf sneed, doch dat hij de bekwaamheid bezat, leiden zij af uit het feit dat zijn lettertype 1 (een 98 mm Gotiek) ook aanwezig is in de letterkasten van verschillende Keulse drukkers: Therhoeven 1, Schilling, Printer of Dictys, Dares, Flores Sancti Augustini. Deze laatsten blijken niet in staat te zijn het lettertype verder te ontwikkelen, d.w.z. er nieuwe varianten in te leggen ter vervanging van ontbrekende of gebroken letters. Veldener is dat wel, dús is hij de bron. Ik, voor mijn part, volg deze redenering met een zekere aarzeling, ten eerste omdat de *persoonlijke* bekwaamheid van Veldener niet bewezen wordt, ten tweede omdat het een probleem is of de Keulse letter wel dezelfde is als deze van Veldener. De auteurs zelf spreken van ‘virtually identical sets of type’ (p. 19). Doch wij moeten in deze de grotere ervaring van de auteurs krediet geven.

Welke letters schrijven zij nu toe aan Veldener? Ten eerste een reeks Boergondische bastarda's: in 1473, met een vraagteken een onvoldragen 130 mm Bastarda, alleen door Caxton gebruikt (II, pl. 21-22); ik zou hier bij nog een vraagteken meer durven plaatsen. Zolang het niet als waarschijnlijk bewezen is dat geen enkele andere lettersnijder in Keulen (waar Caxton te leer ging) in aanmerking komt voor deze letter, is het gewaagd om ze op naam van Veldener te plaatsen. Men houdt ze beter voor ontoegeschreven. De tweede bastarda aan Veldener toegeschreven is Caxtons type 2 (135 mm, 1475; HPT II, pl. 35-38) toegeschreven op grond van haar voorkomen in één enkel werk dat niet gesigneerd is doch zelf aan Veldener wordt toegeschreven (*De Gambiglionibus*, CA 169). Verder geen bewijs. De derde bastarda hem toegewezen, is de grote 162 mm bastarda van Colard Mansion (1476); ze wordt aan Vel-

dener toegeschreven wegens zijn gelijkenis (HPT II, pl. 58-59) met de juist besproken Caxtonletter. Beide, zeggen de auteurs, ‘must have been designed by one and the same hand’. De vierde bastarda is een 114 (-118) mm letter, die Veldener zelf (1478-1484; type 5, HPT II, 83-84), Brito (1477-1478, type 2, HPT II, 85), en William de Machlinia (1486-, type 4, HPT II, 86) gebruiken. De auteurs (HPT I, 47) omschreven hun toeschrijving als volgt: ‘a bastarda related to the Burgundian types, which he may be assumed to have made in Louvain for Caxton and Colard Mansion’. De andere Bastarda's in de Nederlanden worden toegeschreven aan de East Flanders typecutter (De Keysere, 1, 4 A, 4 B, Loeffs, 1; HPT II, 122-127) aan Van Symmen (Leeu, 11, van Liesvelt, 2; HPT II, 230-232), aan Conrardus de Paderborn (type 2; HPT II, 65-66). De mengvorm Leeu 14 (HPT II, 204) en de Schwabacher van Pafraet (type 8, HPT II, 278-279) worden niet toegeschreven.

Aan Veldener worden ook drie Textura's toegeschreven. De eerste is de 135 mm Textura van Caxton (1475, HPT I, 24; II, 61), aan Veldener toegeschreven, omdat deze letter gebruikt vanaf 1484 (Veldener type 6; HPT I, 64-68; II, 125; ook door Loeffs (II, 63) en door Matthias van der Goes (II, 64) gebruikt). De beperktheid van de getoonde letter laat echter in de drie laatste gevallen nauwelijks toe deze thesis te toetsen. Een tweede Textura (118 mm) komt voor bij Brito (type I, HPT I, 64; II, 87). Zij wordt aan Veldener toegeschreven omdat zij samen met Veldeners vierde bastarda (zie hierboven) én bij Brito én bij William de Machlinia voorkomt. Vermits nu de bastarda aan Veldener wordt toegeschreven, zou dit ook met de Textura kunnen geschieden. De derde textura komt alleen bij Veldener voor (type 7; 140 mm; 1486; HPT I, 49, 62; II, 183-184). Zij wordt toegeschreven op grond van dit eigen gebruik. Mij persoonlijk lijkt zij zó Duits, dat het mij niet zou verwonderen moest men ze in Duitse drukken terugvinden. Haar stijl is daarenboven helemaal in tegenstelling met de twee voorgaande textura's. Evolueerde Veldener of vergisten de auteurs zich?

Het was de auteurs niet altijd mogelijk een bepaalde naam te plaatsen op een manifeste gemeenschappelijke bron van lettertypes.

Dan nemen zij terecht hun toevlucht tot omschrijvingen als the East Flanders typecutter, of nog the Gouda typecutter.

Deze laatste zullen wij even in detail volgen: hij wordt voornamelijk besproken blz. 38 en 80-82 van deel 1. Hij wordt verantwoordelijk geacht voor 9 lettertypes - alle Textura's, op één Rotunda na - gespreid over een periode gaande van 1477 tot 1498. HPT voert in dit verband een nieuwe, m.i. nuttige, handgreep in: Proctor nummerde de lettertypes van de *drukkers*, (Leeu 1, 2, 3, 4), HPT alfabetiseert de lettertypes van de *snijders* (bijv. Lettersnijder A, B, C). De eerste drie lettertypes van de Gouda typecutter worden eigenaardig genoeg niet beletterd evenmin als de lettertypes van Veldener overigens; zij worden ook niet opgenomen in het paragraaf aan de Goudse snijder gewijd, zonder dat de reden van deze uitzonderingen duidelijk wordt gemaakt. De laatste zes worden wel opgenomen: zij worden aangeduid als Gouda typecutter type A, B, C, D, E, F. De eerste drie lettertypes zal ik dan maar, in de loop van de verdere uiteenzetting, volledig willekeurig, X, Y, Z noemen.

Deze lettertypes worden toegeschreven nagenoeg alleen op grond van hun eerste ontstaan in Gouda. Even worstelen de auteurs (I, 82) met het probleem of er geen twee lettersnijders kunnen zijn, doch gaan hierop niet in.

Toch kan men dit probleem niet ontlopen, evenmin overigens als de vraag naar de methode. Is het eerste optreden van een lettertype in een bepaalde plaats werkelijk alleen een voldoende reden tot toeschrijving? Zelfs met alle eerbied van het vrije recht tot vorming van een wetenschappelijke hypothese zouden wij op deze grond *alleen* nooit durven toeschrijven. Wij zouden dit - hoewel voorzichtig en met alle nodige voorbehoud - wél durven, indien ook aan een tweede voorwaarde voldaan wordt: deze namelijk van een stilistische gelijkenis of ontwikkeling.

Wanneer wij nu de aan de Goudse snijder toegeschreven Textura's (alle nagenoeg van hetzelfde corpus: 100 mm) chronologisch schikken krijgen wij een overzicht, zoals vervat in tabel I, hiernavolgend op blz. 270.

Men bemerkt aan de commentaar dat de toewijzingen in HPT niet zonder meer moeten of kunnen aanvaard worden. Ik hoor nu

Tabel I: De textura's van de Gouda type-cutter.

letter	datum	gebruikt door	HPT II	beoordeling
X	1477	Leeu 1	72	onrijp, primitief werk
Y	1477	Leeu 2	73	duidelijke vooruitgang: een gevormde Textura
Z	1483	Bellaert 1 (= Leeu 4)	141-142	voldragen Textura, met individuele kenmerken: *A* met rechtse haarlijn
A	1484	Strael der Minnen 1	163	primitive Textura, onmogelijk van dezelfde hand als voorgaande; vergelijk beider *g* bijv.
B	1486	God. van Boloen	167-168	goede Textura; niet van hand A; hand Z evenmin waarschijnlijk: zie behandeling *g*. *A* met 2 doornen.
C	1486	Joh. Andreae 1 (en vele anderen, mits enkele varianten C-C[6]; zie tabel, HPT, I, 8).	169-180	Een meesterwerk: uitermate verspreide letter. In gebruik tot einde 16de eeuw (1576); d.w.z. geslagen in koperen matrijzen. Sommige details

				herinneren aan hand Z (*A, g*)
D	1488	van Ghemen 1	217	Een Rotunda, onmogelijk te vergelijken met voorgaande of volgende letters.
E	1492	Blaffert 2	268	Een iets grotere letter (113 mm); de eerste van een stylistische reeks die voort loopt tot in de 16de eeuw. Vrij primitief. *A* en *g* verwant met B. Een letter die onmogelijk kan gegraveerd zijn door iemand die C reeds onder de knie had.
F	1498	Vita Lidwinae (= Donatus 8966-8967)	284-285	Blijkbaar verbeterde versie van E. Nog steeds niet op peil van C.

wel opwerpen dat deze beoordelingen van stijl en ontwikkeling een nogal subjectieve benadering is van een historisch gegeven. Akkoord, maar anderzijds zal men moeilijk het gemeenschappelijk auteurschap van letters als C en E kunnen doen aanvaarden, door gelijk wie die onbevooroordeeld naar deze letters kijken wil. E en F zijn overigens lettertypes, die men met 16de-eeuwse lettertypes moet vergelijken. Zij behoren tot de zog. Severszoon-groep. Deze Amsterdamse drukker gebruikt inderdaad in het begin der 16de eeuw niet minder dan 4 corpsen die duidelijk één stilistische groep

vormen (*A* met 2 sporen, *I* met neus). Zij verschijnen in volgende volgorde: 1492, type E (Blaffert), 1498, type F (Vita Lydwina), 1503, (98 mm, Jan Severszoon), 1508 (108 mm, Jan Severszoon), 1515 (200 mm, Jan Severszoon). Type F wordt, geloof ik, in de 16de eeuw ook gebruikt door Jan Severszoon (1508), door Doen Pieterszoon (1522), en, ondanks HPT I, 82, n. 5, ook bij Vorsterman te Antwerpen (NAT II, 1, 10, 11, III, 217; NK 392). Het Museum Enschedé bewaart nog de matrijzen (No. 39, *Gros Romain flamand*, volgens Charles Enschedé, *Fonderies de caractères*, p. 28), en Johannes Enschedé toonde deze letter in zijn letterproef van 1768 met een gecontamineerde onderkast.

Met Henric Van Symmen bevinden de auteurs zich op iets zekerder grond: hij is ons bekend als lettersteker van Gerard Leeu, die in 1492 zijn meester doodde bij een twist omtrent de vraag of hij ook voor andere drukkers mocht graveren. De archieftekst laat niet toe met zekerheid te weten of Van Symmen reeds sedert lang voor Leeu had gewerkt, noch of hij nadien voor andere drukkers werkte. Hier ligt het terrein dus wijd open voor een hypothese. HPT kiest in beide gevallen categoriek stelling. Van Symmen zou niet alleen de graveur zijn van de Leeu's lettertypes (Nos 8, 9, 10, 11, 12) in gebruik vanaf resp. 1489, 1491, 1491, 1489, 1491, doch hij zou ook, onder de verdere naam van Henric Pieterszoon Lettersnider ook nog later gewerkt hebben.

Laat ons even beide stellingen onder de loupe nemen. Als graveur van Gerard Leeu, worden aan Van Symmen volgende letters toegeschreven (HPT I, 70-71), opgesomd in de hierna volgende tabel 2.

Ook hier staat men, juist zoals in de twee hierboven aangehaalde gevallen, voor een amalgaam van verschillende lettersoorten, waarbij de toeschrijving alleen blijkt te berusten op het gelijktijdig verschijnen dezer lettertypes op één plaats. De vraag is nu weer: is deze grond voldoende?

De tweede vraag: ‘is Van Symmen gelijk te stellen met Henric Lettersnider,’ is al even moeilijk te trancheren: enerzijds verschillen de namen totaal (Henric van Symmen t.o.v. Henric Pietersone van Rotterdamme) en heeft laatstgenoemde een eigen stijl,

Tabel 2: De aan Henric Van Symmen toegeschreven letters.

1489	Leeu 11	(HPT II, 230-231)	een 99 mm Bastarda
1489	Leeu 8	(HPT II, 233-234)	een Rotunda, met de capitalen van types 11 en 12, waarbij ik toch de vraag durf stellen of de onderkast niet ingevoerd werd.
1491	Leeu 12	(HPT II, 243)	een zware Textura; dezelfde capitalen als type 11
1491	Leeu 9	(HPT II, 245-246)	een prachtige delicate Textura, nauwelijks verwant met één der voorgaande letters
1491	Leeu 10	(HPT I, 248)	een zeer grote 500 mm Textura, waarvan men zich afvraagt of ze niet in hout gesneden werd. In de 'Table of Derivation' (I, pp. 235-238) wordt ze niet meer aan Van Symmen toegeschreven, dit in tegenstelling met HPT, I, p. 71.

die met geen der Leeu-letters verwant is (wel met de letters der Severszoongroep), anderzijds begint Henric Lettersnijder juist te werken nà de dood van Leeu. De cruciale vraag, waarop m.i. geen antwoord werd gegeven, blijft open: Is de twist Leeu-Van Symmen niet precies ontstaan, nadat Henric Pieterszoon in de Scheldestad het voorbeeld van zijn onafhankelijkheid als lettersnijder had gegeven. Hiervoor pleit het feit dat Lettersniders eerste type een 99 mm Textura reeds gedurende het jaar 1492 (na 20 maart) verschijnt, zodat de graveur allicht reeds eind 1491, aan dit type begon te graveren, terwijl de fatale ruzie tussen Leeu en Symmen eerst in december 1492 plaats greep (HPT I, 92). Hiertegen pleit dan weer dat wij na de vrijlating van Van Symmen (ca. Kerstmis 1492) niets meer van hem horen.

Men ziet dat de balans in geen geval bepaald naar één der twee kanten doorslaat. Een meer genuanceerde uiteenzetting ware hier zonder twijfel gewenst geweest.

Henric Pieterszoon Lettersnider is - afgezien van het zo juist behandelde probleem van identificatie - op de traditionele manier behandeld. In navolging van wat Kruitwagen in *De Gulden Passer* van 1923 schreef, worden hem drie lettertypes toegekend; drie Textura's: type A: 98 mm: 1492; Type B: 82 mm: 1496; type C:

115mm: 1500. Het zijn drie lettertypes die tot ver in de 16de eeuw gebruikt worden. Bij de uiteenzetting der auteurs kan nog gevoegd dat matrijzen van lettertypes A en B nog bestaan, resp. in het Museum Enschedé en het Museum Plantin-Moretus (*ad* HPT I, 95), dat Jan Dingelsche in geen geval kan gelijk gesteld met Henric Lettersnider (*ad* HPT I, 98). Het probleem van het verschil tussen A^1 en A^2 is niet opgelost door alleen te wijzen op de *J* met 2 of 3 sporen. Ook de *A* schijnt af te wijken bij Van der Goes, Bax en Van Breda.

Hoge bomen vangen veel wind... Het enigszins critische einde van deze bespreking werd geïnspireerd door het enorme belang van deze publicatie, eerder dan door de omvang der onvolkomenheden. Deze zijn niet alleen klein, maar zelfs geheel te verwaarlozen in verband met het hoofddoel waarvoor dit werk is gemaakt: de identificatie van anonieme en ongedateerde incunabelen. Op dit terrein bezit thans de Nederlandse en Belgische bibliografie een werkinstrument, waartegenover geen enkel land iets gelijkaardigs kan stellen. Vele volgende generaties bibliografen, historici en filologen zullen de auteurs dank weten voor het omvangrijke en preciese werk, vervat in deze twee met grote zorg uitgegeven delen.

Bibliographie de l'histoire du livre en Belgique
Bibliografie van de geschiedenis van het boek in België
1965**

(Publiée avec le concours du Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre. - Met de steun van het Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het Boek).

Généralités

1. Bockstaele (Paul). *Bibliografie van de geschiedenis der wetenschappen in de Nederlanden.*
Scientiarum historia, 7 (1965), afl. 2, p. 127-136; afl. 4, p. 229-240.

Systematische bibliografie. Vgl. *Bibl.* 1964, nr. 1.

2. *Bulletin [de la] Bibliothèque royale de Belgique.* 9e année (1965). Cf. *Bibl.* 1962, no 2.
2bis. *Bulletin [van de] Koninklijke Bibliotheek van België.* 9de jaargang (1965). Vgl. *Bibl.* 1962, nr. 2bis.

3. *Bulletin codicologique.*
Scriptorium, 19 (1965), p. 111-198 et 297-367.

Septième livraison de la 'Bibliographie courante des études relatives aux manuscrits' (cf. *Bibl.* 1959, p. 214; 1960, no 1; 1961, no 1; 1962, no 3; 1963, no 2; 1964, no 3): un total de neuf cents notices rédigées par cinquante collaborateurs.
[M.-Th.L.]

* Et compléments des années précédentes (v. *De Gulden Passer*, 1960 et suiv.). La mention *Bibl.*, suivie d'un millésime, désigne nos publications antérieures.
* En aanvullingen van de vorige jaren (zie *De Gulden Passer*, 1960 en volg.). De vermelding *Bibl.*, door een jaartal gevolgd, duidt onze vorige publikaties aan.

L'imprimerie, la librairie, l'édition

Voir aussi les n°s 28, 29, 32, 39, 81, 106, 114.

4. Baudin (Fernand). *Het Belgische boek. Anderhalve eeuw boektypografie, 1815-1965, in Amerika, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Italië, België en Nederland.* Uitgegeven ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan der N.V. Drukkerij G.J. Thieme Nijmegen. Nijmegen, G.J. Thieme, 1965, 8°, ill., p. 289-330.

Dans le chapitre réservé à la Belgique, Fernand Baudin divise en trois ‘périodes’ les années 1815-1960. La seule qu'il soit possible de délimiter nettement est celle de la contrefaçon belge (1815-1852). Notre production est alors gigantesque et d'une qualité souvent très élevée. De 1852 à 1964 une littérature nationale de langue française se développe. Aussitôt formée, elle se confond avec la littérature française, par la forme typographique, comme par l'expression littéraire. Auguste Vermeylen fonde *Van nu en straks*. H. van de Velde en fait la mise en page et l'ornementation. Les écrivains y sont Néerlandais aussi bien que Belges. Vient le *modern style* (1883-1895) où se distinguent plus particulièrement l'éditeur Deman et l'illustrateur Van Rijsselberghe. Quant à la troisième période, après 1918, elle a encore moins une physionomie distincte, que la précédente malgré les louables efforts de quelques isolés. Après 1945, toute caractéristique dans la production des deux cultures nationales est plutôt négative. Seuls l'album d'image et le livre de poche font sonner favorablement le nom de la Belgique à l'étranger.

[A.]

5. *Calligraphy & printing in the sixteenth century.* Dialogue attributed to Christopher Plantin in French and Flemish facsimile. Antwerp, 1964, 12°. Cf. *Bibl.* 1964, n° 64.

Comptes rendus: CARTER (Matthew), dans: Journal of the Printing Historical Society, 1 (1965), p. 99-101. - The papers of the Bibliographical Society of America, 59 (1965), fasc. 1, p. 94.

6. Colin (Georges). *Bibliographie des premières publications des romans de George Sand.* Bruxelles, Société des bibliophiles et iconophiles de Belgique, 1965, 8°, 176 p.

Tiré à part remanié, corrigé et augmenté, de la série d'articles analysés dans *Bibl.* 1961, n° 9; 1962, n° 14; 1963, n° 9.

[A.]

Comptes rendus: CARITÉ (Maurice), dans: Bulletin de la librairie ancienne et moderne, 45 (1965), fasc. 74, p. 108-109. - HORODISCH (A[braham]), dans: Börsenblatt für den deutschen Buchhandel, 21 (1965), fasc. 89, p. 2375-2376.

7. Darquenne (Roger). *Histoire économique du département de Jemappes.* Mons; Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut & Cercle archéologique de Mons, 1965, 8°, 371 p. (Mémoires et Publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut, vol. 79, fasc. 1; Annales du Cercle archéologique de Mons, vol. 65).

Dans cette histoire économique et sociale du Hainaut pendant la période française, l'auteur rappelle que dans les premiers temps de la Révolution, une partie de la famille Plon quitta Mons pour s'installer à Paris et y fonder la grande maison d'édition que l'on connaît. Il évoque ensuite la stricte surveillance dont firent l'objet sous l'Empire les dix plus grandes imprimeries de cette province: cinq à Mons, quatre à Tournai et une à Charleroi.

[M.L.]

8. Davies (D.W.). *Dutch influences on English culture*, 1558-1625. Ithaca, Cornell University Press, (1964), 8°, ill., 38 p. (Folger booklets on Tudor and Stuart civilization).

Le chapitre 'Printing and publishing', p. 21-23, décrit la situation des imprimeurs et libraires étrangers réfugiés en Angleterre, et évoque le marché du livre anglais dans les Pays-Bas, Septentrionaux et Méridionaux.

[G.C.]

9. Dopp (P[ierre]-H[erman]). *Les contrefaçons belges de Lamartine.* Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 41-42, p. 109-119; fasc. 43, p. 247-254; fasc. 44, p. 351-352.

Suite des articles analysés dans *Bibl.* 1961, n° 10, 1962, n° 18, 1963, no° 13, et 1964, n° 7.

[G.C.]

10. Droz (Eugénie). *Christophe Plantin, imprimeur de Guy de Brès, 1555.* Het boek, 37 (1964-65), afl. 2, p. 57-72.

Les caractères typographiques et les filigranes du *Baston de la foy chrestienne*, du réformateur belge Guy de Brès († 1567), permettent d'attribuer à Christophe Plantin cette brochure datée de Lyon, 1555. L'auteur évoque les débuts énigmatiques de la carrière de l'architypographe.

[H.V.]

11. Escarpit (Roger). ***La révolution du livre.*** **Paris, Unesco & Presses universitaires de France, 1965, 8º, tab., diagr., 163 p.**

Étude historique et sociologique des importantes transformations qui ont affecté le monde du livre durant les dernières décennies. À cette occasion, l'édition belge est située pour y être examinée, dans le contexte international.

[M.L.]

12. Engelhart (Ben) & Brand (Chris). ***Gerard Mercator-cartographer and writing master.***
Calligraphy and palaeography; **essays presented to Alfred Fairbank on his 70th birthday. Edited by A.S. Osley. (London), Faber & Faber, (1965), 8º, p. 137-148, ill.**

Rappel de l'importance de l'italique dessinée par Mercator, spécialement dans son application à la cartographie.

[G.C.]

13. Geldhof (Jozef). ***Uitgeverstribulaties van Victor Huys.***
Biekorf, 66 (1965), afl. 12A, p. 401-404.

Moeilijkheden in verband met de eerste uitgave (1860) van V. Huys' werk over L. Baekeland, betreffende het recht van herdruk en vertaling dat de uitgever Edward Neut voor zich alleen opeiste.

[E.C.-I.]

14. Goovaerts (Alphonse). ***Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas.*** **Amsterdam, 1963, 8°. Vgl.** ***Bibl.*** **1963, nr. 15.**

Bespreking in: The Papers of the Bibliographical Society of America, 59 (1965), afl. 1, p. 96.

15. Kronenberg (Maria E.). ***Bij een onbekende Luther-druk van Jan Seversz. te Leiden (met datum V Augustus 1520).***
Het boek, 37 (1964-1965), afl. 2; blz. 73-76.

The recent find of an undescribed edition of Luther's *Confitendi ratio* (dated 5 Aug. 1520), which proved to have been printed by Jan Seversz. at Leyden, has enabled the author to add some supplementary notes to her former article on the printer (in *Het Boek* of 1924). Though he was accused in the lawsuit a°. 1924 of having printed Luther editions, she had still to state in 1924 that none of them were known. Now that several have been spotted in the course of years it was possible to offer a list of six titles. All proving, that besides publishing the *Summa der godliker scrifturen*, the direct cause of Seversz.'s condemnation in 1524, the Leyden printer has been a promulgator of Luther editions in the Northern Netherlands of great importance. The titlepage with date of his *Confitendi ratio* shows such a remarkable resemblance to an edition of Hillen van Hoochstraten that it may be assumed to have been copied from this Antwerp edition, in order to avoid detection.
[A.]

16. Kronenberg (Maria E.). ***Contacten van Karel van Gelder met de drukpers en de wetenschappelijke wereld.***
Het boek, 37 (1964), afl. 1, p. 1-10.

Hertog Karel van Gelder als opdrachtgever van post-incunabelen, voornamelijk met katholieke inslag.
[A.]

17. ***Plantin-Rubens. Arte grafica e tipografica ad Anversa nei secoli XVIe XVII.*** **Catalogo della Mostra allestita nella Biblioteca dell'Archiginnasio, 9-23 maggio 1965. Bologna, Biblioteca dell'Archiginnasio, 1965, 8°, co., portr., ill., cart., facsim., mus., XVII-171 p.**

En mai 1965, la Bibliothèque communale de Bologne a accueilli, sous l'égide de Plantin et Rubens, une importante exposition consacrée aux arts graphiques à Anvers, aux XVIe et XVIIe siècles: exposition organisée dans le cadre de l'Accord culturel

italo-belge, avec le concours de la Ville d'Anvers et du Musée Plantin-Moretus, de l'Université et de la Commune de Bologne, de la Biblioteca dell'Archiginnasio et de la Sovrintendenza bibliografica Bologna-Romagna-Marche. Un précieux témoignage de cette manifestation subsiste sous la forme d'un gros catalogue fort de deux cent quatre-vingt-dix-neuf notices et de quatre-vingt-dixneuf illustrations hors texte. Les notices, à la fois précises et bien documentées, ont été regroupées sous huit têtes de chapitres, dont on retiendra ici plus particulièrement les trois dernières: la typographie à Anvers, Christophe Plantin et les Moretus. Ces chapitres sont introduits par Léon Voet et subdivisés à leur tour en plusieurs paragraphes, qui correspondent aux différents aspects de l'âge d'or de la typographie anversoise, tels qu'ils se reflètent surtout dans la production de l'Officine plantinienne.

[M.-Th. L.]

18. Poulle (Emmanuel). *La bibliothèque scientifique d'un imprimeur humaniste au XVe siècle. Catalogue des manuscrits d'Arnaud de Bruxelles à la Bibliothèque Nationale de Paris.* Genève, Librairie Droz, 1963, 8°, 103 p., ill. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, LVII).

Inleiding tot een beschrijving van de handschriften die deel uit gemaakt hebben van de bibliotheek van Arnaldus de Bruxella, die te Napels als kopiist (1455-1494) en drukker (1473-1477) werkzaam was.

[E.C.-I.]

Besprekingen: GASNAULT (Pierre), in: Bibliothèque de l'École des Chartes, 99 (1963), p. 240-242; WICKERSHEIMER (Ernest), in: Archives internationales d'histoire des sciences, 17 (1964), afl. 67, p. 171-172.

19. Richter (Günter). *Verlegerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des Dreissigjährigen Krieges.* Herausgegeben und beschrieben von Günter Richter. Wiesbaden, Guido Pressler, 1965, f°, facsim., 42 p.-22 pl.

Samengebracht zijn een twintigtal reclamebladen van Duitse of Zwitserse drukkers en uitgevers; één uitzondering: de *Catalogus librorum Typographiae Plantini* van 1579. Behalve de reproduktie in oorspronkelijk formaat, worden alle onduidelijke woorden of passages, benevens de handgeschreven aantekeningen, afzonderlijk hernomen.

[E.C.-I.]

20. Van Buyten (L.). *Het kontrakt van Bartholomeus Gravius, Anthonis-Maria Bergaigne en Jan Wan voor het drukken van de 'Leuvense Bijbels' (1547).*
Mededelingen van de geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving - Bulletin de la société d'histoire et d'archéologie de Louvain et environs, 5 (1965), fasc. 2, p. 83-95.

Pour l'édition d'ouvrages exigeant un gros investissement, il n'était pas rare de voir un imprimeur former une association temporaire avec l'un ou l'autre confrère. C'est un contrat de ce genre, qui a été retrouvé aux archives de Louvain. Il concerne l'édition des traductions néerlandaises et françaises de la bible louvaniste de 1547, qui parurent en 1548 et 1550, et pour lesquelles J. Gravius s'associa en 1547 avec J. Waen & A.M. Bergaigne. Ce document nous révèle, chose encore inconnue pour l'impression louvaniste, la forme et les conditions de pareille association. En annexe, le texte du contrat.

[G.G.]

21. Vanderheyden (Jan Frans). ***De boekdrukkunst en de opkomst van de neo-filologie.***
Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde (n.r.), 1965, afl. 1-2-3-4, p. 5-30.

Over de rol van drukkers als vertalers en uitgevers van antieke en middeleeuwse teksten, zoals W. Caxton, J. Gymnicus, J. Lambrecht, C. Plantin, e.a.
[E.C.-I.]

22. Van Durme (Maurice). ***Inédit plantinien.***
Gutenberg-Jahrbuch, 40 (1965), p. 179.

Publication d'une lettre (1571) de Philippe II à Juan de Züñiga, ambassadeur d'Espagne à Rome, au sujet de la *Biblia polyglotta* de Plantin.
[H.V.]

23. Van Eeghem (Willem). ***Brusselse dichters: Thomas van der Noot (ca. 1476-ca. 1525).***
De Brusselse post, 15 (1965), afl. 1-12, telkens op p. 2.

Voortzetting van de bespreking van de werken van de dichter-drukker Thomas van der Noot.
(Vgl. *Bibl.* 1961, nr. 20, 1962, nr. 29, 1963, nr. 28 en 1964, nr. 19).
[E.C.-I.]

24. Vervliet (H[endrik] D[ésiré] L.). ***The Garamond types of Christopher Plantin.***
Journal of the Printing Historical Society, 1 (1965), p. 14-20, ill.

Plantin possédait douze séries de caractères gravés par Claude Garamont ou Garamond, dont le Musée Plantin-Moretus possède encore les fontes, les matrices, parfois même les poinçons. Le Musée procède actuellement à la fonte de nouveaux caractères, à l'aide des anciennes matrices.
[G.C.]

25. Vervliet (Hendrik D.L.). ***De Garamondletters van Christoffel Plantin.***
Antwerpen; tijdschrift der Stadt Antwerpen, 11 (1965), p. 162-166.

Vertaling van het voorgaande nr.

26. Vilain (O.). ***Oostendse drukkers.***
Biekorf, 66 (1965), afl. 3, p. 93.

Aanvullingen op artikel in *Biekorf*, 1964. Vgl. *Bibl.* 1964, nr. 24.

27. Voet (Léon). ***The making of books in the Renaissance as told by the archives of the Plantin-Moretus Museum.***

PaGA, printing & graphic arts, 10 (1965), fasc. 2, p. 33-62.

Histoire de l'impression, de l'édition et de la vente du livre imprimé chez Plantin. Basé sur les archives de Plantin et sa correspondance, cet aperçu vivant et précis n'omet aucune étape de l'impression du livre, ni les rapports avec l'autorité (censure et privilège), ni les rapports avec les auteurs et collaborateurs, et témoigne d'une organisation du travail et d'une organisation sociale remarquables. Plantin établissait ses prix sur base du coût de production, du tirage et des possibilités de vente (son marché s'étendait jusqu'en Afrique du Nord). Fait exceptionnel, les archives Plantiniennes permettent d'en faire un calcul très précis pour quelque deux cents publications. L'article est illustré de fac-similés et de photos se rapportant aux différentes étapes de l'impression.

[G.G.]

L'illustration

Voir aussi les n°s 4, 58, 89.

28. Buvé (Albert) & Nauts (Herman). ***Iconografie en volksgebruiken. Oude Wase bedevaartvaantjes en bedevaartgebruiken.***
Annalen van de Oudheidkundige Kring van het land van Waas, 68 (1965), afl. 1-2, p. 111-145.

Les auteurs ont répertorié les nombreux lieux de pèlerinage du pays de Waas et dressé une liste des drapelets qu'on y rencontre. Parmi les imprimeurs anciens ou contemporains qui ont publié plusieurs de ces drapelets, on relève les noms de Isabella Hutsens (Anvers, milieu du XVIIIe s.), E. Dalschaert-Praet (Saint-Nicolas, début du XIXe s.) et Van Fleteren (Gand, milieu du XIXe s.) et des firmes actuelles J.D.B. Hemelsoet à Gand et Strybol-Vercruyssen et Maurice Van Haver à Saint-Nicolas.
[A.R.]

29. Kunel (Maurice). ***Un conflit entre Kistemaeckers et Félicien Rops.***
Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 44, p. 314-331.

Chargé par l'éditeur bruxellois Henry Kistemaeckers d'illustrer *Six morceaux de littérature* de Léon Cladel, *Le Christ au Vatican* de Victor Hugo et *La sainte Chandelle d'Arras* de l'abbé Dulaurens, Félicien Rops lui demanda une avance de fonds. Celui-ci refusa. Il s'ensuivit une correspondance, que publie M. Kunel, et qui marqua la fin de la bonne intelligence entre l'artiste et l'éditeur. Par la suite, Rops fut brouillé aussi pendant un certain temps avec Théo Hannon, à qui il reprochait d'avoir laissé Kistemaeckers joindre à la réimpression des *Rimes de joie* une eau-forte gravée antérieurement pour les *Six morceaux de littérature de Cladel.*
[G.C.]

30. Kunel (M[aurice]). ***Rops et Draner.***
La vie wallonne, 39 (1965), n.s., fasc. 312, p. 279-381.

Publication d'une lettre inédite de Rops à Draner, à propos de la collaboration du dernier au journal humoristique bruxellois *Uylenspiegel*, fondé par Rops en 1856. Rops propose au caricaturiste d'être son représentant commercial à Liège.
[A.R.]

31. Monroy (Ernst Friedrich von). *Embleme und Emblembücher in den Niederlanden, 1560-1630.* Hersg. von Hans Martin von Erffa. Utrecht, 1964, 4°. Vgl. *Bibl.* 1964, nr. 27.

Bespreking: C. KRUYSKAMP in: Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 81 (1965), afl. 4, p. 302-305. Betwijfelt enigszins het nut van deze uitgave naar een onvoltooid nagelaten handschrift; heel wat is immers sedert de datum van ontstaan (vóór 1940) voorbijgestreefd; de uitvoerige aantekeningen verhelpen aan dit euvel slechts ten dele.

[E.C.-I.]

32. Vandeloise (Guy). ***Jules Renard (dit Draner).*** **La vie wallonne, 39 (1965), n.s., fasc. 311, p. 161-175.**

Jules Renard dit Draner, caricaturiste qui travailla surtout pour des journaux parisiens et illustra des livres et almanachs publiés à Paris, était né à Liège en 1833. Fils d'un imprimeur-libraire liégeois, il fut dans sa jeunesse employé de librairie.
[A.R.]

La reliure

Voir aussi les n°s 51 et 58.

33. Godenne (Willy). ***Les reliures de Plantin.*** **(Bruxelles, W. Godenne), 1965, ill., 26 p.**

Précisions sur trois reliures de Christophe Plantin.
[G.C.]

34. Indestege (Luc). ***Zierformen auf Einbänden brügger Kaufmannsbücher.*** **Gutenberg-Jahrbuch, 40 (1965), p. 399-405.**

Studie over de typische blinddruk-versiering (met hagiografische of ornamentale motieven) van Brugse koopliedenregisters.
[H.V.]

35. Jadot (Jean). ***Un supralibros aux armes de Félix du Muy-Blanckart.*** **Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 41-42, p. 87-92.**

Description d'une reliure armoriée recouvrant un livre offert à Marie-Antoinette-Charlotte de Blanckart, comtesse du Muy.
[G.C.]

La presse

Voir aussi le n° 30.

36. Blanpain (Marthe). Le '*Journal de Bruxelles*'. *Histoire interne de 1863 à 1871.* Leuven-Louvain, Éditions Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts; 1965, 8°, 57 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 39 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 39).

Étude historique de la vie de ce quotidien catholique bruxellois, pendant les années où il eut comme rédacteur Alexandre Delmer, qui consignait quotidiennement dans ses carnets personnels le récit des événements auxquels il avait assisté. Ces carnets sont la source principale de l'auteur.

[M.L.]

37. De Vroede (M.). *De Belgisch-Limburgse pers van* 1830-1860. Leuven-Louvain, 1963, 8°. Vgl. *Bibl.* 1964, nr. 31.

Besprekingen: Revue du Nord, 46 (1964), afl. 181, p. 299. - MUNSTERS (A.), in: De Maasgouw, 84 (1965), afl. 5, kol. 158-159.

38. Didier (Fr.). ***De publieke opinie in de districten Kortrijk en Roeselare vóór de Revolutiemaanden van 1830.***
Verslagen en mededelingen van de Leiegouw, 6 (1964), afl. 2, p. 201-220; 7 (1965), afl. 1, p. 31-48.

L'auteur a puisé la documentation de son article dans les journaux révolutionnaires ou gouvernementaux qui paraissaient en Belgique à la veille de 1830. Citons les journaux de l'opposition: *Mathieu Laensberg* de Liège, *Le Catholique* de Gand, le *Courrier de la Meuse*, *Le Belge bruxellois*, le *Courrier des Pays-Bas*, la *Nieuwe Gazette van Brugge*, *Den Vaderlander* et *Den Standaerd van Vlaenderen.* La presse gouvernementale est représentée par la *Gazette des Pays-Bays*, *De Gazette van Brugge*, *Le Journal de Gand* et *Den Landmansvriend.*
[A.R.]

39. Lemaire (C[laudine]). ***August Vermeylen en Henry van de Velde. Voorgeschiedenis van het tijdschrift 'Van Nu en Straks'.***
Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 1, p. 84-96.

Dans le courant de l'été 1892, Auguste Vermeylen et Henry van de Velde se rencontrèrent à deux reprises pour discuter de la création d'une revue flamande d'avant-garde et jeter les bases de 'Van Nu en Straks', dont le premier numéro parut le 1er avril 1893. Ces entretiens décisifs sont relatés en détail par van de Velde dans ses mémoires. Le texte de cette relation est publié ici, dans sa version originale française, d'après les archives de l'artiste (Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, F.S. × 4, p. 115-127 et F.S. × 89).
[M.-Th. L.]

40. Lory (J[aques]). ***Panorama de la presse belge en 1870-1871.***
Leuven-Louvain-Paris, 1963, 8°. Cf. *Bibl.* 1964, n° 35.

Comptes rendus: Revue du Nord, 46 (1964), fasc. 181, p. 298-299. L'étude contient des portraits précieux de journaux belges de 1870, mais donne la priorité à la presse bruxelloise, ce qui la déséquilibre un peu. - GILLET (Marcel), dans: Revue du Nord, 47 (1965), fasc. 187, p. 685-686.
[M.B.]

41. Luykx (Th.) ***Brugse kranten en gazettiers in de Spaanse Nederlanden.***

Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation te Brugge, 51 (1964), p. 195-225.

Cet article essaie d'établir l'activité des imprimeurs de journaux brugeois qui succédèrent à Nicolas Breygel, au XVIIe siècle. Ces imprimeurs sont Lucas vande Kerckhove, Alexandre Michiels, le fils de la veuve Clouwet et Pieter Roose. Aucun exemplaire de leurs publications n'a été conservé, mais différentes pièces d'archives (requêtes, procès,...) permettent d'établir leur activité jusque vers 1678-1679.

[J.B.]

42. Vandervorst-Zeegers (J.). *Le 'Journal de Bruxelles' de 1871 à 1884.* Leuven-Louvain, Éditions Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts; 1965, 8°, 315 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 36 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 36).

Seul journal catholique belge capable de rivaliser avec les feuilles libérales, le '*Journal de Bruxelles*' connut une période difficile de 1871 à 1878, sous la direction d'Erèbe. Trop docile aux injonctions de la droite parlementaire dont il était l'organe, manquant de ligne politique personnelle, ce journal était considéré par l'opinion

comme étant l'officieux du gouvernement Malou. De 1878 à 1884, sous l'impulsion du baron de Haulleville, le *Journal de Bruxelles* atteignit son apogée. Défenseur de la Constitution, il exerça une influence durable par son ton modéré et sa profonde connaissance des problèmes religieux et politiques, et par ses prises de position nettes et personnelles, aussi bien à l'égard des problèmes posés par la politique du gouvernement Frère-Orban, qu'envers l'ultramontanisme catholique.

L'auteur a dépouillé plusieurs fonds d'archives et comparé le journal de Bruxelles à ses confrères, de la presse libérale et catholique. Index des noms et journaux cités.

[G.G.]

43. V[an] R[oosbroeck] (R.). *De 'couranten' en hun sensatie. De wieg van de joernalistiek.*
Periodiek, 20 (1965), afl. 2, p. 37-42.

Bijzonderheden in verband met o.m. Abraham Verhoeven, de Antwerpenaar Paul Brachveld, uitgever van de *Frankfurter Messrelationen*, Frans Hogenberg, de Vlaming Caspar van Hilten, uitgever van de *Courante uyt Italien en Duytslandt...* (Amsterdam), de Gentenaar Pieter van Keere, uitgever van een *Corante, or news from Italy...* (Amsterdam).

[E.C.-I.]

44. Vermeersch (Arthur J.). *Un incident bruxellois de la querelle idéologique des fondations charitables en 1847-1848. La presse bruxelloise devant le problème.*
Annales de la Société belge d'histoire des hôpitaux - Annalen van de Belgische Vereniging voor hospitaalgeschiedenis, 2 (1964), p. 47-62.

In het raam van de tegenstelling tussen officiële hulpverlening van staatswege en particuliere weldadigheid tijdens de sociaal-economische depressie in België ca. 1850, lokt de wilsbeschikking van Philippe Lauwers, pastoor van de Finisterraekerk te Brussel, heftige reacties uit bij de liberalen die tenslotte het pleit winnen ten nadele van de katholieken. Van heel dit gebeuren alsook van de geestesgesteldheid van de tijd is een echo te vinden in de pers: *L'observateur belge*, *L'indépendance belge*, *Le débat social* en de *Journal de Liège* van liberale zijde, de *Gazette de Liège* en de *Journal de Bruxelles* van katholieke zijde, bijgesprongen door de unionistische *Le Politique.*

[E.C.-I.]

45. Vermeersch (Arthur J.). *Répertoire de la presse bruxelloise - Repertorium van de Brusselse pers, 1789-1914. A-K.* Leuven-Louvain, Éditions Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts; 1965, 8°, 485 p. (Centre

interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 42. - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 42).

Recensement de la presse parue à Bruxelles ou destinée à la capitale, de 1789 à 1914. Le répertoire mentionne en outre les dépôts bruxellois où l'on peut retrouver ces organes de presse, ainsi que l'état des collections.

[M.L.]

46. Voordeckers (E.). *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914).* Louvain-Paris, 1964, 8°. Cf. *Bibl.* 1964, n° 40.

Comptes rendus: dans la Revue du Nord, 47 (1965), fasc. 185, p. 327 - DIERICKX (M.), dans: Streven, 18 (1965), fasc. 6, p. 621 - DECLERCK (D.), dans: Collationes

Brugensis & Gandavensis, 11 (1965), fasc. 2, p. 278. - GODARD (J.), dans: Revue du Nord, 47 (1965), fasc. 187, p. 672-673.

47. Voordeckers (E.). *Drukkers en pers in het arrondissement Roeselare, 1847-1914.* Leuven-Louvain, Éditions Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts; 1965, 8°, 206 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 43 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 43).

Bibliographie de la presse éditée de 1847 à octobre 1914 dans l'arrondissement de Roulers. Les journaux sont groupés par communes et par imprimeurs. L'auteur mentionne les dépôts où sont conservées les collections et ajoute à la fin de son travail un index onomastique et une liste alphabétique des journaux.

[M.L.]

48. Wils (L[ode]). *De liberale Antwerpse dagbladen, 1857-1864.* Louvain-Paris, 1962, 8°. Cf. *Bibl.* 1962, n° 50.

Comptes rendus: Revue du Nord, 46 (1964), fasc. 181, p. 298. - VERMEERSCH (A.J.), dans: Cahiers bruxellois, 10 (1965), fasc. 11, p. 175-177. Cette étude de l'évolution de l'opinion de la presse libérale d'Anvers sur la politique intérieure du pays entre 1857 et 1864, est superficielle et peut surtout servir d'introduction à des examens plus approfondis.

[A.R.]

Les bibliothèques
Bibliothécaires, bibliographes, bibliophiles, ex-libris

Voir aussi le n° 77.

49. *Antwerpen, 1860-1960.* Antwerpen, Stedelijke Feestzaal, 1960, 8°, ill., 544 p.

Catalogue d'une exposition consacrée à l'histoire d'Anvers dans des domaines divers. L'organisation des bibliothèques communales et du Musée Plantin, la liste de leurs directeurs, leurs activités, leurs publications, sont présentées sous forme de tableaux synoptiques (p. 235-257, 274-280).

[G.C.]

50. Claessens (P.E.). ***Une vignette anversoise qui ne paie pas de mine.*** **L'intermédiaire des généalogistes, 20 (1965), fasc. 3, n° 117, p. 136-140, ill.**

Description d'une vignette anépigraphe, qui figure comme blason de dédicace dans un ouvrage imprimé en 1692 à Anvers, par J. Verdussen. Cette vignette servit d'ex-libris à Melchior-François Wouthers de Haecx, avocat et écrivain anversois de la fin du XVIIe s.

[M.B.]

51. Delforge (Thomas). *Une reliure 'à la fanfare'*.
Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 2, p. 279-280.

La bibliothèque de l'abbaye de Maredsous possède une reliure 'à la fanfare' inconnue jusqu'à présent. Le livre qu'elle revêt est un exemplaire de l'édition de Pline le Jeune imprimée à Paris, en 1529, chez Robert Estienne. Il provient du monastère de Waulsort-Hastière, où il est entré en 1709, après avoir appartenu à un prêtre nommé Hugo Meunier.

[M.-Th.L.]

52. Huys (Bernard). *Catalogue des imprimés musicaux des XVe, XVIe et XVIIe siècles. Fonds général.* Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, 1965, 8°, ill., xiv-423 p.

La Bibliothèque royale est bien connue des musicologues par le fonds Fétis, dont le catalogue parut en 1877. Ce que l'on savait moins, c'est que ce fonds n'est pas sa seule richesse en fait d'oeuvres musicales. En effet, M. Huys a pu dresser le catalogue de 446 ouvrages musicaux ou traités théoriques, des XVe, XVIe et XVIIe siècles, qui n'appartiennent pas au fonds Fétis. Les livres liturgiques sont exclus. Les notices sont classées dans l'ordre alphabétique des noms d'auteurs et des titres des anonymes. Elles donnent le détail du contenu des ouvrages, dans l'ordre alphabétique des compositeurs, et, pour chaque compositeur, dans l'ordre alphabétique des incipit. Lorsqu'un ouvrage du présent catalogue se trouve aussi dans la collection Fétis, la cote de l'exemplaire de celle-ci est rappelée. Un index des auteurs reprend les noms de tous les auteurs et compositeurs, y compris ceux dont le nom n'apparaît que dans le détail du contenu d'ouvrages collectifs. Dans l'index des imprimeurs, les noms de ceux-ci sont classés dans l'ordre alphabétique. Ils sont suivis de l'indication du lieu et des dates des ouvrages, mais les titres ne sont pas rappelés.

[G.C.]

Compte rendu: LESURE (François), dans: Revue de musicologie, 51 (1965), fasc. 1, p. 102. Compte rendu élogieux. Une réserve: les notices sont assez irrégulières et rares les références à des bibliographies ou à d'autres catalogues. Le rédacteur risque de créer une confusion dans la description des *Airs* de Planson (1595), en suggérant Berthaut comme compositeur possible de trois airs. Il s'agit de l'auteur des poèmes, Jean Bertaut.

[G.C.]

53. Louis (A.) *Quelques bibliothèques de médecins au 15e siècle.*
Quartus congressus Benelux historiae scientiarum, Lovanii, 3 & 4 Octob. 1964. Syllabus. [Leuven, 1964], 8°, p. 12.

Uit de boedelbeschrijving blijkt ook de samenstelling van de bibliotheek der twee Mechelse geneesheren uit de 15de e., Simon de Slusa en Arthur van Malderen.
[E.C.-I.]

54. Maes-Dubois (R.). *Pour qui furent gravés les ex-libris de Bay?* **L'intermédiaire des généalogistes, 20 (1965), fasc. 3, n° 117, p. 140-141.**

Description de deux ex-libris aux armes de De (Du) Bay, que l'auteur croit pouvoir attribuer, l'un à Jacques I de Bay, neveu de Michel Baius et fondateur du Collège de Bay à Louvain, qui mourut en 1614, l'autre, daté de 1615, à Gilles de Bay, son neveu.
[M.B.]

55. Pardon (Jean-Michel) & Goole (Francis). *Généalogie de la Famille Réga.*
Bruxelles-Hasselt, [chez les auteurs], 1962, 4°, ill., 44 f. [Polycopié].

Tot deze adellijke familie, afkomstig van Brustem bij St.-Truiden, behoorde de medicus Hendrik-Jozef Rega (1690-1754), rector magnificus van de Leuvense Universiteit en eerste bibliothecaris van de door hem opgerichte universiteitsbibliotheek.

[E.C.-I.]

56. *Plechtige Herdenking Ferdinand vander Haeghen, gewezen hoofdbibliothecaris van de Gentse Universiteitsbibliotheek, bij de vijftigste verjaring van zijn overlijden, 12 december 1963.* Gent, Rijksuniversiteit, 1965, 8°, portr., 77 p.

Le 13 décembre 1963, à l'occasion du cinquantième anniversaire de la mort de Ferdinand vander Haeghen, l'Université de Gand a organisé une séance d'hommage à la mémoire de celui qui fut son bibliothécaire en chef de 1869 à 1913. La présente plaquette réunit les huit discours académiques prononcés au cours de cette manifestation. Deux d'entre eux retiendront particulièrement notre attention: ceux des professeurs R. Apers et K.G. Van Acker, respectivement bibliothécaire en chef honoraire et bibliothécaire en chef de l'Université de Gand. L'un expose l'intense activité bibliographique de Ferdinand vander Haeghen, en portant l'accent sur la publication de la *Bibliographie gantoise* et de la *Bibliotheca Belgica*; l'autre retrace la fructueuse carrière de bibliothécaire du jubilaire. Un aperçu bio-bibliographique clôt la brochure.

[M.-Th.L.]

57. Remy (Fernand). *L'abbé Chevalier, dernier bibliothécaire de la Bibliothèque royale d'ancien régime (1772-1794).*
Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 2, p. 196-209.

Aperçu de la vie et de la carrière de l'abbé Jean-Baptiste Chevalier (né à Lisbonne, le 12 mars 1722, et mort à Vienne ou à Prague, le 23 août 1801): prêtre portugais, venu se fixer à Bruxelles sous la protection du duc d'Arenberg; savant astronome et météorologiste, membre actif de l'Académie; nommé ‘bibliothécaire de la Bibliothèque royale aux Pays-Bas’ au lendemain de l'ouverture de celle-ci au public, le 6 octobre 1772, fonctions qu'il exerça ‘avec une certaine ponctualité, mais sans éclat’ jusqu'à la chute du régime autrichien, en 1794.

[M.-Th.L.]

58. Schauwers (Franz). ***Bibliothèque de Madame Louis Solvay. II, Livres illustrés et reliures modernes.*** **Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, 1965, 8°, ill., 219 p.**

La donation faite à la Bibliothèque royale par Madame Louis Solvay comporte trois parties: I, Livres anciens; II, Livres illustrés et reliures modernes; III, Éditions originales et autographes d'écrivains français contemporains. Le tome II du catalogue est actuellement le seul paru. Il comprend 416 notices de livres illustrés français, de 1875 à 1961. Nombreux sont les exemplaires reliés par des artistes parisiens du XXe siècle. ‘Chaque notice contient en principe trois éléments: une description catalographique, une bibliographie et un relevé des particularités

de l'exemplaire. La description catalographique tend à identifier l'édition; elle emprunte au livre même toutes les indications utiles à cette fin, y compris le nom de l'imprimeur du texte. La bibliographie qui suit est sélective; elle répond à un double objectif: orienter le lecteur et lui signaler les catalogues d'expositions ou autres qui décrivent l'exemplaire en question. La troisième partie de la notice vise précisément à donner un aperçu des caractéristiques essentielles de celui-ci: la place qu'il occupe dans le tirage, des précisions sur la nature de l'illustration et notamment sur les suites de gravures et les dessins originaux qui l'accompagnent, le relevé des provenances et des autographes, enfin la description détaillée de la reliure. Le catalogue est en outre assorti d'index nombreux, qui doivent permettre de retrouver les multiples données qu'il contient sur l'histoire du livre français moderne. Il est illustré de soixante-quatre reproductions à pleine page de gravures et de reliures, dont une liste précise les références et indique les sujets.'

[G.C.]

Comptes rendus: V[INCKENBOSCH] (H[arry]). *La donation à la Bibliothèque royale de la collection de livres de Madame Louis Solvay*; *livres illustrés et reliures modernes*; dans: Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 41-42, p. 15-27. - DE KEYZER (Walter), dans: Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 2, p. 305-306.

59. Triau (O.). *De Leuvense stedelijke openbare bibliotheek.* **Mededelingen van de geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving, 5 (1965), afl. 1, p. 59-67; afl. 2, p. 96-101, ill.**

Overzicht van de geschiedenis der Leuvense stadsbibliotheek, opgericht in 1864 op voorstel van Eduard van Even, en met als eerste bibliothecaris Jean Antoine Torfs, tot op heden. Twee catalogi van de boekenverzameling werden gepubliceerd: de eerste in 1895, de tweede in 1955.

[E.C.-I.]

60. Van Caenegem (R.C.) *Ouvrages de droit romain dans les catalogues des anciens Pays-Bas méridionaux (XIIIe-XVIe siècle).* **Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis - Revue d'histoire du droit, 28 (1960), p. 297-347, 403-438. Cf. *Bibl.* 1962, n° 108.**

Compte rendu: DERVILLE (Alain), dans: Revue du Nord, 47 (1965), fasc. 187, p. 646-647. Critique élogieuse: cet article fournit une matière documentaire de premier ordre. L'auteur tire des conclusions intéressantes sur la diffusion du droit romain dans les anciens Pays-Bas.

[M.B.]

61. *Charles Van Hulthem*, *1764-1832.*
Bruxelles, 1964, 8°. Vgl. *Bibl.* 1964, nr 56.

Compte rendu: The Papers of the Bibliographical Society of America, 59 (1965), fasc. 2, p. 223-224.

62. Van Tichelen (Paul). *Een halve eeuw openbare bibliotheek te Antwerpen-Kiel, of van schamel boekendepot in 1913, via ouderwets hulplokaal, tot modern en ruim filiaal in* 1963.
Bibliotheekgids, 39 (1963), fasc. 5-6, p. 113-127.

Historique de la création et de l'évolution de la bibliothèque publique de Kiel-Anvers. Simple dépôt de livres situé en 1912 dans une école communale, transférée ensuite, en 1919, dans une forteresse désaffectée, elle occupe depuis 1963 des locaux modernes. Actuellement, il s'agit d'une des bibliothèques les plus importantes d'Anvers.
[J.B.]

Bibliographies et études relatives à des imprimés

Voir aussi les n°s 19, 20, 28, 31.

63. Ampe (Albert) S.J. '*Dat boecxken vanden heylighen sacramente*' *in handschrift en druk verspreid.*
Ons geestelijk erf, 39 (1965), afl. 1, p. 41-62; afl. 2, p. 133-151, facsim.

Tekstvergelijking van en nadere beschouwingen over het anonieme werkje *Dat boecxken vanden heylighen Sacramente* in één handschrift (K.B. Brussel), een ongedetermineerde doch ongetwijfeld Nederlandse, misschien wel Antwerpse druk (N.K. 4199; enig bekend ex.) en een ongedateerde druk van Vorsterman (N.K. 4054; 2 ex.) bekend. Bovendien wordt aan dezelfde auteur toegeschreven *Een profitelic boexken voer simpel menschen* waarvan twee drukken, elk in 1 ex., van Michiel Hillen van Hoochstraten (N.K. 443 en 2531) bekend zijn.
[E.C.-I.]

64. Baekelmans (Lode). *Victor Van den Berghe 65.*
Bibliotheekgids, 38 (1962), fasc. 5, p. 99-103.

Bibliographie des ouvrages, traductions, articles et illustrations dus à V. Van den Berghe. Ce relevé incomplet - le plupart des travaux de l'auteur ont été publiés anonymement - est précédé d'une courte biographie.
[J.B.]

65. Baron (Jose). *Nuevas aportaciones acerco de Vesalio.*

Archivio ibero-americano de historia della medicina y antropologia medica, 14 (1962), p. 207-214, facsim.

Een paar archiefstukken werpen nieuw licht op Vesalius' pelgrimstocht naar het H. Land. Van de vele *consilia* of op schrift gestelde medische raadplegingen, waardoor ons diagnose en behandeling van de ziekte bekend wordt gemaakt, zijn er van Vesalius drie bekend; het derde in de tijd (11 aug. [1546]), is hier voor het eerst gepubliceerd (Madrid, B.N., Autógrafos).

[E.C.-I.]

66. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* 227e-228e livraisons. Bruxelles, 1963, 16°. Cf. *Bibl.* 1963, n° 60.

Comptes rendus: FREEMAN (E.J.), dans: Medical history, 9 (1965), fasc. 2, p. 198-199. - LEFÈVRE (Marc), dans: Revue belge de philologie et d'histoire, 43 (1965), fasc. 2, p. 815-816.

67. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* 229e-23oe livraisons. Bruxelles, 1964, 16°. Cf. *Bibl.* 1964, n° 60.

Comptes rendus: LEFÈVRE (Marc), dans: Revue belge de philologie et d'histoire, 43 (1965), fasc. 2, p. 815-816. - REMY (F[ernand]), dans: Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 1, p. 144-145.

68. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* 231e livraison. Bruxelles, 1964, 16°. Cf. *Bibl.* 1964, n° 61.

Comptes rendus: A[NDRIESSEN] (J.), dans: Ons geestelijk erf, 39 (1965), fasc. 1, p. 110-111. - Biblos, 14 (1965), fasc. 1, p. 35. - CAMBIER (Guy), dans: Latomus, 24 (1965), fasc. 3, p. 758-760. - C[OLIN] (G[eorges]), dans: Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 2, p. 302-305. - DELCOURT (Marie), dans: Revue d'histoire ecclésiastique, 60 (1965), p. 978. - FAYT (René), dans: Revue de l'Université de Bruxelles, N.S., 17 (1964-1965), n° 5 (août-septembre 1965), p. 442-443. - WARTELLE (André), dans: Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 4e série, 1965, n° 2, p. 278-279.

69. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*, publiée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger. 232e-233e livraisons. Bruxelles, 1965, 16°, facsim., p.m.

M. Louis Bakelants poursuit la publication de la bibliographie de Bartholomaeus Latomus. Après avoir décrit les éditions des oeuvres poétiques et des oeuvres oratoires (cf. *Bibl.* 1963, n° 60), des oeuvres de controverse et des ouvrages de rhétorique (cf. *Bibl.* 1964, n° 60), il aborde, dans ce nouveau fascicule double de la *Bibliotheca Belgica*, les travaux de l'humaniste arlonais consacrés à l'exégèse d'auteurs anciens et plus particulièrement de Cicéron. Nous trouvons ici la description bibliographique de toutes les éditions des *Paradoxa* (C 892-932), du *De Officiis* (C 918, 932), du *Pro Milone* (C 933-954), du *Pro Planco* (C 955-956) et du *Pro Archia* (C 957-968) qui contiennent des commentaires de Latomus.

[M.-Th.L.]

70. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*, publiée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger. 234e-235e livraisons. Bruxelles, 1965, 16°, facsim., p.m.

Deux groupes de notices constituent la matière de cette double livraison: d'une part, le regretté Louis Bakelants poursuit la description des éditions des discours de Cicéron

commentés par Bartholomaeus Latomus (C 969-1019): 6. *Oratio Pro Roscio Amerino* (C 969-978), 7. *Oratio Pro Murena* (C 979-985), 8. *In Verrem* (C 986-990), 9. *Oratio Pro Ligario* (C 991-1006), 10. *Oratio Pro Rege Deiotaro* (C 1007-1019); d'autre part, le Père J. Fabri, S.J., nous offre l'étude bibliographique des *Opera omnia* de Cornelius Crocus réédités par André Schott (C 1145-1151).

[M.-Th.L.]

71. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* Fondée par Ferdinand van der Haeghen, rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger. Bruxelles, 1964, 5 vol. 4°. Cf. *Bibl.* 1964, n° 62.

Compte rendu: CAMBIER (Guy), dans: Latomus, 24 (1965), fasc. 3, p. 761.

72. Ceyssens (L[ucien]), O.F.M. *Pierre Stockmans et ses opuscules jansénistes.*
Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 1, p. 35-73.

Article consacré à l'étude des deux opuscules anonymes qui ont pour titres 'Jus Belgarum circa bullarum pontificiarum receptionem' et 'Defensio Belgarum contra evocationes et peregrina iudicia'. L'auteur les attribue au juriste Pierre Stockmans, dont il retrace la vie et la carrière en soulignant les tendances jansénistes. Il expose ensuite 'les circonstances dans lesquelles les opuscules furent composés'. Enfin, s'il ne parvient pas à identifier le lieu d'impression ni le nom de l'imprimeur des éditions princeps, il peut néanmoins les dater de septembre 1652 et de mai 1653. On retiendra particulièrement cette troisième partie de l'exposé (cf. p. 57-73), dans laquelle sont étudiées les éditions successives des ouvrages en question.
[M.-Th.L.]

73. Clusius (Carolus). *Aromatum et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentium historia de Carlos Clusio. Versão Portuguesa do Epitome Latino dos Coloquios dos simples de Garcia de Orta.* (Introdução e versão Portuguesa de Dr. Jaime Walter, Pe. Manuel Alves). Edição comemorativa do quarto centenario da publicação dos Coloquios dos simples. [Lisboa], Junta de Investigações do Ultramar, 1964, 8°, facsim., portr., VI p. - 250 d.p. - 10 d.pnc. - 10 p. (262-271 p.).

Vergrootte facsimile-uitgave van Plantins druk in 1567 van de bewerking in het Latijn door Clusius van Garcia de Orta's boek over Indische geneeskruiden. Een nieuwe Portugese vertaling staat tegenover de Latijnse tekst.
[E.C.-I.]

74. De Jode (Gerard). *Speculum orbis terrarum.* Antwerpen, 1578. With an introduction by R.A. Skelton. Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum Ltd., 1965, f°, xvi p. - 4 fnc. - 64 kaarten. (Theatrum Orbis Terrarum; a series of atlases in facsimile, ii 2).

Facsimile-uitgave van de Jodes *Speculum*, te Antwerpen gedrukt door Gerard Smits en te koop bij de auteur, voorafgegaan door een korte bibliografische inleiding.
[E.C.-I.]

75. De Troeyer (Benjamin) O.F.M. *Bio-bibliografie van de minderbroeders in de Nederlanden. 16de eeuw. Voorstudies (vervolg).*

Franciscana, 20 (1965), afl. 1-2, p. 1-25.

O.m. opgave van de edities van het *Boexken vander missen* van Gerrit vander Goude (19 Antwerpse uitgaven op de 23).

Vgl. *Bibl.* 1963, nr. 70; 1964, nr. 70.

[E.C.-I.]

76. De Troeyer (Benjamin) O.F.M. *Bio-bibliografie van de minderbroeders in de Nederlanden*, *16de eeuw. Voorstudies VI.* Vgl. *Bibl.* 1963, nr. 70. Franciscana, 20 (1965), afl. 3, p. 107-140.

Bio-bibliografische studie over Jan Mahusius.

[E.C.-I.]

77. De Weerdt (D[enise]). *Bibliographie rétrospective des publications officielles de la Belgique, 1794-1914.* Leuven-Louvain, Éditions Nauwelaerts; Paris, Béatrice-Nauwelaerts, 1963, 8°, 428 p. (Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine. Cahiers, 30 - Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, 30).

Cette bibliographie reprend les ouvrages édités par l'État, les différents ministères et services ministériels, le parlement, les provinces et les administrations communales d'une part, et les ouvrages émanant des institutions scientifiques de l'État, des associations, sociétés et commissions instituées ou reconnues par le gouvernement d'autre part. Elle est divisée en trois périodes: l'époque française, l'époque hollandaise et celle du royaume indépendant. Pour chaque période, la classification est alphabétique.

[A.]

Compte rendu: Revue du Nord, 47 (1965), fasc. 185, p. 320-321.

78. Duchateau (A.) & De Schutter (G.). *Het volksboek 'Een schoone historie vander Borchgravinne van Vergi'.* Gent, 1962-1963. Vgl. *Bibl.* 1964, nr. 71.

Bespreking: ROOSE (L.), in Spiegel der Letteren, 8 (1965), afl. 3, p. 233-234.

79. Elaut (Leo). *De Franse vertaling van Vesalius' Fabrica door J. Verschaffelt.*
Scientiarum historia, 7 (1965), afl. 3, p. 156-162.

In 1924 verschenen bij Enschedé 40 bladzijden van een voortreffelijke Franse vertaling van de *Fabrica* (uitgave van 1555) door Verschaffelt, op initiatief van de Hollandse Sociëteit van Wetenschappen te Haarlem. Deze onderneming bleek echter zo kostbaar uit te vallen dat zij werd stopgezet.

(E. C.-I.]

80. Feenstra (R.). *Les 'Flores utriusque iuris' de Jean de Hocsem et leur édition au XVe siècle.*
Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis - Revue d'histoire du droit, 31 (1963), fasc. 3, p. 486-519.

L'incunable *Flores iuris utriusque*, publié anonymement à Cologne en 1477, est l'oeuvre de Jean de Hocsem, légiste et chroniqueur liégeois (1279-1348). M. Feenstra base son argumentation sur l'identité existant entre cet incunable et l'ouvrage manuscrit de Hocsem reposant aux archives de Maestricht. Détails biographiques sur l'auteur.

[G.G.]

81. Garrut (Josep M.). ***Assaig breu i traduccions del sonet de Christophe Plantin.***
Miscellanea Barcinonensia**, agost 1964-abril 1965, s.p.**

Le premier de ces deux articles est un bref essai sur le sonnet de Christophe Plantin. Monsieur Garrut rappelle son analogie avec un sonnet de Vauquelin des Yveteaux, analogie due vraisemblablement à la même source d'inspiration, l'épigramme de Martial ‘Vitam quae faciant beatiorem...’. L'auteur cite ensuite les

versions espagnoles de ce sonnet, celle de Diego de Mendoza (1598); celles, modernes, de Andrés Ovejero i Bustamente et de Antonio R. Rodríguez Moñino. Enfin, Monsieur Garrut en donne une traduction catalane. Le deuxième article présente deux traductions du sonnet de Plantin, l'une en espagnol, l'autre en catalan, dues toutes deux au grand humaniste Joan Baptista Solervicens (mort à Barcelone en 1961).

[A.-M. F.]

82. Gerlo (Alois) & Lauf (Emile). ***Bibliographie de l'humanisme belge, précédée d'une bibliographie générale concernant l'humanisme européen.***
Bruxelles, Presses universitaires de Bruxelles, (1965), 8º, 248 p. (Instrumenta humanistica, 1).

Systematische bibliografie, waarin de alfabetisch gerangschikte lijst van Belgische humanisten en neo-Latijnse dichters, met literatuuropgave een voorname plaats inneemt.

[E.C.-I.]

83. ***Giornata celebrativa del IV centenario della morte di Andrea Vesalio;***
Padova, 14 ottobre 1964.
Acta medicae historiae Patavina, 10 (1963-1964), 8º, ill., 165 p.

Ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag van Vesalius' overlijden, werd op 14 oktober 1964 een herdenkingsdag gehouden in het raam van het 24ste 'Convegno nazionale della Société italiana di anatomia'. Volgende referaten werden gehouden: Charles D. O'Malley, *The Vesalian influence in England*; Adalberto Pazzini, *Aspetti artistici dell'opera vesaliana*; Franz-André Sondervorst, *L'influence de Vésale sur le développement de la science médicale du XVI*^{e} *siècle;* G. Muratori & D. Bighi, *Andrea Vesalio*, *G.B. Canano e la rivoluzione rinascimentale dell'Anatomia e della Medicina*; Robert Herrlinger, *Die Initialen in der 'Fabrica' des Andreas Vesalius*; Loris Premuda, *Il significato del soggiorno padovano di Andrea Vesalio.*

[E.C.-I.]

84. Goff (Frederick R.). ***The gift of Lessing J. Rosenwald to the Library of Congress. A bibliographer's survey of the collection, from the 15th through the 18th century.***
The Quarterly Journal of the Library of Congress, 22 (1965), fasc. 3, p. 170-193, ill.

En juin 1964, M. Lessing J. Rosenwald fit don à la Bibliothèque du Congrès, à Washington, de plus de sept cents livres rares et précieux qu'il avait acquis durant les dix dernières années. Cette nouvelle libéralité au profit de la 'Rosenwald Collection' englobe notamment un lot important de livres anciens des Pays-Bas provenant de la bibliothèque des ducs d'Arenberg: quelque quatre-vingt-quatre incunables et soixante-quinze imprimés du XVIe siècle, dont plusieurs exemplaires uniques. Le Conservateur de la 'Rare Book Division' nous en donne un aperçu général dans ce rapport préliminaire (cf. p. 170-174 et 182-183). Voir aussi n° 111 ci-dessous.

[M.-Th. L.]

85. Grant (W. Leonard). ***Neo-Latin literature and the pastoral.***
Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1965, 8°, X-434 pp.

Ce panorama de la poésie pastorale de 1300 à 1700 apporte d'intéressantes données bibliographiques sur certains poètes belges et néerlandais ayant pratiqué ce genre. Citons parmi d'autres: Jacobus Sluperius Herzelensis, Robertus Obrizius, Petrus Pontanus (de Bruges), Petrus Stratenius et Hugo Grotius. Les tâtonnements de l'auteur montrent avec quelle acuité s'impose une étude bibliographique aussi exhaustive que possible de nos anciens écrivains.
[L. B.]

86. Grisay (A[uguste]). ***Bibliographie des éditions originales de Paul Neuhuys.***
Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 43, p. 255-259.

Indication des grands papiers.
[G.C.]

87. Grisay (Auguste). ***Bibliographie des éditions originales de Georges Rodenbach.***
Le livre et l'estampe, 1965, fasc, 44, p. 309-313.

Indication des grands papiers.
[G.C.]

88. Grisay (A[uguste]). ***Bibliographie des éditions originales d'Émile Verhaeren.***
Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 41-42, p. 73-86.

Indication des grands papiers.
[G.C.]

89. Hahn (André), Dumaitre (Paule) & Samion-Contet (Janine). ***Le 'De humani corporis fabrica' d'André Vésale, 1543.***
Mélanges d'histoire du livre et des bibliothèques offerts à Monsieur Frantz Callot. Paris, Librairie d'Argences, 1960, 8°, p. 91-97, ill. (Bibliothèque elzévirienne, n.s. Études et Documents).

Korte bijdrage waarin bijzonder de aandacht wordt besteed aan de titelprent - de anatomische les zou in open lucht hebben plaatsgehad - en de overige illustratie van de *Fabrica*, illustratie die haar invloed tot op het einde van de 17de e. laat voelen.
[E.C.-I.]

90. H[ermans] (G[eorges]). *Bibliographie de Marie Gevers.* Avant-propos [de] Marie Gevers.
Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 43, p. 197-217.

Liste des livres, avec indication des grands papiers, des préfaces et des ouvrages musicaux.
[G.C.]

91. Jdanov (D.A.). *Un portrait de Vésale à l'Ermitage de Leningrad.*
Symposium Ciba, 12 (1964), afl. 4, p. 180-183, ill., portr.

Deze oorspronkelijke olieverfschilderij met het portret van Vesalius, wordt toegeschreven aan Jan Stephan Calcar, de auteur van het gegraveerd portret in de *Fabrica*, waarmee het trouwens gelijke trekken vertoont, zonder daarom een copie of zelfs maar een nabootsing ervan te zijn.
[E.C.-I.]

92. Josten (C.H.). *A translation of John Dee's 'Monas Hieroglyphica'*. (Antwerp, 1564), with an introduction and annotations. Ambix, 12 (1964), fasc. 2 & 3, p. 84-221, ill.

Cette oeuvre de caractère énigmatique, écrite par le célèbre mathématicien et astrologue de la période élisabéthaine, John Dee, fut imprimée à Anvers chez son ami Willem Silvius en 1564. OEuvre importante aux yeux de l'auteur et du monde alchimiste de l'époque, elle eut des répercussions jusqu'à la fin du XVIIe s. et fut l'objet de plusieurs réimpressions intégrales ou partielles et de traductions. Son symbole, 'la monade', fut en quelque sorte repris comme emblème par les alchimistes. Il se retrouve, comme tel ou transformé, chez plusieurs d'entre eux. Si la signification exacte du symbole et du traité est aujourd'hui perdue, elle fit l'objet de plusieurs essais d'interprétation, et H.C. Josten, dans son introduction, fait quelques suggestions dans ce sens. La traduction annotée est portée en regard du texte reproduit en fac-similé.

[G.G.]

93. Landwehr (John). *Fable-books printed in the Low Countries.* Vgl. *Bibl.* 1963, nr. 81.

Bespreking: HORODISCH (A.), *Eine Bibliographie altholländischer Fabelbücher*, in: Börsenblatt für den deutschen Buchhandel, Frankfurter Ausgabe, 20 (1964), afl. 12, p. 188-189. Stelt vast dat er geen enkele Hebreeuwse en Joods-Duitse druk in voorkomt; de typographische uitvoering kon ook beter verzorgd zijn.

[E.C.-I.]

94. Lemaire de Belges (Jean). *La Concorde du genre humain.* Éditée par Pierre Jodogne. Bruxelles, 1964, 8°. Cf. *Bibl.* 1964, n° 87.

Comptes rendus; MOMBELLO (Gianni), dans: Revue de littérature comparée, 39 (1965), fasc. 4, p. 645-646. Compte rendu élogieux: édition richement annotée, accompagnée d'une étude philologique exhaustive du texte, faite avec expérience et précision. [M.B.] - TOURNEUR (Victor), *Présentation de l'édition par Pierre Jodogne de 'La Concorde du genre humain de Jean Lemaire de Belges'*, dans: Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique, 5e série, 51 (1965), fasc. 1, p. 19-22.

95. Lenger (Marie-Thérèse). *La 'Bibliotheca Belgica', source de l'histoire du droit et des institutions.*
Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België, 36 (1965), fasc. 2, p. 225-230.

À l'occasion de la réédition de la *Bibliotheca Belgica* (cf. *Bibl.* 1964, n° 62), l'auteur a voulu attirer l'attention sur cette collection bibliographique et surtout en montrer les ressources aux historiens du droit et des institutions. Un rapide aperçu historique de l'édition princeps et de la réédition est suivi de l'exposé du programme général de cette publication et des principes essentiels qui président à la composition et à la rédaction des notices. L'intérêt des bibliographies de juristes et d'écrits anonymes à contenu juridique est ensuite illustré par un choix d'exemples. Le volume d'index en préparation devra permettre en outre d'atteindre efficacement les quantités d'informations occasionnelles qui se dissimulent dans les innombrables descriptions d'ouvrages non juridiques.

[A.]

96. Lievens (Robrecht). *Tghevecht van minnen.* Leuven, 1964. Vgl. *Bibl.* 1963, nr. 83.

Besprekingen: A[MPE] (Albert), in; Ons geestelijk erf, 39 (1965), afl. 1, p. 109. Betreurt het onvoldoende uitgebreid commentaar. - HEEROMA (K.). *De samenstelling van* '*Tghevecht van Minnen*', in: De nieuwe taalgids, 58 (1965), afl. 3, p. 171-184. Trekt de eenheid en het auteurschap van dit werkje in twijfel. - KOSSMANN (F.), in: Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, 81 (1965), afl. 4, p. 297-301. Kan moeilijk aannemen dat *Tghevecht* als een geheel is ontstaan; deelt ook niet in de mogelijke toeschrijving aan Anna Bijns.
[E.C.-I.]

97. *Lijst van de aan Belgische Universiteiten voorgelegde licentiaatsverhandelingen en doctorale dissertaties op het gebied van de Nederlandse literatuurgeschiedenis en de literatuurwetenschap.* Academiejaar 1962-1963. Spiegel der letteren, 8 (1964-1965), afl. 1, p. 71-73.

Belangrijke studies en tekstuitgaven van 16de-eeuwse Zuidnederlandse drukken.
[E.C.-I.]

98. Maeterlinck (Maurice). *Der Schatz der Armen*; *in die deutsche Sprache übertragen durch Friedrich von Oppeln-Bronikowski. Florenz-Leipzig*, *Eugen Diederichs Verlag*, *1892.* Düsseldorf-Köln, Eugen Diederichs Verlag, 1965, 8°, 105 p. - 7 pnc.

Facsimile-uitgave van de oorspronkelijke editie, naar het ontwerp van Melchior Lechter.
[E.C.-I.]

99. Mak (J.J.). *Iets over Tielman Susato's* '*Ierste Musyckboexken*'. De nieuwe taalgids, 58 (1965), afl. 5, p. 327-328.

Met deze 'eerste in de Nederlanden gedrukte meerstemmige liederverzameling', Antwerpen, 1551, slechts in één volledig ex. bekend (Berlijn, K.B.), hebben de literatuurhistorici zich nog nooit ingelaten; ook werd de woordenschat nooit systematisch als bouwstoffen voor de woordenboeken (MNW en WNT) benut.
(E.C.-I.]

100. Margolin (Jean-Claude). ***Douze années de bibliographie érasmienne (1950-1961).*** **Paris, 1963, 8°. Cf.** ***Bibl.*** **1963, n° 84.**

Compte rendu: THOMPSON (Craig R.), dans: Renaissance News, 18 (1965), fasc. 1, p. 24-26.

101. Mees (Leonide) O.F.M. ***Impressa franciscana Neerlandica; Franciskaans alfabetisch bio-bibliografisch repertorium.***
Franciscana, 18 (1963), afl. 4, p. 133-155.

Short-title-kataloog met bibliografische referenties, van de 15de-eeuwse franciscana, d.w.z. drukken van minderbroeders uit de Nederlanden ongeacht waar gedrukt en van minderbroeders buiten de Nederlanden, aldaar gedrukt. Dit in voorbereiding op de heruitgave van S. Dirks' 'Histoire littéraire et bibliographique des Frères mineurs...'.

[E.C.-I.]

102. O'Malley (C.D.). ***A review of Vesalian literature.*** **History of science, 4 (1965), p. 1-14.**

Overzicht met literatuuropgave van wat sinds ca. 1915 in verband met Vesalius is verschenen.
[E.C.-I.]

103. O'Malley (C.D.). ***Andreas Vesalius of Brussels, 1514-1564.*** **Vgl.** ***Bibl.*** **1964, nr. 99.**

Bespreking: CLARKE (Edwin), in: History of science, 4 (1965), p. 139-140.
[E.C.-I.]

104. Ortelius (Abraham). ***Theatrum orbis terrarum.*** **Antwerp, 1570. With an introduction by R.A. Skelton, Amsterdam, N. Israel - Meridian Publishing Co., 1965, f°, xii p. - 8 fnc. - 53 kaarten, 28 fnc. (Theatrum Orbis Terrarum. A series of atlases in facsimile, 1, 3).**

Facsimile-uitgave van de eerste uitgave van Ortelius' *Theatrum*, gedrukt te Antwerpen bij Gillis Coppens van Diest, voorafgegaan door een korte bibliografische nota.
[E.C.-I.]

105. Peeters-Fontainas (Jean-F.). ***Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux.*** **Mise au point avec la collaboration de Anne-Marie Frédéric. Nieuwkoop, B. de Graaf, 1965, 2 vol., 8°, ill., XLIII-875 p. (Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, 1).**

Cette bibliographie comporte 1417 notices descriptives d'ouvrages imprimés en espagnol dans les Pays-Bas méridionaux (y compris Leyde pour l'Officine plantinienne, et Douai) de 1520 à 1785. Chaque notice comprend la transcription diplomatique de la page de titre, la collation et l'indication des exemplaires connus. L'illustration se compose de 76 reproductions de pages (généralement de pages de titre) et de 171 marques typographiques. De nombreuses tables complètent l'ouvrage: tables des ouvrages consultés, des abréviations, des illustrations, table chronologique et table de concordance des numéros de l'édition sommaire de la bibliographie (parue dans De Gulden Passer de 1933) et de la présente édition.
[G.C.]

Comptes rendus: A[NDRIESSEN] (J.), in: Ons geestelijk erf, 39 (1965), afl. 3, p. 328-329. Merkt terloop een kleine lacune op in de literatuurlijst, en een paar zetfouten. [E.C.-I.]. - BRESEMEISTER (Dietrich), dans: Börsenblatt für den deutschen Buchhandel,

21 (1965), fasc. 99, p. 2667-2668. - PEIXOTO (Jorge), dans Occidente, 69 (1965), fasc. 330, p. 166-167. - SIMONI (Anna E.C.), dans: The book collector, 14 (1965), fasc. 4, p. 576 et 579. La bibliographie ayant paru avant le *Short-title catalogue of books printed in the Netherlands and Belgium from 1470 to 1600 now in the British Museum*, beaucoup d'exemplaires acquis par le British Museum depuis la publication du *Spanish short-title catalogue* ne sont pas mentionnés par M. Peeters-Fontainas. Il aurait été utile d'indiquer où le nom d'un auteur avait été trouvé, lorsqu'il n'apparaissait ni sur le titre ni au colophon. [G.C.]. - The papers of the Bibliographical Society of America, 59 (1965), fasc. 4, p. 459.

106. Peeters-Fontainas (Jean-F.). ***Les impressions espagnoles des Pays-Bas.***

Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 41-42, p. 28-42.

Esquisse sommaire de l'histoire du livre espagnol aux Pays-Bas méridionaux.
[A.]

107. Perez Fontana (Velarde). ***Andreas Vesalius Bruxellensis y su epoca.***
Montevideo. Imprenta Nacional, 1963, f°, ill., 511 p. (Republica oriental del Uruguay; Ministerio de Salud Pública. Publicaciones de la Biblioteca de Salud Pública).

In dit lijvige werk, waar de figuur van Vesalius tegen een breed uitgerafelde cultuurhistorische achtergrond wordt getekend, is o.m. speciaal de aandacht besteed aan de titelprent, waarop vrijwel elk personnage wordt geidentificeerd. Aan het einde zijn er Vesaliana per land gerangschikt.

Besprekingen: ELAUT (Leo), in: Scientiarum historia, 7 (1965), afl. 3, p. 167-170. Eigenlijk loopt Vesalius wel een beetje verloren in de massa gegevens; met de identificaties is een loopje genomen. - FRANCESCHINI (Pietro), in: Physis, 7 (1965), afl. 3, p. 361-368. Uitvoerige korte inhoud. Betreurt enkele onnauwkeurigheden en vooral het gebrek aan een namenregister, dat ongetwijfeld zeer uitgebreid zou zijn geweest.
[E.C.-I.]

108. Pines (Jacques). ***Lazarus Hebraeus de Frigeis, medewerker en boezemvriend van Andreas Vesalius.***
Annales Collegii Medici Antverpiensis, 19 (1965), afl. 3, p. 39-45; afl. 4, p. 59-63; afl. 6, p. 89-91.

Over het Hebreeuws in de ‘Tabulae Sex’ en de ‘Fabrica’.
[E.C.-I.]

109. Pines (Jacques). ***La nomenclature hébraïque dans les oeuvres anatomiques d'André Vésale.***
Le scalpel, 118 (1965), fasc. 5, p. 85.

Lazarus Hebraeus de Frigeis, ami de Vésale, collabora à l'établissement de la nomenclature hébraïque du *De fabrica corporis humani.*
[G.G.]

110. Poynter (F.N.L.). ***Andreas Vesalius of Brussels, 1514-1564. A brief survey of recent work.***
Journal of the history of medecine, 19 (1964), afl. 4, p. 321-325, ill.

Bondig overzicht van de meest recente werken over Vesalius, als van Cushing, Singer, Eriksson, en O'Malley.
[E.C.-I.]

111. Rosenwald (Lessing J.). ***The mirror of the collector.***
The Quarterly Journal of the Library of Congress, 22 (1965), fasc. 3, p. 160-169, portr., ill.

Dans l'aperçu qu'il nous donne des différents aspects et des pièces les plus significatives de la collection de livres dont il fit don, en 1964, à la 'Library of Congress', l'auteur souligne notamment toute la valeur de l'importante série d'ouvrages anciens des Pays-Bas provenant de la bibliothèque des ducs d'Arenberg (cf. p. 162). Voir aussi n° 84 ci-dessus.
[M.-Th.L.]

112. Saunders (John B. de C.M.). *Andreas Vesalius*, *1564-1964. His work and inspiration.*
The Journal of the American Medical Association, 192 (1965), april, afl. 2, ill., p. 127-130.

Biografische schets van Vesalius en bondig overzicht van zijn belangrijkste werken.
[E.C.-I.]

113. Stevin (Simon). *De Thiende*, *1585.* Facsimile with an introduction by A.J.E.M. Smeur. Nieuwkoop, B. de Graaf, 1965, 18°, 35 p. - 36 p. - 2 fnc. (Dutch Classics on History of Science, XV).

Facsimile-uitgave (naar een ex. in de Gemeente Bibl. te Rotterdam) van Stevins *Thiende* in 1585 bij Chr. Plantijn te Leiden verschenen, gevolgd door de opgave van de bewaarde exemplaren, bestaande herdrukken en vertalingen van *De Thiende*, een summiere bio-bibliografie van Stevin, en een ontleding van de inhoud van het werkje.
[E.C.-I.]

114. Theunissen (Philippe). *Arias Montano et la Polyglotte d'Anvers.*
Les lettres romanes, 19 (1965), fasc. 3, p. 231-246.

Cet article reprend en la complétant, en la rectifiant, et en la soutenant d'une forte argumentation, la thèse de doctorat que B. Rekers a consacrée à Arias Montano. Celui-ci ne fut ni le compilateur ni le traducteur de la Bible Polyglotte d'Anvers, imprimée par Plantin entre 1568 et 1571, et patronnée par Philippe II. Le roi l'envoya à Anvers non pour entreprendre l'oeuvre ni même la diriger, mais ‘pour être présent et assister à l'impression de ladite Bible’. Les collaborateurs étaient déjà désignés et la plupart des textes déjà prêts avant qu'il n'arrivât; même, Plantin en avait déjà imprimé des feuilles modèles. Si la collaboration matérielle de Montano consista surtout à seconder Plantin dans l'exécution des ordres royaux, et à examiner les épreuves corrigées, il n'influença pas davantage l'esprit de l'entreprise: il avait été formé dans un esprit érasmien, le même qui animait Plantin et ses collaborateurs. L'auteur met en doute les conclusions de B. Rekers, d'après qui le monument de la Contre-Réforme est en réalité protestant, ou a été ‘l'affaire de la Famille de la Charité’, à laquelle Montano lui-même aurait appartenu. Selon Philippe Theunissen, la Polyglotte est érasmienne. Par souci de perfection, Plantin et Montano accueillirent, pour leur compétence, tous les collaborateurs, même enclins à l'hétérodoxie.
[M.B.]

115. Vander Elst (E.) & Dalcq (A.M.). *André Vésale de Bruxelles. Catalogue rétrospectif de l'exposition*, *organisée au Palais des Académies*, *dans les*

***salons de l'Académie Royale de Médecine, à l'occasion de la Commémoration du Quatrième centenaire de la mort d'André Vésale.* (19-25 octobre 1964).**

Cahiers bruxellois, 10 (1965), fasc. 2, p. 127-152.

L'attention est concentrée sur l'oeuvre anatomique de Vésale, illustrée par des ouvrages originaux ou inspirés par ceux-ci, tels les rééditions, traductions, compilations, imitations, et travaux d'analyse ou commentaires parus depuis le XIXe siècle.

[A.R.]

116. Vanderheyden (Jan Frans). ***Adriaan vander Gucht en zijn 'Vlaemsche Orthographie'; enkele kanttekeningen.*** **Met medewerking van A. Schouteet. Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, n.r., 1963, afl. 1-4, p. 5-21.**

In de eerste uitgave (1567) van het *Cijfer-bouck* van Adriaan vander Gucht wordt hem het privilegie toegestaan zes werken te drukken; nr. 4 is *De Vlaemsche Orthographie*, waarvan tot nu toe geen tekst is overgeleverd, maar waarover getuigenissen bestaan van Pontus Heuterus in diens *Nederduitse Orthographie* van 1581.

[E.C.-I.]

117. Vandewiele (L.). ***Den Herbarius in Dyetsche en de verwantschap met Herbarius Latinus en Herbarius in Latino cum figuris.***
Biologisch Jaarboek, 33 (1965), ill., p. 419-514. - Cercle Bénélux d'histoire de la pharmacie - Kring voor de geschiedenis van de pharmacie in Benelux. Bulletin nr. 35 (1965), ill., p. 419-514.

Na een algemeen overzicht van de Middelnederlandse botanische geschriften wordt de juiste plaats van *Den Herbarius in Dyetsche* in de reeks Nederlandse herbaria aangewezen en de chronologie van de aanverwante werken bepaald. De uitgave van M. van der Goes in 1473 (Van Hulthem nr. 6711) kan niet bestaan hebben; de eerste Latijnse uitgave, *Herbarius in Latino* is door J. Veldener hoogstwaarschijnlijk te Kuilenburg in 1483 gedrukt. Evenals de eerste staat ook de tweede Latijnse uitgave van Veldener, *Herbarius in Latino cum figuris* qua inhoud korter bij de uitgave van Schöffer 1484, dan de Nederlandse; de twee Latijnse zijn dus als ouder te beschouwen. Aangezien de eerste Nederlandse uitgave, de *Herbarius in Dyetsche*, 1484 is gedateerd, moet ook wel de tweede Latijnse van dat jaar zijn, vermits Veldener na 1483 uit Kuilenburg weg is en in Leuven weer opduikt. De twee latere uitgaven van de *Herbarius in Dyetsche* zijn van W. Vorsterman, ca. 1500 en G. Back in 1511. Hieruit blijkt ook dat de *Herbarius latinus* van Schöffer, 1484, als prototype van de Europese herbaria niet onaanvechtbaar is; tenzij de Mainzer uitgave niet de editio princeps is. Wat de houtsneden betreft, is het waarschijnlijk dat èn Schöffer èn Veldener, wellicht onafhankelijk van elkaar, eenzelfde - verloren gegaan - (Duits?) handschrift als voorbeeld hebben gehad. Overigens hebben de verscheidene drukkers elkaar gekopieerd. Het tweede gedeelte van deze bijdrage is gewijd aan een uitvoerig overzicht van de inhoud, op basis van de eerste Nederlandse uitgave.

[E.C.-I.]

118. Van Es (G.A.). ***Piramus en Thisbe; twee rederijkersspelen uit de zestiende eeuw; bronnenstudie en tekstuitgave door G.A. van Es.*** **Zwolle; W.E.J. Tjeenk Willink; Leiden, Maatschappij der Nederlandse**

letterkunde; 1965, 8°, facsim., 355 p. (Zwolse drukken en herdrukken, 50).

De twee betaande rederijkersspelen over Piramus en Thisbe zijn twee verschillende bewerkingen van het gegeven van Ovidius: de ene overgeleverd in het Haarlems handschrift, de andere bekend in een viertal drukken en toegeschreven aan Matthijs De Castelein. De oudst bekende, tevens anonieme druk - hier na het handschrift in extenso gepubliceerd naar niet genoemd exemplaar - is die van Hendrik Peeterssen van Middelburch te Antwerpen, [ca. 1540] (vgl. N.K. 4322), gevolgd door een Gentse druk van Ghileyn Manilius, 1573, en twee Rotterdamse uitgaven

van 1612 en 1616. Aan deze drie laatste drukken, te beginnen met die van 1573, moet een andere correctere versie van het spel ten grondslag hebben gelegen dan de uitgave van Peeterssen die wemelt van de zetfouten. Deze andere versie zou een druk van Jan van Ghelen zijn, omstreeks 1520 verschenen, (waarover sprake o.m. in de Bibl. Belg.), wat de door de auteur bij de aanvang gemaakte veronderstelling dat Piramus en Thisbe een jeugdwerk is van De Castelein, versterkt. Een vrij uitvoerige studie van de bronnen en van de samenhang van de twee versies van het spel gaat de tekstuitgaven vooraf. Het werk wordt besloten met een woordenlijst, de publikatie in bijlagen van de verschillende bronnen als bv. de passages uit de *Gesta Romanorum* en de *Bible des poètes*, de reproduktie van de houtsneden uit de Gentse (1573) en de Rotterdamse (1612) druk, en een literatuurlijst.

[E.C.-I.]

119. Van Roey (Jan). *Antwerps publicitair drukwerk uit de XVIe eeuw.* Antwerpen; tijdschrift der Stad Antwerpen, 11 (1965), p. 158-161.

Een speldenbrief (‘papier d'épingles’), versierd met een houtsnede, gedrukt te Antwerpen in 1583 ten gerieve van Paulus Janssen, speldenfabrikant aldaar.

[H.V.]

120. Van Vinckenroye (F.). *J.B. Houwaert. De vier wterste. Tekstuitgave met inleiding, verklarende aantekeningen en glossarium.* Dl. 1: Inleiding, Dl. 2: Tekst. Dl. 3: Tekstverklaring. Gent, Koninklijke Vlaamse Academie, 1965, 3 dln. 4°, ill. (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde, VIde reeks, nr. 95).

Als basistekst is de eerste uitgave, te Antwerpen bij Plantin verschenen in 1583, gekozen. Varianten van de vijf latere, Noordnederlandse uitgaven, zijn in nota aangeduid.

[E.C.-I.]

121. Verbeke (H.). *Het geestelijk liedboek in de Zuidelijke Nederlanden (1675-1725).* Ons geestelijk erf, 39 (1965), afl. 3, p. 337-393.

Bevat o.m. een lijst van geestelijke liedboeken, voor het eerst in bedoelde periode verschenen met Zuidnederlands drukkersadres. De 28 beschrijvingen zijn per auteur gerangschikt (de anoniemen achteraan) en geven het hele titelblad weer, summiere collatie, ev. referenties, de vindplaats(en) en een paragraaf ‘Opmerkingen’ desgevallend betreffende auteur, inhoud, en uitgave(n). Ter aanvulling een verkorte titellijst, chronologisch gerangschikt, van de herdrukken, voor het eerst vóór 1675

verschenen: 60 nummers. Tot slot een korte lijst met enkele werken, steeds uit dezelfde periode, die ten onrechte als geestelijke liedboeken werden beschouwd.
[E.C.-I.]

122. Vésale (André). *Préface d'André Vésale à ses livres sur l'Anatomie, suivie d'une lettre à Jean Oporinus, son imprimeur.* Texte introduit, établi, traduit et annoté par Louis Bakelants. Bruxelles, Éditions Arscia, 1961, 8°. Vgl. *Bibl.* 1961, nr. 79.

Besprekingen: DEGEN (Heinz), in: Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, 48 (1964), afl. 4, p. 365. Betreurt enkele fouten in

de vertaling. - WITTKOP KONING (D.A.), in: Cercle Bénélux d'Histoire de la Pharmacie - Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux. Bulletin, nr. 32 (1964), p. 19-20.

123. Vesalio (Andrea). *Prefazione alla 'Fabrica' e Lettera a G. Oporino. Testo e versione.* A cura di Loris Premuda. Padova, Tipografia Editrice 'La Garangola', 1964, 8º, 62 p.

De Italiaanse vertaling van Vesalius' Inleiding tot de *Fabrica* en zijn brief aan Oporinus, is gemaakt naar de eerste uitgave van het werk in 1543; zij is tegenover de oorspronkelijke Latijnse tekst gedrukt. Vooraf gaat een korte inleiding van L. Premuda die o.m. de aandacht vestigt op de moderne geest van Vesalius, en zijn zeer persoonlijke schrijftrant.

[E.C.-I.]

Bespreking: SCHULLIAN (Dorothy M.), in: Journal of the history of medicine, 20 (1965), nr. 3, p. 303.

124. *Andreas Vesalius.* Genève, Etienne-Denis Braillard & Georges Lagrange, pour la Typographie genevoise, 1964, fº, ill., 74 fnc.

Bijdragen in het Frans en het Engels van vijf auteurs over Vesalius en diens *Fabrica*, Thomas Gemini en zijn *Compendium*, de verwantschap tussen beide en het belang van de anatomie, zijn gevolgd door illustraties uit Geminis en Vesalius' werk. Tot slot een biografische nota over V. en een selectieve bibliografie van de 16de-eeuwse uitgaven van Vesaliana.

[E.C.-I.]

125. *Andreas Vesalius Bruxellensis. Catalogue (établi par Jean Hoyoux et Marcelle Derwa) de l'Exposition organisée à la Bibliothèque de l'Université du 25 mars au 30 avril.* Liège, Maison Desoer, 1965, 8º, ill., 34 p. (Bibliotheca Universitatis Leodiensis, 14).

Korte beschrijving van een zestigtal werken van Vesalius, diens voorlopers en volgelingen. De tentoongestelde documenten zijn hoofdzakelijk uit Luikse collecties herkomstig. Tot slot een zeer beknopte literatuurlijst, en een opgave van iconografische bronnen.

[E.C.-I.]

126. Vesalius (Andréas). *Tabulae anatomicae.* Fac-similé des sept planches de l'édition de Cologne et des six planches de l'édition d'Augsbourg d'après les exemplaires uniques appartenant à la Bibliothèque royale de Belgique. (Avant-propos [de] Herman Liebaers. Introduction [de] Andrée Deveen-Vandewyer). Bruxelles, Culture et Civilisation, 1965, fº, ill., 32 p.

Reproduction, à grandeur réelle, du seul exemplaire connu d'une version des *Tables anatomiques*, imprimée à Cologne par Laurentius Molendinus pour Eberhardus Tappe. Elle comprend sept planches au lieu des six traditionnelles. Les six planches de l'édition imprimée par Jobst de Necker à Augsbourg en 1540 ont été reproduites aussi, légèrement réduites, en regard de celles de Cologne.

Compte rendu: FLORKIN (Marcel), *Acquisition par la Bibliothèque royale de Bruxelles d'un exemplaire complet de l'édition de Cologne des Tabulae Anatomicae de Vésale*, in: Clio Medica, 1 (1965), fasc. 1, p. 77-78, facsim.

127. Warmoes (Jean). ***Une amitié de Charles Van Lerberghe.***
Le livre et l'estampe, 1965, fasc. 41-42, p. 43-72.

La Bibliothèque royale a reçu vingt-huit lettres autographes de Charles Van Lerberghe à Marguerite Gombert, et un des quinze exemplaires sur japon des *Entrevisions*, dédicacé à la même. À cette occasion, M. Warmoes retrace l'amitié qui unit le poète à Marguerite Gombert. Il termine par la liste de sept exemplaires sur japon et de soixante-deux sur vergé, des *Entrevisions*, qui ont été offerts par Van Lerberghe, et transcrit les dédicaces autographes dont l'auteur les avait enrichis.

[G.C.]

128. Waterschoot (W.). ***Lucas d'Heere en Den Hof en Boomgaerd der poësien*****,** ***1565.***
Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fonteine' te Gent. Jaarboek, 14-15 (1964-1965), 2de r., nr. 6-7, p. 47-119, facsim.

In het streven naar de herwaardering van de volkstaal, nemen de rederijkers, w.o. Lucas d'Heere, een voorname plaats in. Na een biografie van de dichter-schilder wordt vnl. zijn bundel 'Den Hof en Boomgaerd der poësien' belicht en beschreven; hij verscheen voor het eerst te Gent bij Ghileyn Manilius in 1565.

[E.C.-I.]

129. Wytfliet (Cornelius à). ***Descriptionis Ptolemaicae Augmentum sive Occidentis notitia brevis commentario.*** **Louvain, 1597. With an introduction by R.A. Skelton. Amsterdam, N. Israel - Meridian Publishing Co., 1964, 4º, XII p. - 104 p. - 19 kaarten. (Theatrum Orbis Terrarum; a series of atlases in facsimile, 1, 5).**

Facsimile-uitgave van Wytfliets atlas verschenen te Leuven bij Johannes Bogardus, voorafgegaan door een bibliografie van de verschillende uitgaven, en een literatuuropgave.

[E.C.-I.]

La présente bibliographie a été rédigée, sous la direction de Georges Colin, par Louis Bakelants (†), Jeanne Blogie, Micheline Boon, Elly Cockx-Indestege, Anne-Marie Frédéric, Geneviève Glorieux, Bernard Huys, Marc Lefèvre, Marie-Thérèse Lenger, Anne Rouzet et Hendrik D.L. Vervliet. Les notices signées de l'initiale A. sont dues aux auteurs mêmes des livres ou articles signalés.

Boekbespreking

H. van Krimpen, *Boek over het maken van boeken*, Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1966, 416 blz., ill., gebonden, fl. 49.

Het is wellicht een gemeenplaats te beginnen met de mededeling dat dit boek een lacune vult. Ik kan nochtans geen andere aanhef bedenken welke dit prettig leesbare boek van Huibert van Krimpen recht aandoet. Terwijl er in het Engels (O. Simon, H. Williamson), in het Duits (J. Tschichold), in het Frans (A. Javet-H. Matthey) goede of behoorlijke inleidingen bestaan tot de discrete kunde van het boeken maken, hadden wij voor het Nederlandse taalgebied slechts inleidende brochures of summiere vakboeken over dit onderwerp. 'Hadden', schreef ik, want nu is in deze leemte voorzien door deze publicatie.

Gewonnen en geboren in boekbedrijf - zelden kan men deze uitdrukking met meer recht gebruiken - deelt de auteur zijn grote kennis mee over de wijze hoe een boek wél, en hoe een boek niét tot stand kan komen. Hij deelde daartoe zijn stof in twee grote delen in. Ten eerste, de middelen, dit zijn de letters, de verschillende zet- en druktechnieken, het papier. Ten tweede het doel, dat de verschillende étapes beschrijft die een boek in wording doorloopt. Het gaat hier over de formaatbepaling, de zetinstructie, de kopijvoorbereiding, het drukproeven lezen, het ontwerpen voor de verschillende soorten boeken (het 'platte' boek, poëzie, het geleerde boek, het kijkboek); dit eindigt met een hoofdstuk over de binder en co-productie met verschillende drukkers.

Deze saaie opsomming (van ondergetekende) is in flagrante tegenstelling met de preciese en treffende inhoud van dit boek, dat - grote verdienste en hoge zeldzaamheid - zeer onderhoudend, ja plezierig, geschreven is.

Summa summarum, de inhoud is goed, de stijl is aangenaam, de uiterlijke presentatie perfect. Alleen de grijze band en wikkel mocht voor mijn gevoel meer in overeenstemming wezen met de onderhoudende toon van de inhoud.

De overvloedige, duidelijke illustratie in twee kleuren helpt zeer om het betoog - wanneer dit ook al eens technisch wordt - te volgen. Men kan dit werk derhalve aanbevelen niet alleen voor alle boekverzorgers, niet alleen voor alle grafische ontwerpers, voor wie het een 'livre de chevet' zal worden, maar ook voor iedereen - auteur, drukker, bibliofiel, bibliothecaris of gewoon lezer - die iets met de productie van een boek te maken heeft of er door geïnteresseerd is. Hij zou zich moeilijker een betrouwbaarder en aangenamer gids kunnen wensen.

H.V.